4703

ՎԱՀԱՆ ՀԱՃԸՐԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ա. ՀԱՏՈՐ

9(47.925)
Ե-25

Կ. ՊՈԼԻՍ

[illegible] ԵՒ ՈՐԴԻՔ

1912

ՎԱՀԱՆ ՏԱՃՐԻՄԱՆ

9(47.925)
Ծ.25

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ա. ՀԱՏՈՐ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱՐԱՆ Յ. ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔ
1912

B. BALENTZ
CONS-PL

34622-Ա.Հ.

2004

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-Арм ССР
им. А. Мясникяна
ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

17813-59 Գ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վերջերս մեր բարձրաստիճան եկեղեցականներէն մին, հայկական կեանքի մօտաւոր անցեալն ու ներկան իր սրտցաւ խորհրդածութեանց առարկայ դարձնելու առիթով՝ կը գրէր ինծի. —

... «Իշխող կառավարութեան հանդէպ հնազանդութեան ու աղաչաւորի խոնարհ ոգի ցոյց տալու ենք միշտ, ինչպէս կ'ընէին մեր հօրերնուս հայրերը ու յաջողած էին նպատակնուն մէջ: Հակառակն ըրինք ու ամէն ինչ վրայ տուինք վերջին տարիներու՝ կեանք, պատիւ եւ ստացուածք ու հանգիստ եւ դրամ:»

Այս խոհական, և, ըստ նաև, անակնկալ պարբերութիւնն ինծի յիշեցուց քիչ մը, այն հերարձակ դատափետումները, որոնց վարժուած էինք՝ յեղափոխական վշտալեան օրերուն: Ու տարակոյս չկայ որ մետասաներորդ ժամու այդ հաւատումներուն հանդէպ, ուսերս թօթուել բաւական պիտի համարէի, եթէ ծանօթ չըլլար ինծի Սրբազանին բարի և ուղղամիտ դիտաւորութիւնը: Ուստի, սա անմիջական պատասխանը փութացուցի. —

... «Իշխող կառավարութեան հանդէպ հնազանդութեան եւ աղաչաւորի խոնարհ ոգի ցոյց տալու պէտք է շեշտէք: Իրաւունք ունիք: Որչափ ատեն որ բռնութիւնը դադրած չըլլայ իր զարշելի ճիրաններով հայ-

րենիքին աղիքը զիշատելէ, ամէն պարկեշտ քաղաքացիի բացարձակ պարտականութիւնն է՝ հեռու մնալ ամէն քաղաքական դաւէ։

«Կ'աւելցնէք, սակայն, — Հայկական Շարժումին ակնարկելով անշուշտ, — թէ՝ հակառակն ըրինք եւ ամէն ինչ վրայ տուինք։ Լաւ կ'ուզէք, գուցէ, թէ առանց այդ Շարժումին՝ ապահով պիտի ըլլային մեր կեանքը, պատիւն ու ստացուածքը։ Առանց այդ շարժումին պիտի կրնայինք հանգիստ ապրիլ, ինչպէս ապրեցան, կ'ըսէք, մեր հոգե-լոյս հայրերը եւ հասան իրենց նպատակին։

«Ներեցէք որ անմիջապէս ըսեմ, թէ ձեր այդ տեսութիւնը պատմական ճշմարտութիւն մը չի ներկայացներ դժբաղդաբար։

«Յետադարձ ակնա՛րկ մը միայն՝ վերջին 40 տարիներու պատմութեան վրայ, եւ ահա դէպքերը կը շարուին, իրողութիւնները կը կուտակուին մեր մտքերուն առջեւ եւ դառն ճշմարտութեան համոզումը աններքելիօրէն կը հաստատէ, թէ մեզի համար այլեւս անկարելի էր կրաւորական համակերպութեան մը մէջ հնազանդօրէն քարանալ եւ ապրիլ՝ բռնութեա՛ն մը տակ, որ իր հրեղէն գլանը կը թաւալեցնէր եւ անհետացնել կը սպառնար բովանդակ Հայութիւնը։ Այդ պատմութիւնը կը բաւէ մեզ համոզելու, թէ Հայկական վերջին Շարժումը, զոր սկսաւ Խրիմեան եւ շարունակեց Ներսէս Վարժապետեան, Շարժո՛ւմը, զոր Ներսէսէն յետոյ հայ երիտասարդութիւնն ապրեցուց, ազնիւ էր եւ անխուսափելի։ Այդ Շարժումը պատճառը չեղաւ Ջարդին, այլ՝ արդիւնքը այն համատարին տառապանքին զոր բռնութիւնն ստեղծեց, եւ որ, արդէն իսկ, անվրէպ բնաջնջումի մը անդունդին ի վար կը մղէր Հայ Կեանքը։ Ու Խրիմեան տեսաւ եւ Ներսէս Վարժապետեան պոռաց, վերջապէս, թէ՝ բռ-

նաւորները գութի չեն գար՝ մեր հնազանդողի, մեր աղաչաւորի պաղատանքներէն։ Ինչ որ կարելի է քննադատել, հայկական վերջին պայքարին սկզբունքը չէ ապահովաբար, այլ՝ այն տարրական ու անհրաժեշտ ողջմտութիւնը, որուն մէջ ազգովին թերացանք եւ առաջին ձախորդութենէն անմիջապէս յետոյ՝ չուզեցինք մեր Շարժումին տալ հաւաքական այն հսկայ սատարը, որուն արժանի էր ան։

«Չեմ ուզեր աւելի ծանրանալ այս բարդ խնդրոյն վրայ, որուն մասին ապագայ պատմութիւնը իր հանդարտ ու անկողմնակալ վճիռը պիտի տայ հարկաւ։»

Արդարեւ, հաճելի պարտականութիւն մը չպիտի նկատէի վերստին քրքրել այն խժդժութիւնները, որոնք՝ հայ յեղափոխական շարժումէն առաջ մեր հայրենի երկիրը աւերեցին՝ յամր բայց վճռական ու անկարեկիր պնդութեամբ։

Եւ սակայն հայ և թիւրք Մամուլին մէկ մասին մէջ անընդհատ կրկնուած կարծիքներ կան, որոնք ցոյց կուտան, թէ բոլորովին արհամարհելի քանակութիւն մը չեն ներկայացներ անո՛նք, որ կ'ուզեն կարծես անպատճառ հաստատած ըլլալ, թէ հայկական տագնապիչ աղէտները յեղափոխական շարժումէն յե՛տոյ միայն ծնունդ առած են։

Ու այս համոզումի արտայայտողներուն մէջ կան շատե՛ր, որոնք —թիւրք կամ հայ— տրամադրութիւն չունին անշուշտ ճշմարտութիւնը խեղաթիւրելու և իրողութիւնները կամովին ուրանալու։ Անոնք՝ պարզապէս՝ թերի կամ բոլորովին սխալ տեղեկութեանց վրայ հիմնած են իրենց դատողութիւնները։ Այս տեսակէտով, կը կարծեմ ուրեմն թէ օգտակար և նո՛յն

խիկ անհրաժեշտ է ամփոփ կերպով ու անկողմնակալ ոգւով մը հրապարակ դնել վերջին 40 տարիներու մեր պատմութեան այն մասերը, որոնք Հայկական Դատին նախընթաց օղակները կը կազմեն։ Մեր տալիք ծանօթութիւնները պիտի կրնան նպաստել, թերեւս, չէզոքացնելու գոնէ այն վտանգաւոր թիւրիմացութիւնները, որոնք դժբաղդաբար կը տեւեն տակաւին եւ որոնցմով՝ մեր Թիւրք հայրենակիցներուն ամենէն լուսամիտներն իսկ, մօտաւոր անցեալին մէջ ատեցող ու անհաշտ հակառակութիւն մը ունէին՝ հայ տարրին դէմ։

«Հայկական դատին ծագումը» պատմելով, պարզած պիտի ըլլանք այնպիսի վաւերական իրողութիւններ, որոնք ամենէն պերճախօս վկայութիւնը կրնան տալ, թէ Հայերը՝ աշխարհի ամենէն ուղղամիտ վերաբերումն ունեցած են դէպի Օսմանեան կառավարութիւնը եւ թէ կարելի չէ երեւակայել ըմբոստացում մը, աւելի արդար եւ անխուսափելի, որքան Հայ Յեղափոխական Շարժումը։

Պիտի ուզէինք որ անկաշկանդ մտքով մը ըմբռնէին այս տարրական ճշմարտութիւնը, բոլոր անո՛նք, որ անջատական ձգտումներ փնտռած, հայկական թագաւորութեան հիմնարկութիւններ երեւակայած, իսլամական կայսրութեան դէմ խաչակրութեան կամաւորութիւններ հնարած էին Հայաստանի դժբա՛ղդ խնդրոյն դժբաղդ ծագումին մէջ։

Ասիկա կ՚ըսենք ու կը կրկնենք, վասն զի մենք լրջօրէն կը փափաքինք ուղղուած տեսնել անցեալին վնասարար ու պառակտիչ թիւրիմացութիւնները։ Կը փափաքինք որ, ներկային մէջ գոնէ, իրապէս ջնջուին փոխադարձ անվստահութեան բոլոր անհարկի եւ աղիտաբեր պատճառները, որպէս զի ամուլ ու վաղանցուկ չըլլան մեր համակրութիւններն ու գիրկընդխառնումները։ Մեր Երկրին ներքին խաղաղութեան սպառնացող է՛ն մեծ եւ վրդովիչ չարիքը՝ օսմանեան տարրերուն միջեւ կասկածոտ անհասկացողութիւնն է, խտրական մոլեռանդ ու մոլար ոգին է, որ ցեղերն ու հաւաքականութիւնները, չնչին պատրուակներով, կ՚անջատէ՝ իրարու հետ համերաշխութեան ամէն բերումէ։

Անվստահութեան եւ խտրականութեան այդ խելար ու անթոյլատու ոգին՝ դեռ իր չարաշուք գոյութիւնը կը պահէ դժբաղդաբար։ Այլապէս՝ անկարելի պիտի ըլլար հասկնալ եւ հանդուրժել՝ մտքի այն տարօրինակ եւ յուսահատեցնող վիճակը, որով՝ Թուրք հանրային գործիչներ, հրապարակագիրներ նոյն իսկ, կ՚ուզեն կոր յետին միտքեր եւ նենգութիւն տեսնել հո՛ն, ուր իրաւազրկութեան դէմ արդար ու անյետաձգելի բողոք եւ բռնաբարութեանց դէմ չեշտակի տրտո՛ւնջ միայն կայ՝ առանց ցեղային մոլեռա՛նդ նկատումներու։ Այդ չար ոգին պէ՛տք է խարանենք՝ շիտակ խօսքով, առանց շեղ ու մանուածապատ դարձուածքներու։ Որովհետեւ այդ չար ոգին աղէ՛տք մըն է ինքնին, այս երկրին համար, որ ամուր, անխարդախ ու անխզելի եղբայրութեանց կը կարօտի վերջապէս։ Երկդիմի ու խեցբեկ վերաբերումները պէտք է դադրին, որպէս զի կարելի ըլլայ երկրին սպառնացող փոխադարձ հակառակութեանց ժահրը չորցնել՝ անհետացնել իսպառ։ Այդ նպատակին հասնելու համար պէտք է նաեւ որ ճանչնանք զիրար։ Ահա՛ թէ ինչ ձգտում կը ներկայացնէ մեր այս հրատարակութիւնը, որ միեւնոյն ատեն՝ լուսաբանութիւն մը պիտի ըլլայ

մեր եկեղեցական և աշխարհական ներկայացուցիչնե-րուն, որոնք շատ անիրաւ դատախազութիւն մը կը ստանձնեն՝ Հայ Յեղափոխական Շարժումին դէմ։

ՎԱՀԱՆ ՇԱՀՐԻՄԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ա. ԳԼՈՒԽ

Հայկական Խնդիրէն առաջ. — Թուրքերուն ըմբռ-նումը՝ հպատակ ցեղերու շարժումներուն եւ ընդհանուր բարենորոգմանց մասին. — Անյաջողութեանց պատ-ճառները։

«Հայկական Խնդիր» ըսելով չպիտի հասկնանք այն դարաւոր հպատակութեան վիճակը, որով «սքանչե-լապէս հաւատարիմ» Հայ ժողովուրդը ապրեցաւ օս-մանեան կայսրութեան հովանաւորութեան ներքեւ։ Պիտի հասկնանք այն պաշտօնական հարցը, որ նախ՝ քաղաքական կերպարանք մը ստացաւ Օսմանեան Պե-տութեան և Հայ Ազգին մէջ սահմանափակուած, և յետոյ՝ միջազգային խնդիր մը դարձաւ՝ դաշնագրու-թեանց զօրութեամբ։

Կարելի է ըսել, թէ Հայկական Խնդրին պատմութիւնը կատարեալ նմանութիւն ունի Եւրոպական Թուրքիոյ բարեկարգութեանց հարցին հետ։ Բայց բոլոր այդ քաղաքական խնդիրներուն ծագումը խեղաթիւրուած ձեւով մը արմատացած է՝ Թուրքերու մտքին մէջ։

Հայերը, երբ բռնապետութեան սեւ Զարիքին դէմ միայն կը մարտնչէին, երբ զիրենք ճնշող րէժիմին բարբարոսութիւնը մատնանիշ կ'ընէին, իրենց դէմ չարուած գտան նաեւ ազատական և յառաջդիմական Թուրքերը, որոնք հայ քաղաքական մարմինները կը մեղադրէին յաճախ՝ պնդելով թէ անոնք իրենց պայքարը Թուրք ցեղի՛ն դէմ մղած են։ Մինչդեռ հայ յեղափոխականները՝ իրենց մաքառումի ճամբուն վրայ կանգ չեն առած գրեթէ՝ ցեղային և կրօնային նկատումներու առջեւ։ Մ. և Ց. Քօմիթէին Մէշվէրէթը՝ իր անհամար էջերով՝ մեծագոյն փաստը կարող է տալ մեզ, այս անհաճոյ իրողութեան մասին։ Իշխան Սապահէտտին պէյն իսկ, ֆրանսական մամուլին մէջ, մէկէ աւելի առիթներով յորդորած է Հայերը՝ որպէս զի ետ կենան «հակաթրքական ցեղային թշնամութիւններէ։»

Իսկ Թուրք մեծամասնութիւնը՝ ընդհանրապէս՝ հպատակ ցեղերու շարժմանց վերագրած է կրօնական ոգի մը, առանց անոնց էական հիմը կազմող իրաւունքի և արդարութեան սկզբունքներն նկատողութեան առնելու։

Թուրք հանրային գործիչները՝ այդ շարժումներուն մէջ տեսած են՝ վերջապէս և միմիայն՝ բացարձակ անջատողական ոգի և կամ օտար պառակտիչ գրգռումներ։ Անոնց համար Յունական Ապստամբութիւնը, զոր օրինակ, ուրիշ բան չէր, բայց միայն քրիստոնէական ըմբոստացում մը՝ իսլամական վարչութեան դէմ։

Օսմանեան պատմութիւնը կ'ապացուցանէ սակայն, թէ այդ տեսութիւնը հիմնովին սխալ է։ Մէկէ աւելի հայ գործիչներ՝ այս կէտը լուսաբանած են արդէն՝ անգերազանցելի ձեռնհասութեամբ։ Տարիներ առաջ, Գ. Արշակ Չօպանեան՝ Րիզա Թէվֆիք պէյին ուղղած իր պատասխանին մէջ կ'ըսէր, անժխտելի ճշդութեամբ.

— «Անցեալին մէջ, քրիստոնեայ ազգութեանց կեդրոնախոյս շարժումը և անոնցմէ մէկ քանիին ալ ազատագրումը ծնունդ առաւ ո՛չ թէ այն ազատութենէն զոր հին րէժիմը կը շնորհէր կրօնքի և կրթութեան շրջանակին մէջ, այլ՝ ամէն բանէ աւելի՝ այն բարխալի ստորնացուցիչ վիճակէն, զոր այդ րէժիմը կը ստեղծէր։ Այդ ցեղերուն ապստամբութեան գլխաւոր ազդակը եղած է այն բարոյական ահռելի վիշտը, զոր անոնք զգացած են, տեսնելով որ կեանքի, ինչքի և պատուի ո՛չ մէկ ապահովութիւն կը վայելեն և իրենց արժանապատուութիւնը շարունակ կը վիրաւորուի։ Անտարակոյս այդ վիշտը աւելի խորունկ կը դառնար այն ցեղերուն համար, որոնք քաղաքակիրթ և ազատ անցեալ մը փառաւոր յիշատակը կը պահէին իրենց մէջ։»

Անոնք որ անկողմնակալ ոգւով ուսումնասիրած են Արեւելեան Պատմութիւնը, պիտի ընդունին թէ հին ռէժիմին դէմ հպատակ ցեղերուն ատելութիւնը՝ կրօնական անհաշտութեանց հետ կապ չունի գրեթէ։ Այդ ատելութիւնը ծնունդն է եղած, անտանելի հարստահարութեանց, բռնաբարութեանց և խտրական

օրէնքներու, որոնք մարդկային կեանքը կը կործանեն։ Այդ դժգոհութեանց մէջ պէտք է փնտռել ծնուցիչ սաղմը կեդրոնախոյս շարժումներուն, որոնք՝ աւելի յաճախ՝ անափառ և ապիկար կուսակալներու նենգութիւններով շղթայազերծուած են։ Հռչակաւոր Ալի Թէփէտէլէնի եղեռնական ընթացքն էր որ յունական ապստամբութիւնը արծարծեց։ Մոնթէնէկրօն իր ըմբոստութեան առաջին ճարակումը կը պարտի՝ Ալպանիոյ խեռ և անսաստ կառավարիչին՝ Գարա Մահմուտին։ Վիտինի փաշային ծանօթ ընդվզումն էր որ իրեն անուղղակի հետեւանք ունեցաւ սերպիական ընդհանուր ապստամբութիւնը։ Ու գիտենք, թէ Արապի փաշայի հակաքրիստոնեայ յանդգնութիւնը ո՞ւր տարաւ Եգիպտոսը։

Եթէ հին Թուրք վեհապետներէն ոմանք կրցան, իրօք, որոշ շրջանի մը մէջ, հպատակ ցեղերուն անկեղծ եղբայրակցութիւնը շահիլ, այդ թանկագին յաջողութիւնը կը պարտին իրենց ազատական, ներողամիտ ու լայնախոհ մտքերուն։ Այս ճշմարտութիւնը մոռցողներ չեն հայերը։

Պր. Մ. Սվազլի, օսմանեան արդի պետական անձերուն ուղղած իր Բաց Նամակին մէջ, ահա՛ թէ ի՞նչպէս կը վերակենդանացնէր Թիւրք քաղաքական առաքինութեանց անմոռանալի յիշատակը.—

«Թուրքիոյ փրկութիւնը՝ այլամերժօրէն՝ բոլոր տարասեռ ցեղերու գործակցութեան մէջն է. ասիկա, ա՛յն քաղաքականութիւնն է, որուն հետեւած են Օրխանները, որոնք դաշնակցեցան Բիւզանդիոնի յոյն կայսրերուն հետ, Բիւզանդեան իշխանուհիներէն մին ամուսնացնելով Օսմանեան վեհապետական գերդաստանի պետին հետ։ Պայազիտներն ալ դաշնակցեցան

Սերպերուն հետ, պայքարելու համար ընդդէմ Թիմուրլէնկի վոհմակներուն։ Կ. Պոլիսը գրաւող Սուլթան Մէհմէտի մեծ եպարքոսը Յոյն մը եղաւ։ Շնորհիւ այն ազատական և հեռատես քաղաքականութեան, զոր սկսան և հետապնդեցին օսմանեան վեհապետները մինչեւ Կ. Պոլսոյ առումը, Օսմանեան ուժը մեծ թափ առաւ, այնպէս որ Փոքր Ասիոյ բազմաթիւ ցեղերը նախընտրեցին Թուրք րէժիմը քան ա՛յն կառավարութիւնը, որուն մինչեւ այն ատեն կապուած էին»։

Օսմանեան կայսրութեան անկումը սկսաւ ա՛յն օրէն, ուր Թուրք պետական մարդիկը լքեցին այն սկզբունքները որոնց շնորհիւ նոր կայսրութիւնը մեծցած և բարգաւաճած էր։ Կայսրութեան հպատակները առանձնաշնորհեալ և ստրուկ, տիրող և կառավարուող ցեղերու բաժնելով, Թուրքերու և ոչ Թուրքերու միջեւ աչքառու անհաւասարութիւններ հաստատելով, մէկ կողմէն ռաեա և միւս կողմէն հրամայող դասակարգեր ստեղծելով, Թուրքիոյ պետական մարդիկը կայսրութիւնը կործանելու կարող սերմեր ցանած եղան։ Այն ազատական և ներողամիտ ու ազնուական վարդապետութիւնները, զորս կը դաւանէր Գոնիացի փիլիսոփայ Սուլթանը, Ճէլալէտտին Ռումին, միակ եղանակն է որով կարելի պիտի ըլլայ վերակենդանացնել օսմանեան կայսրութիւնը։ Այդ փրկարար սկզբունքներուն դէմ առնուած ամէն քայլ օսմանեան կայսրութեան համար վտանգ մըն է։

Թուրքերը՝ առաջին օրէն, իրենց տիրապետութեան սկզբէն ընտրած էին կրօնական, կրթական և վարչական անկախութիւն մը թողուլ իրենց նուաճած հպատակներուն։ Կ. Պոլսոյ առումէն սկսեալ, կառավարութիւնը Յոյներուն կրօնական և քաղաքական ներ-

կայացուցիչ ճանչցած է անոնց Պատրիարքը, որ իր ժողովուրդին գործերուն համար ուղղակի բանակցութեան և յարաբերութեան մէջ էր արտաքին գործոց նախարարին, Րէիս էֆէնտիին հետ։ Եւ Յոյները՝ ժողովներ ու պաշտօնեաներ ունէին, որոնք Թուրք կառավարչին վերին հսկողութեան տակ՝ իրենց կրթական, կրօնական և բարեգործական խնդիրներով կը զբաղէին։ Բայց եղաւ ժամանակ մը, ուր այլասեռ տարրերու ազգային առանձնաշնորհումները անուանական դարձան՝ մանաւա՛նդ կեդրոնէն հեռու, գաւառներու մէջ, ուր տղէտ ու գիշատիչ պաշտօնեաներ կամայական, անսահման և անպատասխանատու իրաւունք մը ունենալ կը դաւանէին՝ հպատակներու կեանքին, պատուոյն և ստացուածքին վրայ։ Մեծն Ճէլալէտտինի սկզբունքներուն յաջորդեց արհամարհանքի և հալածանքի քաղաքականութիւն մը։ Անկումը ակներեւ էր։

Թուրք կայսրութիւնը որ երբեմն սարսափեցուցիչ վիթխարի ուժ մըն էր, ԺԸ. դարէն սկսեալ հետզհետէ, իր առջեւ ամբարտակուած գտաւ ո՛չ միայն սահմանակից պետութեանց զինուորական առաւելակշիռ ուժը, այլ նաեւ այլացեղ ազգաբնակութիւններ, որոնք զսպուած ապստամբութեան յարատեւ վիճակ մը կը ներկայացնէին, և, հուսկ յետոյ, անիրաւութեանց դէմ համարձակ և ուժգին բողոքներով ապստամբութեան գաղափարը կը մարմնացնէին։

Արեւմուտքի միացեալ ուժին առջեւ յետախաղաց նահանջէ մը յետոյ, Թուրքիան ստիպուած էր պաշտպանողական դիրքի մը մէջ մտնել և ոգի ի բռին աշխատիլ՝ պահպանելու և չէնցնելու համար այն երկիրները, որոնց տէր կը մնար։

Այս նպատակն իրագործելու և ներքին ապստամ-

բութեանց առաջքն առնելու էն ազդու և արդիւնաւոր մէթոտը պիտի ըլլար երկիրը օժտել՝ ճշգրիտ արդարութեան ռէժիմով մը, որ ճնշեալներուն կատարեալ ապահովութիւն տար և ճնշողները զսպէր՝ իրենց ամենակարող բռնաւորութեան մէջ։ Առանց լրջօրէն հերքուելու հաւանականութեան, կրնանք ըսել թէ Արդարութեան անաչառ տիրապետութիւնը պիտի կրնար ուժեղ ու ակնածելի վերանորոգում մը ապահովել Օսմանեան Կայսրութեան, որուն ընծայած բարիքէն ոչ մէկ հպատակ ցեղ պիտի ուզէր անջատուիլ։

Ներքին վերաշինութեան հարցը, վերջապէս սկսած էր զբաղեցնել միտքերը՝ վեհապետներուն և պետական գործիչներուն, որոնք իսլահաթներուն անհրաժեշտութիւնը յայտարարած էին զանազան պատեհ և հանդիսաւոր առիթներով։ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի ծրագիրներէն սկսեալ մինչեւ Կիւլհանէի Խաթթը շէրիֆը և անկից մինչեւ Միտհաթեան Սահմանադրութիւնը, Թուրքիան ականատես եղած է այնպիսի վերանորոգիչ ձեռնարկներու, որոնք առերեւոյթ՝ կոչուած էին երկրին երակները քամող չարիքը կասեցնելու և այլազան ցեղերուն միջեւ համերաշխ հաւասարութեան ամուր, տեւական և անխզելի կապ մը հաստատելու։ Այդ օրէնքները չի կրցան հայրենիքին լայնախոց վէրքերը դարմանել։ Կայսրութեան չղթայէն օղակուած ժողովուրդները կը տանջուէին, կը տրտնջային, կը սպառէին և վերջապէս դիմադրութեան գաղափարին կը կառչէին ինքնուրոյն կեանք մը ապրելու կեդրոնախոյս բաղձանքներով։

Ինչո՞ւ։

— Բազմատեսակ են անյաջողութեան պատճառ-

ները, որոնց գլխաւորներուն վրայ գո՛նէ համառօտ ակնարկ մը նետել անհրաժեշտ է։

Դատաստանները կրնան տարբերիլ, թէ անյաջողութեան յանցանքը Թուրքերո՞ւնն էր, թէ ոչ՝ հանգամանքներուն, որոնք օսմանեան գործիչներու ուժերէն գերիվեր էին։ Բան մը որ ակներեւ է, սա է թէ, այդ անցեալին մէջ, եւրոպական ըմբռնումով բարենորոգում մը, ամբողջ օսմանեան ժողովուրդը, անխտիր, վերակազմելու և անդորրացնելու ծրագիր մը՝ ճշմարիտ ու վճռական փորձարկութեան չէ ենթարկուած։

Թուրքերը ռազմական ամէնի կորովով մը Երկիրը պաշտպանեցին թէ՛ օտար թշնամիներու և թէ՛ ապըստամբ հպատակներու ընդդէմ. իւրաքանչիւր թիզ հողի համար յամառաբար կռուեցան, բայց չուզեցին արժանապէս ըմբռնել սա անուրանալի ճշմարտութիւնը, թէ «Անատոլուի գիւղացին է որ մաքառած է այդ Նահանջին համար Վիէննայէն Պէլկրատ ու Նիշ, Տօն գետէն Դանուբ, ու Դանուբէն՝ Պալքաններու վրայէն մինչեւ Էտիրնէի պարիսպները»։ Անատոլուի վճարած տուրքերն էին որ Թրքական այդ երկար մաքառումին միջոցները հայթայթեցին։

Օսմանեան օրէնքները և Հաթթը Շէրիֆները, եթէ միայն պարտուպատշաճ ձեւով ի գործ դրուէին, պիտի կրնային հպատակ ժողովուրդներուն օրուան պէտքերը գոհացնել։ Բայց ըսուած է, թէ բարենորոգումներուն ներմուծմանը համար, ամէն բանէ առաջ, էական պայմաններէն մէկն է կարող մարդիկ դնել պաշտօնատուններուն գլուխը և արմատէն բնաջնջել անիրաւ դատաւորները, կողոպտիչ պաշտօնեաները, վայրագ հարկահաւաքները, խտրական ոգին և խտրական

օրէնքները, որոնք կործանում և փոխադարձ ատելութիւն միայն կրնան արտադրել։ Այդ կարող մարդիկն ալ պակսեցան դժբաղդաբար։ Յառաջդիմական վարչութեան մը կանոնաւոր և ապահովիչ պաշտօնագործութենէն զրկուած մնացին՝ մասնաւորապէս գաւառները։ Այնպէս որ, բարենորոգմանց երեւոյթներուն վրայ հանդարտ և ուշադիր քննութիւն մը՝ նախ ա՛յն եզրակացութեան կը հասցնէ մեզ թէ Թուրք կառավարութիւնը՝ անցեալին մէջ, նոյն իսկ լաւագոյն տրամադրութեանց տակ գտնուած պարագային, չէ յաջողած ճշմարտապէս ու տեւականօրէն բարեկարգ վարչութիւն մը հաստատել։

Էնկէլհար իր Թուրքիան եւ Թանզիմաթը հատորին մէջ, Օսմանեան կառավարութեան դրութիւնը անկողմնակալ ոգւով պատկերացնելէ վերջ, կ'աւելցնէ.

« Թանզիմաթը տաճիկներուն մտքին մէջ կը մնար իբր անըմբռնելի երկդիմութիւն մը։ Ու անոնք կը յամառէին հաւատալ, թէ օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւնը ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ իրենց բացարձակ տիրապետութիւնը՝ միւս հպատակ ցեղերուն վրայ։ »

Վերանորոգման գաղափարը քանի մը պետական մարդոց մտքին միայն մատչելի էր. բայց անո՛նք իսկ Օսմանեան վերածնութեան կը բաղձային՝ բացառապէս իսլամական շահերու տեսակէտով։

Ռօլէն Ժագմէնս՝ La conférence de Constantinople վերտառութեամբ իր մէկ նշանաւոր հեղինակութեան մէջ, օսմանեան բարենորոգմանց մասին խօսելով, կը գրէ նաև թէ՝ «Անհատական ազատութիւնը, սեփականութեան պաշտպանութիւնը, տուրքերու կանոնաւոր բաժանումն ու հաւաքումը խոստացուած են ո՛չ միայն

17813-59
Պետական Գրադարան
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-Арм ССР
им. А. М

1856ին և անկէ յառաջ, այլ 1839էն ի վեր, ուր նոյնպէս Շապան ամսոյն 26ին, Կիւլհանէի հրապարակին վրայ գեղեցիկ արարողութիւն մը տեղի ունեցաւ՝ որուն ներկայ էին Իւլէմաները, Շէյխերը, Քրիստոնեայ Պատրիարքները, Հրէից րաբունապետը և մասնաւորապէս եւրոպական պետութեանց ներկայացուցիչները: Այս վերջինները՝ նոյն իրիկունը՝ կրցան հաղորդել իրենց կառավարութեանց, թէ մտիկ ըրած էին Հաթթը Շէրիֆին ընթերցումը, թէ տեսած էին երիտասարդ Սուլթան Մէճիտը, որ՝ ի ներկայութեան ամէնուն, յանուն Աստուծոյ և առաջի Սուրբ Մարգարէի վերարկուին, անէծք կը կարդար բոլոր անո՛նց՝ որոնք իրենց անձին թոյլ պիտի տային ընդդէմ գնալ իր վերանորոգիչ տրամադրութիւններուն: Կրցան գրել անոնք, թէ Նորին Վեհափառութիւնը ինքն իսկ երդուընցաւ ճշդութեամբ համակերպիլ նոր օրէնքներուն և թոյլ չտալ ընաւ որ բռնաբարուին անոնք: Նոյն հանդիսաւոր երդումը կրկնեցին ներկայ գտնուող պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաները: Ու գիտենք թէ ո՛րքան ապարդիւն մնացին այդ խոստումներն ու երդմնաւոր յանձնառութիւնները:»

Մաքֆէրլէյն 1850ին գրած իր «Թուրքիան և անոր ճակատագիրը» հեղինակութեան մէջ կը վկայէ նմանապէս թէ՝ «Սուլթան Մէճիտ Պրուսա կ'երթայ և հոն կ'ընդունի Հայերը, Տաճիկները, Հրէաները ու կը խօսի անոնց թէ այլեւս ո՛չ հարստահարեալ կայ և ո՛չ հարստահարող: Ինչ որ Սուլթանը կը պահանջէ, Արդարութեան իրագործումն է ամէնուն համար, անխտիր: Ոչ-Մահմետականները, որոնք այս ուխտը լսեցին, իրենց տուները մեկնեցան՝ նոր սրտով և յուսալից: Բայց Սուլթանին մեկնելէն շաբաթ մը

վերջը գործնականապէս հասկցան թէ այս բոլոր գեղեցիկ յայտարարութիւնները ոչինչ էին:»

Լորտ Ճօն Ռըսէլ, Անգլիոյ ազատական կուսակցութեան հռչակաւոր պետը, 1876 Սեպտեմբեր 2ին Թայմզին ուղղեալ իր մէկ նամակին մէջ, ահա թէ ի՛նչ կարծիք յայտնած էր. — «Երբ Թուրքիան պաշտպանելու համար Խրիմի պատերազմը կ'ընէինք, կատարելապէս գիտէինք արդէն թէ չափազանց պակասաւոր է Թրքական վարչութիւնը: Սըր Հէնրի Պիլուէր՝ Թուրքիոյ վարչութեան մէջ երեւան հանած է անհամար նոր թերութիւններ. այնպէս որ ստիպուեցայ հրահանգ տալ իրեն թէ պէտք է պնդել բարեկարգութիւններ ձեռք բերելու համար»:

Բռնապետական վարչութեան դէմ ընդհանուր եւրոպական կարծիքը աննպաստ է այսպէս: Վարչական, ելմտական, դատական և այլ բոլոր բարենորոգումները գոյութիւն ունին օրէնքներուն մէջ, որոնք սակայն գործադրուած չեն: Օրէնքը կ'արգիլէ և կը տրամադրէ պատժել՝ բոլոր դատապարտելի գործերը, բայց և այնպէս անհանդուրժելի ծաւալ մը առած են զեղծումներն ու հարստահարութիւնները:

Ֆուատի և Ալիի նման լուսաւորեալ փաշաներէն սկսեալ, ամենէն ազատականներուն մտածութեանց մէջ՝ դերիշխանութիւնը բացարձակապէս իսլամ տարրին պահելու եղանակը տարամերժ տեղ մը գրաւած էր: Եւ իրենց ամբողջ վերանորոգման ձեռնարկները՝ բացառապէս կը ձգտէին սա նպատակին, թէ պէտք է նախ երեւոյթները փրկել և Թուրքիոյ գործերուն մէջ օտար միջամտութիւնը արգիլել:

Տիրող և գերիշխան տարրին յաւակնութիւնը այպանելի չպիտի ըլլար, և նոյն իսկ, ժամանակի ըն-

թայքին հետ, հաճելի իրականութիւն մը դառնար թերեւս, եթէ Օսմանեան ղեկավարները՝ իրենց գերակշռութեան դիրքը ապահովել փորձէին լայնախոհ քաղաքակրթութեան միջոցներով եւ ո՛չ թէ բիրտ ուժի ճնշումով կամ ահաբեկիչ սուրերով: Ազատութեան եւ ճշգրիտ Արդարութեան փառքով վերածնած Թուրքիան էր որ պիտի կրնար դառնալ այն մեծ ու սիրելի հայրենիքը, զոր հպատակ ցեղեր պիտի պաշտէին եւ որ՝ մեծագոյն կարելի ապահովութեամբ՝ անմատչելի պիտի մնար բոլոր օտար մեքենայութեանց: Հին Ռէժիմի Օսմանեան ազատականները՝ տարբեր ուղեգիծ ընտրեցին դժբաղդաբար: Եւ զարմանալի չէ որ անյաջող մնացին:

Այս ձախորդութիւնը ուրիշ պատճառներ ալ ունէր, որոնց գլխաւորը կարելի էր համարել այն ցաւալի իրականութիւնը, թէ այդ շրջանին պետութեան միլիոնաւոր մահմետականները՝ ռայեաներուն հետ հաւասարութեան մտածումի՛ն իսկ չէին կրնար հանդուրժել ու կ՚ըմբոստանային՝ վերակազմութեան ամէն սկզբբունքի դէմ: Բռնութեան այս ստուարաթիւ կողմնակիցները՝ իրենց սանձարձակ տիրապետողի աւանդական իրաւունքներէն նշանախեց մը իսկ չէին ուզեր ջնջել եւ, մինչեւ իսկ, ազգուրաց կը նկատէին ո եւ է իսլամ մը, որ պիտի յանդգնէր ռայեաներուն ի նպաստ բարենորոգման առաջարկ մը ներկայացնել:

Անոնց ըմբռնումով, կառավարութիւնը ուրիշ բան չէր բայց եթէ խառնուրդ մը զինուորական եւ կրօնական բռնապետութեան, որուն ոչ-իսլամ հպատակները չպիտի կրնային քաղաքական կեանքի վրայ մտածել եւ արդարութեան ու իրաւունքի պահանջներ երեւակայել: Այս ատեցող ոգին չնչուած էր մանա-

ւանդ զինուորականութեան մէջ, որ բռնութեան կամակատար ուժը կը մնար միշտ, ու այդ ոգին կը շարունակէր, կը տեւէր՝ հակառակ օրէնքներուն, եւ Հաթթը Հիւմայուններուն, որոնք պարբերաբար կը հրատարակուէին:

Կային նաեւ խղճմաները, որոնք՝ բարենորոգման գաղափարին մէջ՝ խորտակումը կ՚ընդնշմարէին կրօնական բազմադարեան իրաւասութիւններու, որոնց մոլեռանդ զօրավիգն էին իրենք՝ ամբողջ իսլամական աշխարհին հետ:

Բոլոր այս հակամարտ ձգտումներուն հետեւանքով, երկիրը ներքնապէս մնայուն տագնապով մը կը գալարուէր: Եւ անկարելի կ՚ըլլար հաստատել վարչութիւն մը, որ կայսրութեան միութիւնն ու անբաժանելիութիւնը հզօրապէս երաշխաւորելով հանդերձ՝ բարոյական եղբայրակցութեան ոգին արմատացնէր՝ ընդ մէջ Թուրքերուն եւ այլ ցեղերուն:

Կառավարական մեքենան՝ գծէն շեղած էր անգամ մը: Ապստամբութիւններ, քաղաքային պատերազմներ, փոխադարձ անվստահութեան եւ ցեղային ատելութեան զգացումներ անպակաս էին:

Այս անզօր ու անհամերաշխ կացութեան անձողոպրելի հետեւանքն էր՝ օտարներու ոտնձգութիւնը, որ կայսրութեան ներքին անկախութիւնը կը վտանգէր:

1880էն մինչեւ 1890 թուականը, Թուրքիոյ զանազան նահանգներուն մէջ հաստատուած բարենորոգումները —աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել բաժանումները— տեղի ունեցած են՝ եւրոպական խորհրդատու, ներգող կամ սպառնացող միջամտութեամբ: Եւ որքան յաճախադէպ դարձան այս օտար ոտնձգութիւնները,

այնքան սաստկացաւ իսլամական մոլեռանդութիւնը, ա՛յնքան դէպի յետշրջում մղուեցաւ կառավարական քաղաքականութիւնը, զոր՝ ամենէն վերջ՝ Ապտիւլ Համիտ Բ. անհանդուրժելի դարձուց միահեծան բռնակալութեամբ:

Բ. ԳԼՈՒԽ

Թուրքիոյ Հայոց քաղաքական վիճակը Ժ.Թ. Դարու ընթացքին. — Եւրոպական պետութեանց միջամտութիւնը. — Կրօնական յուզումները. — Թուրք գործիչներուն ոտնձգութիւնը. — Անիրաւները եւ անոնց դէմ տրտունջներ. — Հայոց ազգային Սահմանադրութիւնը. — Հայ պաշտօնեաներու դասակարգը. — Իսլամ մոլեռանդութեան նոր պայքարը. — Հայը տկարացնելու եւ գաղթականութեան դատապարտելու քաղաքական գաղտնի ծրագիրը. — Հայոց բողոքականութեան սկիզբը:

Թուրք պետական գործիչները՝ ինչ տեսակ ըմբռնում ալ ունեցած ըլլան բարենորոգմանց մասին, անուրանալի է թէ երկիրը վերականգնելու ծրագիրներ և մէկէ աւելի ջանքեր ի գործ դրած են: Եւ Ժ.Թ. Դարը, բարենորոգմանց տեսակէտով, Թուրքիոյ ոսկեդարը կարելի է համարել:

Այդ շրջանին, ամենէն աւելի գործածուեցան՝ «եղբայրութիւն, հաւասարութիւն և արդարութիւն»

բառերը, որոնք ազատ ու բեղմնաւոր կեանքի մը նոր ու չքեղ թուականը կ'աւետէին:

Ենիչէրիներն ու տէրէպէյիները՝ դժբաղդ երկիրը աւերի ու կործանումի եղերական դաշտի մը վերածելէ վերջ, իրենց ահաւոր ու քայքայիչ մոլեգնութիւնը պետական գահուն դէմ ուղղած, կարգապահութեան և ռազմական ուժերու վերջնական փճացում մըն ալ սպառնալ սկսեր էին: Սուլթան Մահմուտ՝ այդ արհաւիրքէն ուզեց մաքրել կայսրութիւնը: Ենիչէրիներուն ջնջումով, տէրէպէյիներուն զսպումով, Թուրքիան՝ յարաբերաբար՝ խաղաղ զարգացման շրջան մը կ'ողջունէր: Րէշիտի Թանզիմաթը՝ բուռն ընդդիմութեանց մէջ, պահ մը գոնէ, յաջողած էր չափաւորել հարստահարիչներուն անսանձ եռանդը, որ աւելի ուժգին թափով մը պիտի վերսկսէր յետոյ:

1856ին, Խրիմի պատերազմէն յետոյ, Եւրոպական մեծ պետութեանց շարքին մէջ կ'ընդունուէր նաև Թուրք կառավարութիւնը, որ կը խոստանար՝ վճռական ու կորովի գործողութեամբ մը՝ երկիրը տագնապեցնող վիթխարի չարիքը դարմանել:

Անգլիա և Ֆրանսա՝ Ռուսիոյ ամեհի յառաջխաղացութիւնը զսպելէ յետոյ, միւս պետութեանց հետ համաձայնօրէն կը յայտարարէին, թէ Թուրքիան պէ՛տք է որ ապրի, իր բարոյական այլասերումէն՝ արդարութեան օրէնքներուն բարձրանալով: Նոյն պետութիւնները որ օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւնը երաշխաւորեցին, պահանջ դրին նաև թէ Թուրքիան պարտաւոր է լրջօրէն փութացնել ազատական վարչութիւն մը, որ կարենայ իրական բարիք մը դառնալ՝ Օսմանեան բոլոր այլասեռ ժողովուրդներուն համար:

Ռուսիոյ դէմ և Թուրքիոյ ի նպաստ, անգլիա-

կան եւ ֆրանսական յաղթական մաքառումը՝ խորին զգաստութեան կը հրաւիրէր Թուրքիան, որուն պետական եւ քաղաքական գործիչները կ'ըմբռնէին թէ՝ հպատակներուն դէմ ճնշումի եւ հալածանքի քաղաքականութեան մէջ՝ զինադադար մը անխուսափելի է: Հպատակները սիրաշահելու գործողութիւնը՝ իր բարերար հետեւանքներն ունեցաւ ամբողջ երկրին համար:

Քաղաքական պայմաններու այս բարեշրջումին հետ, ուրիշ նոր երեւոյթ մը կամ ուժեղ ազդակ մըն ալ կուգար Ասիական Թուրքիոյ հպատակ ցեղերը նպաստաւորել:

Ռուսիան՝ որ արեւելեան քրիստոնէից աւանդական պաշտպանն էր՝ հիմա իրեն դէմ ունեցաւ, նաեւ իբր կրօնական մրցակից՝ Ֆրանսան ու Անգլիան, որոնց ազդեցութիւնը՝ Սեւաստոպոլէն ի վեր՝ հզօր համակրութիւն մը գտած էր եւ որոնք՝ ամենէն աւելի հայ ցեղին վրայ դարձուցած էին իրենց նպաստակաւոր ուշադրութիւնը:

Յոյները՝ իբր օրթոտոքս՝ մեծ յարում ունէին արդէն դէպի Ռուսիան: Հայե՛րն էին որ թէ՝ թուական առաւելութեամբ, թէ՝ աշխարհագրական դիրքով եւ թէ՝ Ռուսերուն մէջ ձուլուելու գաղափարին դէմ իրենց ապստամբ ոգւով, ամենէն աւելի կը յարմարէին Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ ասիական հաշիւներուն:

Կրօնական նոր յուզում մը ստեղծուեցաւ ուրեմն, այս երկու պետութեանց կողմէն: Ֆրանսա՝ Հայ Կաթոլիկ պատրիարքութիւնը եւ «կաթոլիկ միլլէթ»ն ստեղծեց: Անգլիա՝ բողոքական աղանդաւորութեան հիմը դրաւ, «Բրօթէսթան միլլէթ»ն ընդունիլ տալով Բ. Դրան, որ դժգոհ չէր այս հերձուածներէն:

Աւելորդ է ըսել որ այս պաշտօնական երեք հատուածներուն մէջ տեղի ունեցան սուր մարտնչումներ՝ կրօնական հողի վրայ մանաւանդ: Իր գերակշիռ դիրքը եւ իր բազմադարեան կարգուսարքերը պահեց սակայն Հայ Լուսաւորչական Եկեղեցին, որ ազգային գիտակցութեան եւ հայկական գաղափարին պահապան հիմնարկութիւնը կը նկատուէր եւ զոր՝ հայ մեծամասնութիւնը կ'ուզէր պահպանել՝ ընդդէմ ամէն ոտնձգութիւններու, ամէ՛ն զոհողութիւններով: Լուսաւորչական հայութեան այս մեծ զանգուածը՝ միւսներէն աւելի ուժեղ միտում մը ցոյց տուաւ դէպի Բ. Դուռը, որուն ոչ նուազ հաճելի էր հաւատարմական այս անվերապահ ընթացքը:

Ֆրանսական եւ անգլիական ազդեցութեանց աճումը եւ Եւրոպայի հետ յարաբերութեանց դիւրութիւնը՝ նոր հորիզոններ բացին՝ հայկական բարձր ընդունակութեանց առջեւ:

Ներքին եւ արտաքին այս պայմաններուն ձեռնտուութեամբ, Հայերը՝ աշխոյժ աշխատողներ՝ հարըստութիւն արտադրողներ ալ եղան, անգամ մըն ալ ապացուցանելով թէ գրական, գիտական եւ վաճառականական բարձր յարմարութիւններ ու մեծ օժտումներ ունեցող ցեղի մը զաւակներն են, որոնք՝ իրենց բոլոր ընդունակութեանց զսպանակները պրկած՝ դէպի լուսաւոր ապագայ մը յառաջանալ կը ցանկան:

Թուրք կառավարութեան ղեկավար շրջանակները՝ իրենց ներքին ձուլումի ծրագիրը լռութեան մէջ մշակելով հանդերձ, դեռ եւս անհրաժեշտ կը նկատէին թոյլատու քաղաքականութեան մը հետեւիլ՝ մանաւանդ այն կեդրոններուն մէջ, ուր Եւրոպայի աչքը տակաւին յոգնած չէր հսկելէ:

Հայերը կ'օգտուէին կառավարութեան այս սա-

ժամեայ տրամադրութիւններէն և հակառակ դեռ եւս տեւող կեղեքումներուն և դժուարութիւններուն, արտասովոր կամքով մը, կրցած էին տնտեսական դերակշռութիւն մը ձեռք բերել: Նշանաւոր էին մանաւանդ կեդրոնի այն հայերը, որոնք պետական մարդոց պաշտպանութիւնը կը վայելէին և կը կոչուէին «ամիր իւլ ամէլէ», որուն աղաւաղեալն ու կրճատեալն է՝ «Ամիրա»: Օրուան հայ ջոջերուն այս դասակարգը գերազօր ազդեցութիւն մը ունեցաւ նաեւ ազգային գործերուն վրայ, որոնք՝ առանց գրաւոր կանոնագրի՝ աւանդական սովորութիւններով և օրէնքներով կը կառավարուէին:

Օրէնքին կռուանը այս ամիրաներուն կամքն էր որ հետզհետէ անհանդուրժելի դարձաւ՝ ծայրայեղ ոտնձգութիւններով: Ժողովրդական դժգոհութիւնն ալ հետզհետէ սաստկացաւ այդ բիրտ ու բռնաւոր կամքին դէմ: Վրդովիչ համեմատութիւն մը առնել սկսած էր ներքին պայքարը, որ վերջացաւ՝ ժողովրդային յաղթանակով. վասն զի ամիրաներուն ի նպաստ, չուզեց ակնյայտնի և դայթակղեցուցիչ պաշտպանութիւն մը շարունակել կառավարութիւնը, որ իր նպատակը իրագործել կը ջանար՝ ամենէն թաքուն և ամենէն ճարտար միջոցներով, նուազ արագ, նուազ յանդուգն բայց նաեւ ապահովագոյն մէթոտով: Այդ նպատակն էր այլատարր ժողովուրդները Թուրքերուն հետ ի մի ձուլելով, Օսմանեան միայօդ ազգութիւն մը կազմել՝ առա՛նց ինքնավարութիւններու կամ առանձնաշնորհումներու: Ուստի Թուրք գործիչներն իբր նախափորձ, 1856ի Հաթթը Հիւմայունը առիթ ընտրելով, հպատակ ժողովուրդներուն բարեկարգութիւններ սահմանելու պատրուակին տակ, ջանք մը ցոյց տուին աւելի

եւս սեղմելու՝ անոնց կրօնական, բարեգործական և կրթական կարծեցեալ անկախութիւնը: Ուզեցին, մէկ խօսքով, ընել՝ ինչ որ վերջերս Ռուսիան ըրաւ, զոր օրինակ, հայոց եկեղեցապատկան կալուածներուն համար:

Թուրք գործիչներուն այս ծայրայեղութիւնը, իր առաջին քայլին մէջ, տեղի տուաւ ամենաքուռն ընդդիմութեան, բոլոր ոչ-Թուրք հասարակութեանց կողմէն, որոնք արդէն իսկ դժգոհ էին այն կամայական առանձնաշնորհումներէն, որոնցմով մասնաւոր դասակարգի մարդիկ գրեթէ լիազօր իրաւունք ունէին իրենց հասարակութեանց գործերը վարելու՝ յաճախ Բ. Դրան հետ յանցաւոր յարաբերութիւններով:

Ամէն ժողովուրդ իր «ամիրա»ներն ունէր: Ընդդիմադիր հասարակութիւնները՝ տաճկաց ոտնձգութեան այս վերջին փորձին դէմ իրենց դժգոհութեան միացուցին նաեւ՝ ամիրայական առանձնաշնորհմանց դէմ իրենց բուռն բողոքները: Օսմանեան կառավարութիւնը խոհեմութիւն համարեց, առ այժմ, չի յամառիլ նոր ու սեղմիչ ոտնձգութեան շաւղին մէջ և քաղաքագիտօրէն թոյլատրեց որ Հայերը, Յոյները և Հրեաները, իրենք, իրենց սովորական ժողովներով մատակարարեն դարձեալ իրենց ներքին գործերը: Ուստի Հայերը՝ առիթէն օգուտ քաղելով՝ իսկոյն իրենց վարչական դարաւոր աւանդութիւնները գրի առին և պարտուպատշաճ թուած յաւելումներով յօրինեցին կանոնագրութիւն մը, որ կոչուեցաւ՝ Ազգային Սահմանադրութիւն:

Որքան ալ անկատար գործիք մը եղած ըլլայ ան, մեր ազգային ներքին գործերը կարգադրելու տեսակէտով, կարելի չէ անտեսել այն իրականութիւնը,

թէ «Սահմանադրութիւն»ը նուիրական հաստատութիւն մը եղաւ Ազգին համար՝ անոր ներշնչելով հայ վերածնութեան ամենի ակնկալութիւնը: Ասիկա առաջ բերաւ, Ազգին մէջ, իր նշանակութեան և իր գոյութեան հզօրագոյն գիտակցութիւնը, և ոգևորութիւն մը՝ որ Կ. Պոլսէն մինչև գաւառները նոր հոգի ու նոր կեանք կը տարածէր՝ արդարութեան ծարաւը և ազատ զարգացման սէրը արծարծելով:

Մտաւորական և տնտեսական վերածնութիւն մը, կեանքի և արդարութեան գործ մը կառուցանել կը ցանկար հայ ժողովուրդը, որ կարծեց թէ զինքը կաշկանդող շղթային յետին օղակն անգամ փշրուած է վերջնապէս: Ազատուած է իր կեանքը, ազատ՝ իր կրթութիւնը, ազատ արդէն՝ իր եկեղեցին:

Կառավարութիւնը արթուն կը հսկէր այս կենսական շարժումին վրայ, զոր մութին մէջ կը ծրագրէր խեղդել՝ երեւոյթները սակայն փրկել ջանալով: Ու հիմա, կարծես Տաճկահայերն էին որ Ռուսիոյ Հայոց նախանձը պիտի շարժէին: Արդարև իսլամական երկրի մը մէջ, սահմանադրապէս եկեղեցական բացարձակ ինքնավարութեան տէր, Պոլսոյ հայերը գոհութեամբ կը դիտէին Ռուսիոյ «խաչապաշտ» կառավարութեան ոտնձգութիւնները, որոնք կը ձգտէին հայկական եկեղեցին ստորնացնել: Տաճկահայ վարիչներուն մէջ ծնունդ կ՚առնէր՝ Ռուսիոյ դէմ կասկած մը և ատելութիւն մը, զոր հաճութեամբ կը դիտէր Թուրք կառավարութիւնը և զայն կը հրահրէր՝ ամէն կարելի միջոցներով: Այս և այլ նկատումներով, Թուրք կառավարութիւնը կամաւ ստեղծեց նաև փոքրիկ դասակարգ մը հայ պաշտօնեաներու, որոնք՝ ինչպէս ըսած է Րաֆֆին՝ «իրենց անձնական շահերը պաշտ-

պանելու համար, յայտնի բան է, կը ցանկային միշտ կանգուն տեսնել Թուրքիան՝ իր կառավարական անկարգ այլանդակութեան մէջ»: Ու դիտելի է նաև որ, ինչպէս պիտի հաստատէր յետոյ Ներսէս Վարժապետեան, «ոչ մէկ պաշտօնակալ կար հայոց մէջ» ի բաց առեալ Պոլիսը կամ այնպիսի տեղեր ուր կարելի չէր՝ Թուրք տեսակէտով հայկական ոևէ կասկածելի շարժումի տեղի տալ: Գուցէ շատ խիստ թուի մեր այս ակնարկութիւնը՝ հայ պաշտօնեաներու դասակարգին ընդդէմ, քանի որ անուրանալի է թէ անոնց մէջ կային թանկագին բացառութիւններ, որոնց անկեղծ հայրենասիրութիւնը վեր է ամէն կասկածէ: Այս յարգելի ու տաղանդաւոր դէմքերէն էին Սէրվիչէնները, Օտեանները, որոնք տրամադիր և կարող էին հայութեան գերագոյն շահերուն ի սպաս դնել իրենց ամբողջ կորովը: Բայց անմիջապէս ըսենք, թէ այն հա՛յը, որ պաշտօնեայ ռաևաներու ստորնութիւններովը վարակուած չէր, հազուադէպ բացառութեամբ մը պաշտօնի կանչուած էր՝ շնորհիւ իր արտակարգ կարողութիւններուն, որոնց գործածութեան և մատուցանելիք ծառայութեան անխուսափելի պէտք ունեցած է Թուրք կառավարութիւնը:

Կառավարութեան մէջ մուտ գտած հայ պաշտօնեաներու կեանքին ամբողջական պատմութիւնը կարող է մեզ սա եզրակացութեան հասցնել, թէ՝

1. Թուրք կառավարութիւնը իր պաշտօնեաներուն մէջ ընդհանրապէս ընդունած է ա՛յնպիսի Հայեր, որոնք գետնաքարշ համակերպութեամբ պատրաստ գտնուած են անոր հաճոյքներուն ծառայել՝ նո՛յն իսկ ընդդէմ և ի վնաս Հայ տարրին.

2. Կառավարութիւնը քաղաքագիտական ամենա-

ծանր հարկի մը տակ միայն ստիպուած է պաշտօն տալ նաև բացառիկ Հայերու, որոնց արտասովոր կարողութեանց պէտք ունեցած է.

3. Այս պաշտօնեաները կը մնան գրեթէ միայն Պոլիս, ուր միեւնոյն ատեն հայ ազգային գործերուն մէջ ալ մասնակցութիւններ կ՚ունենան:

Առանձին կարեւոր հատոր մը պիտի կազմէր այս շրջանին պատմութիւնը: որուն բոլոր մանրամասնութեանց վրայ ծանրանալ մեր նախադծէն դուրս է:

Սահմանադրութեան այդ առաջին տարիներուն, գաւառները և Պոլիս հաղորդակցութեան մէջ էին. Պատրիարք և Վարչութիւն, նո՛յն իսկ առաջնորդները, կը յաջողէին սանձահարել տալ երբեմն՝ ստորին, աւարառու և արիւնառուշտ կողոպտիչները, որոնք անպատիժ ու անսահման հարստահարութեանց օրերուն վերադարձը փութացնել կը ջանային դարձեալ և որոնք՝ առժամապէս՝ իրենց մակաբոյծ չարաշահութեան նայուածքը գիւղացի իսլամ հայրենակիցներուն վրայ ևս դարձուցած էին: Ամէնքը զգացին, թէ հայը՝ պայմաններու հաւասարութեամբ՝ կարող է դիմագրաւել ամէն մրցումի: Կը զգային, թէ իրաց այս ընթացքով, իսլամ տարրը՝ գրեթէ զինուոր և գործօն կեանքէ հեռու՝ բարոյապէս ա՛լ աւելի պիտի ստորադասուի քրիստոնեաներուն, անոնց տնտեսական գերիշխանութեանը ենթարկուելով:

Իսլամ մոլեռանդութեան նոր պայթում մը սկսաւ սաղմնաւորուիլ, ուրեմն:

Արդէն իսկ, գաւառներուն մէջ մանաւանդ, վարչական ապիկարութիւնն ու ապականութիւնը վերջացած չէին: Բռնազբօսիկ չափաւորութեան մը մէջ էին միայն: Եւ անընդհատ, բայց կարելի եղածին չափ

ծածուկ ու մութ միջոցներով, կը շարունակուէին կեղեքումները, ճնշումները և անիրաւութիւնները: Քիւրտերու չարագործութիւնները ծայր տուած էին շուտով: Ու այս առժամեայ չափաւորութեան քաղաքականութիւնն իսկ անհանդուրժելի թուեցաւ ամէնուն: Հետզհետէ սկսան սաստկանալ տրտունջները՝ հաւասարութեան և ազատութեան գաղափարներուն դէմ, որոնց մէջ իր արագափոյթ ոչնչացումը միայն կը տեսնէր՝ իր կոշտ բնազդներուն ձգուած հարստահարիչ բազմութիւն մը:

Կառավարութիւնը չի յաջողեցաւ՝ հայկականին նման վերածնութեան կեանք մը ստեղծել իսլամ ժողովուրդներուն համար, որոնք կրթական և տնտեսական բարիքներու ծանօթանալով և այդ բարիքներէն օգտուելու յաջողութեամբ միայն պիտի կրնային ճշմարիտ բարեկամ դառնալ երկրին բարեկարգութեանց:

Բարենորոգումները կատակերգութիւններ միայն կը մնան, եթէ նոյն իսկ Ալի և Ֆուատ, Րէշիտ և Միտհաթ փաշաներու նման հոյակապ պաշտպաններ ունենան, մինչեւ որ Թուրք պաշտօնէութիւններուն և ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ չընդհանրանայ, չի տարրանայ այն ճշմարտութիւնը, թէ յափշտակութեամբ կամ անիրաւութեամբ, բռնութեամբ կամ անարդարութեամբ կարելի չէ երկիր մը զարգացնել: Ընդհանուր զարգացման համար, անհրաժեշտ է որ իւրաքանչիւր տարր արտադրող դառնայ և ո՛չ միայն սպառող: Անհրաժեշտ է որ ապրուստի, կրթութեան, վաճառականութեան և ճարտարագործութեանց աշխատանքը ընդհանրանայ բոլոր տարրերուն մէջ, որպէս զի հաւաքաբար ունենան ճշմարիտ շահերու համերաշխութիւն մը, որ իրաւունքի և պարտակա-

նութեանց համերաշխութիւնը պիտի արտադրէ։ Ու այս համերաշխութիւնն է որ պիտի կրնայ «հասարակաց անխուսափելի պէտք մը» դարձնել բարենորոգումը, այսինքն՝ օրէնքներու և դատաստաններու անաչառ արդարութիւնը։ Այս համերաշխութիւնը ամենէն զօրեղ թշնամին պիտի ըլլայ՝ ցեղային փոխադարձ ատելութեանց։

Ո՛և է քաղաքական վերակազմութիւն ապարդիւն կը դառնայ երբ անոր զուգընթաց չընթանար նաև տնտեսական զարգացումը, որուն համար երբէք անկարող կամ անընդունակ չէ երկիրը։ Ասիական Թուրքիան՝ ամենէն բարգաւաճ քաղաքակրթութեանց բնակավայրն է եղած երբեմն, ու մինչև այսօր, հակառակ դարաւոր աւերումներուն, մեր հողը անսպառ կերպով հարուստ է և բերրի։ Դժբաղդաբար շատ քիչ բան եղած է բնական այդ հարստութիւնները և անմշակ թողուած հողերը արժեցնելու համար։

Ալի և Ֆուատ փաշաներու Թուրքիայէն կը սպասուէր որ՝ անցեալին ձախողուածներէն խորապէս ազդուած՝ նոր բնաշրջում մը իրականացնէր այլ ևս, ճառոյթներ ստեղծելով և տեւական վերաշինութիւն մը ապահովելով այս երկրին, որ ընդարձակ զարգացման մը բոլոր տարրերը ունի իր մէջ։ Դժբաղդաբար կառավարութիւնը ո՛չ վարկ ունեցաւ և ո՛չ նիւթական միջոցներ՝ այդպիսի հսկայ ձեռնարկ մը ի գլուխ հանելու համար։

Կառավարութիւնը՝ մէկ ձեռքով «շնորհելու» և միւսովը կորզելու ճամբան բռնեց դարձեալ՝ կասկածոտ տրամադրութիւններով։ Հողային ամբողջութիւնը և անկախութիւնը պահպանելու, տիրող ազգի մոլեռանդական գործունէութեանը անողոքելի կերպով շա-

րունակելու, իսլամական գերիշխանութիւնը ամէն գնով յարատեւ պահելու, զարնելու, կոտրելու, ճզմելու քաղաքականութիւնը՝ պետական ներքին ծրագիրներու առանցքը կազմեց վերստին։ Ու այդ քաղաքականութեան պատուհասին ենթարկուեցաւ նաև Հայ ժողովուրդը, որուն ազգային գաղափարական զարթնումին մէջ անջատման ձգտումներ միայն կը տեսնէին բռնութեան մեծ ու պզտիկ արբանեակները։

Իրենց տնտեսական առաւելակշռութեան պատիժը պիտի կրէին հիմա Հայերը, զորս փողոտել կը վերակացէին՝ քիւրտեր, պէկեր և գող ու ծոյլ պաշտօնեաներ, յամրընթաց ջնջումի ծանր ու սեւ թուական մը բանալով։ Եւ հրաշքի պէս բան մըն էր որ Հայ ժողովուրդը՝ իր նկարագրին գերազանցութեամբ, աշխատելու, դատելու իր եռանդուն յամառութեամբը միայն, զարգացումներու կը տիրանար՝ հակառակ բոլոր չարաղէտ ցեղաշրջումներուն։ Ոչ մէկ հալածանք կրնար այդ ամուր ցեղին ժառանգական կորովը ջնջել։ Հայոց այս անընկճելի տոկունութիւնը հարստահարիչներուն զայրոյթը կը սաստկացնէր։ Ու մինչ Կ. Պոլսոյ և Իզմիրի նման կեդրոններու մէջ Հայոց ոգեւորութիւնը՝ խիզախ ու ազատ մտածումի կրակովը կը շարունակուէր, անդին ցեղին արմատը օրէ օր նոր հարուածներ կը կրէր Հայաստանի հողին վրայ, ուր բռնութիւնը մասնաւոր ճիգ մը կը փորձէր՝ Հայ ժողովուրդին ոգին տկարացնելու, անոր կորովին աճումը արգիլելու և զայն՝ ռաեաներու անբարբառ զանգուածի մը վերածելու։

Այս երկու ներհակ երեւոյթները պէտք չէ որ զարմանալի թուին։ Ամէն տեղ միեւնոյնն է իրողութիւնը։

Բռնակալութիւն մը որ տեւել և ապրիլ կ'ուզէ, իր ժողովուրդներուն դէմ կը մաքառի՝ ամէ՛ն վաստութեամբ: Ապտիւլ Համիտ՝ իր ահաւոր ու անասնական չարիքը Հայերուն չի մասնաւորեց միայն: Միւսլիմաններն ալ զարհուրելի տագնապներէ անցան իր օրով: Բայց բռնութիւնն ալ իր գործելակերպն ունի և իր հարուածները աստիճանով, կարգով ու վերապահութեամբ կը գործածէ: Նախ և առաջ կը զարնէ անո՛նց, որոնք աւելի կանուխ, իրենց իրաւունքներուն ճանաչումը կը պահանջեն և կը զարնէ ա՛յնքան ուժգին, որքան յանդուգն կը դառնան այդ պահանջները. կը զարնէ մանաւանդ հո՛ն, ուր իր քաղաքական ծրագիրներուն դէմ կասկածելի խոչընդոտներ կ'երեւակայէ:

Առաջ, և գլխաւորաբար, Հայաստանի հայութիւնը, երել մրկել պէտք էր: Բռնութիւնը նախ հո՛ն դարձուց իր կործանարար նայուածքը: Հարստահարիչներուն վոհմակը արձակուեցաւ դարձեալ հայկական հողին վրայ, որպէս զի Հայ կեանքը լափէ ան՝ գիշակերներու անյագութեամբ: Կեդրոնի թոյլտուութենէն խրախուսուած՝ կողոպտիչները թեւերնին սոթտեցին դարձեալ: Ու սաստուեցան և շնորհազուրկ եղան նոյն իսկ երբեմն պաշտօնեաներ՝ որոնք կեդրոնին ուշադրութիւնը հրաւիրեցին չարիքի աղբիւրներուն վրայ:

Հայը տկարացնելու, գաղթականութեան բռնադատելու պետական գաղտնի ծրագրին գոյութեան փաստերէն մին է նաեւ յետագայ դէպքը որ Ալի Փաշայի եպարքոսութեան օրով տեղի ունեցած է. —

1867 Յուլիս 4ին, Խայրէտտին փաշա՝ Կարնոյ կառավարիչը վէզիրին գրած է հետեւեալ տեղակագիրը.

«Վսեմափայլ Տէր, մէկ գիշերուան մէջ Պալանըզի Խոնեալը գիւղը հազարէն աւելի ոչխարներ գողցուեցան՝ որոնք բէկս Խէչօի ստացուածքն էին: Հայերը զարհուրած ու միանգամայն նմանօրինակ դէպքերու կրկնութենէն տաղտկացած՝ կը սպառնան կոր երկիրը թողուլ: Հայոց այս տառապանքէն ու գաղթումէն մեծապէս կը վնասուին երկիրն ու արքունի գանձարանը: Շատ դիւրաւ կարելի է դարման տանիլ այս չարիքներուն, եթէ Կարնոյ պահապան գունդերը ղրկենք Վան, Մուշ, Բաղէշ և այլուր, որպէս զի հասարակաց ապահովութեան հսկեն»:

Վէզիրը չի պատասխաներ: Փաշան կը կրկնէ իր առաջարկը: Ու վերջապէս, 1867 Սեպտեմբեր 27 թուականով, սա պատասխանը կը ստանայ.

«Դուք պետական ներքին քաղաքականութեան խառնուելու չէք: Իսկ Հայոց, բարի ճանապարհ՝ երթ գաղթել կ'ուզեն: Երկիրը կրնայ շէնցնել Չէրքէզներով, եւլն.:»

Նոյն կառավարութիւնը՝ մասնաւորապէս լեռնցի Հայերը ճզմելու նպատակով, ուրիշ քաղաքական յատակագծի մը նախայղացումն ալ ունեցած է, և օտար արշաւանաց դէմ պատուար մը կազմելու պատրուակին տակ, Տաւրոսի և Կորդուաց լեռները լեցուցած է Քիւրտերով, որոնք Հայոց հողերն ու կալուածները յափշտակելու մրցման մէջ զիրար կը գերազանցեն:

Նոյն ծրագրով, նո՛յն կառավարութիւնը՝ ոչինչ պատրուակներ ստեղծեց՝ ջնջելու համար Զէյթունը, որ՝ Խուրշիտ և Ազիզ բաշաներու զօրութեանց դէմ ինքնապաշտպանութեան դիւցազնական օրինակներ տուաւ, և ուր դիւանագիտօրէն միջամտեց Ֆրանսան՝ ի նպաստ Հայոց: Այդ քաղաքական գաղտնի ծրագիրը հաստատուած է ինչ ինչ դէպքերով, որոնց տեղեկա-

գիրները՝ իրենց կարգին՝ պիտի ներկայացնենք և որոնք անհերքելի մնացած են:

«Զարաանճագի, Բղլի, Ճապաղջուրի, Կինճի, Սասունի, Խիզանի, Վանի և Շատախի բոլոր հայ լեռնականները չարունակաբար գանգատներ կ'ընեն թէ, Աղաներ, Պէյեր, Շէյխեր՝ երկրին քրիստոնեայ տարրը բնաջնինջ ընելու ծրագրով և բռնի միջոցներով՝ հետըզհետէ իրենց սեփականացուցած են այն հողերը, որոնք դարերէ ի վեր Հայոց ձեռքը կը գտնուէին և՝ այս կերպով՝ յաջողած են իրենց գերի և հպատակ դարձնել Հայերը:» Ու այս կործանման գործը կը կատարուի «տեղական իշխանութեանց թելադրութեամբ և Կոստանդնուպոլսէն եկած հրահանգներու համեմատ:»

Այս բոլոր տագնապներուն դէմ, Հայոց բարձրագոյն յանդգնութիւնն էր՝ բողոք գրել: Երկիւղին լռութիւնը և սարսափին հնազանդութիւնը կ'ապրէին անոնք՝ անզէն ու անպաշտպան:

Հայոց այս «խաղաղ դիրքը» մտածել կուտար բռնաւորներուն, թէ արեւելեան նահանգներու ռայեան վերջնապէս ճզմուած է իրենց քմահաճոյքներու կրունկին տակ, և հետեւաբար, դեռ ևս պէտք չունի ան՝ աւելի ուժգին հարուածներու: Մաղմաղ մոխիրին վրայ այրիլ սկսած էր բնաշխարհիկ ժողովուրդը: Այս քստմնելի վիճակին դարման մը տանելու համար, անզօր էր Ազգային իշխանութիւնը: Անզօր էր նաև «Ազգային Սահմանադրութիւնը» զոր կը տօնէին երգերով ու ծափերով:

Ռոլէն Ժագմէնս՝ հսկայ իրաւագէտ մը՝ զոր ո՛ և է տհաճելի յիշատակ չստիպեր դէշ խօսելու հայոց կամ Թուրքաց մասին, հոյակապ ուսումնասիրութեան մը մէջ, Ազգային Սահմանադրութեան յօդուածները մի

առ մի վերլուծելէ յետոյ աւելցուցած էր. —

«Այդ կանոնադրութեան մէջ ամէն բան կայ, ամէ՛ն բան, բաց ի յօդուածէ մը, զոր հայը կարենայ իր օգտին գործածել՝ արգիլելու համար քիւրտը, որ իր խաշինքը կը յափշտակէ, արգիլելու համար պէյը, որ իր աղջիկը կը բռնաբարէ և իր հողը կ'իւրացնէ, արգիլելու համար հարկահաւաքը, որ միեւնոյն տուրքը երկու երեք անգամ իրմէ կը գանձէ: Հոն, այդ «Սահմանադրութեան» մէջ, ամէն բան կայ, բացի նաև օրինական տրամադրութենէ մը, որ՝ թուրք կառավարութեան կամայականութեանց դէմ իբր ազդու սանձ մը գործածուի և անոր թուլութիւնը խթանէ: Ուրիշ բացատրութեամբ, այդ տետրակին մէջ չի տեսնուիր ո՛ և է լուրջ երաշխաւորութիւն, ո՛չ Ազգին հաւաքական, ո՛չ ալ անոր անդամներուն անհատական իրաւունքներուն համար: Անկարելի է մանաւանդ անտեսել, թէ այս բոլոր զօրանակներուն գործածութիւնը, հուսկ հետեւութեամբ, կախում ունի միշտ Բ. Դրան բարի կամեցողութենէն:»

Խաթարումի, նուաստացումի և աստիճանական ոչնչացումի կանխամտածուած դրութիւն մը կը ճնշէր Հայաստանցի ժողովուրդը: Ու դժգոհ էր ան: Որովհետեւ, ինչպէս ըսած է Րաֆֆին, «անկարելի էր գոհ լինել մի այնպիսի վիճակից, ուր մարդու աշխատութիւնն յափշտակվում է բռնի ձեռքով, ուր ամէն ինչ որ նրա համար սուրբ է և նուիրական՝ հալածվում է, պղծվում է և կոյր մոլեռանդութեան զոհ է լինում: Մարդ պէտք է բոլորովին զուրկ լինի զգացողութիւնից որ չհասկնայ մի այդպիսի դրութեան սարսափելի դառնութիւնը:»

Հայերը զուրկ չէին «զգացողութենէ» բայց ապըս-

տամբութեան գաղափարն իսկ չունէին տակաւին: Հայը աշխատասէր էր, սերտիւ յարած էր իր լեզուին, իր աւանդութիւններուն, իր ազգային եկեղեցիին, ու դիւրաւ կը կառավարուէր և օժտուած էր անկեղծ հայրենասիրութեամբ մը, որ սակայն հաշտ կ'ընթանար իր Թուրք տէրերուն հնազանդ մնալու գաղափարին հետ: Ու դեռ իր բոլոր ցաւերուն պարմանը կ'ակնկալէր, միմիայն և ուղղակի Սուլթաններու կառավարութենէն, առանց անջատողական ձգտումներու, և առանց օտար պետութեան մօտ պաշտօնական դիմում մը կազմակերպել մտածելու:

Թուրք կառավարութեան կողմէն բացարձակ հալածանքի այդ քաղաքականութիւնը՝ մանաւորապէս անարդար էր Հայոց համար, որոնք երկրին ու պետութեան օգտակար հանդիսանալու միայն տրամադրուած էին՝ տեւական հաւատարմութեամբ մը, որուն նմանը տեսնուած չէ հպատակութեանց ախեղերական պատմութեան մէջ: Բայց բռնակալութիւնը՝ փոխանակ Հայ ժողովուրդը պաշտպանելու, կը գործածէր պարզապէս՝ զայն հարստահարողներուն:

Տառապանքն ու տագնապը կը բազմանային և գաւառացի հայութիւնը՝ կործանումի դահավէժները կ'եզերէր՝ տկար, անզէն, անպաշտպան, արհամարհուած ու սարսափահար: Եւ իր յուսահատութեան աղերսարկու ձայնը հազիւ կը համարձակէր դուռ ուրեք, հասցնել հայ առաջնորդարաններու դռները, առանց ո՛ և է չափով գոհացում ստանալու:

Հայ գործիչներէն ամէ՛նք անոնք, որ երկրին աղեխարշ ցաւերը շօշափած ու կրած էին, հասկցան վերջապէս թէ այս հակահայ քաղաքականութեան աւելի երկար շարունակութիւնը կարո՛ղ է մեր վերջնական

բնաջնջումն իրականացնել, եթէ արդար բողոքի կորովալից ժեսթով մը, աս ազգը չի փութայ դէպքերուն վրայ ներգործել ու դժոխային չարիքը կասեցնել այլեւս:

Հայութեան կորուստին վտանգն էր, կառավարութեան անհաշտ բռնակալութիւնն էր որ հայ քաղաքական բողոքարկութեան թուականը պիտի բանար, ուրեմն, վերջ տալով ստրուկ ու անկենդան համակերպութեան:

Գ. ԳԼՈՒԽ

Հարստահարութիւնները. — Վէզիրը եւ Պատրիարքը. — Թուրքերուն անզօրութիւնը. — Ալի փաշա եւ Խրիմեան. — Խրիմեանի քաղաքականութիւնը. — Հայկական աղէտները պարզող վաւերագիրներ. — Հարստահարութեանց առաջին տեղեկագիրը. — Ստեփան Փափազեանի կարծիքները. — Ա. տեղեկագրին շարունակութիւնը. — Հայկական գաւառներուն եւ անոնց դատաւորներուն թուումը. — Խալիլ Շէրիֆ փաշայի քաղաքականութիւնը. — Յափշտակութեանց ցուցակ մը. — Օհան Խոճասարեանի խօսքերը. — Թուրքերու բռնակալութիւնը:

Օր մը, Պօղոս պատրիարքը՝ քանի մը վարդապետներով Ալի փաշային կ'երթայ՝ Հայոց կրած տառապանքին վրայ անոր ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար:

— Խստիւ պիտի գրեմ այդ մասին, ատ որ անկ է՝ կը պատասխանէ փաշան՝ պաշտօնական լակոնականութեամբ մը։

— Բայց ձեր գրածը, կ՚ընդդիմախօսէ Հայ եկեղեցականը, Իւսկիւտարէն անդին չանցնիր։

Այս խօսակցութիւնը՝ ամբողջ դարաւոններու հայ տառապանքին պատմութեան փիլիսոփայութիւնն է։

Կառավարութեան խիստ կամ ազդու ծրագիրները «Իւսկիւտարէն անդին չեն անցնիր», այսինքն՝ չեն գործադրուիր, ու Հայը կը տկարանայ, կ՚այլափոխուի, կը ծիւրի՝ բարձրագոյն ճգնաժամի մը գալարումներուն մատնուած։

Սուլթանը սուլթանին, վէզիրը վէզիրին կը յաջորդէր, բայց եղերական կացութիւնը կա՛ր ու կը տեւէր։ Ու ա՛լ պատրիարքական դիմումները կորնցուցած էին իրենց ազդեցութիւնը։ Եկեղեցական երեսփոխաններէն, Ամբրոսիոս վարդապետ Ուրբինեան՝ 1876ի ազգային ժողովներէն մէկուն մէջ, այս անցեալին ակնարկելով կ՚ըսէր. —

«Աւելի կանուխ, Հայոց ազգին դարաւոր նուիրագործեալ մէկ արտօնութիւնը բառնալ ուզուեցաւ և հրաման եկաւ Բ. Դռնէն, որ Պատրիարքարանը քաղաքական խնդիրներուն համար թագրիր չի գրէ, այսինքն՝ հարստահարութեանց վրայ բան չի գրէ. այդ թագրիր գրելու արտօնութիւնը մեր ձեռքէն ուզուելուն համար պէտք եղած ջանքը չի խնայեցինք և յաջողեցանք։»

Տարակոյս չի կայ որ «յաջողութիւն»ը անուանական էր միայն։ Չի կայ աւելի պարզ ճշմարտութիւն մը քան ա՛յն, թէ՝ երբ հպատակներուն դէմ պետական ծրագիր մը գոյութիւն ունի, կառավարութիւնը

պիտի ջանայ, ամէ՛ն հնարաւորութեամբ, ի գլուխ հանել զայն՝ մերթ խստութեանց դիմելով և մերթ իսկ՝ առ երեւոյթս տեղի տալով՝ համաձայն իր հաշիւներուն և ներքին պայմաններուն։

Թագրիրները կը գրուէին, կառավարական ամենախիստ հրահանգներ ալ կը տեղային Հայաստան, բայց չարիքը չէր կասեր։ Ու ոչ ոք գիտէր, կամ՝ աւելի ճիշդ՝ ոչ ոք կը համարձակէր բացատրել այս իրականութեան գաղտնիքը։ Ու տարիներու ինքնազսպումէ մը վերջ, Ստեփան Փափազեանի ձայնը Հայոց Երեսփոխանական ժողովի սրահին մէջ կը գոռար.

«Փնտռել և հետազօտել կ՚ուզեմ թէ ինչպէս կ՚ըլլայ որ կուսակալ մը, միւթէսարրըֆ մը, մինչեւ իսկ գայմագամ մը կարող կ՚ըլլայ բարձի տակ դնել և անգործադրելի թողուլ Բ. Դրան հրամանագիրները։ Ես կրնամ օրինակներով ցուցնել, թէ զանազան կարեւոր պարագաներու առթիւ, Պատրիարքարանէն գրուած թագրիրներու վրայ, շատ անգամ ամենաազդու հրամանագիրներ ղրկուած են Բ. Դռնէն առ կուսակալութիւնս, ա՛յնպիսի հրամանագիրներ, որոնք Պատրիարքարանի դիւանադպիրներն զմայլեցուցած են շատ անգամ։ Բայց չեմ գիտեր, չեմ հասկնար թէ ի՛նչ է պատճառը որ այդ հրամանագիրները արդիւնք մը չեն ունեցած. արդեօք այդ հրահանգաց վերջին տողը առաջիններուն հակառակ իմա՞ստ մը կուտայ, կամ այդ հրամանագրոց կէտերը ուրիշ ձեւ կամ գո՞յն ունին, որով բառերն ալ իրենց նշանակութիւնը կարենան փոխել։ Դարձեալ կ՚ուզեմ գիտնալ, թէ Զէյթունի մարդասպան գայմագամը ինչո՞ւ չի կախուեցաւ, թէ ինչո՞ւ Մշոյ աղջիկն առեւանգող չարագործը չի փընտըռուեցաւ և չի պատժուեցաւ, թէ Գանդալ Աղասիի,

Գուգուլճանի Հիւսէյին պէյի, Ղարզանու Ցէթթահ պէյի և Զարսանճագի հինաւուրց խնդիրներն ինչո՞ւ կան ու կը կենան, թէ ինչո՞ւ Զարսանճագի, Տէրսիմի և Օվաճըգ գիւղերուն մէջ մեր ազգայնոց պսակի հրաման տուողները Քիւրտերը կ՚ըլլան, թէ ի՞նչ է պատճառը որ Հայը՝ անզէն՝ տուրք տայ տէրութեան, իսկ Քիւրտը՝ զինեալ՝ տուրք չի տայ և կեղեքէ զՀայն և անկէ տուրք առնէ։ Միթէ տուներնիս և ընտանիքնիս պահպանելու համար, եթէ կառավարութիւնը հրաման տայ, չե՞նք կրնար զինուիլ, ինչո՞ւ Քիւրտ, ավշար, չէրքէզ և այլք՝ գան համարձակ կողոպտեն և կողոպտեալ Հայը չկարենայ անոնց դիմադրել։ Քանի որ Քիւրտն զՀայն կը սպաննէ և չի պատժուիր, քանի որ Բ. Դռնէն հրամանագիր կ՚երթայ և չի գործադրուիր և չի գործադրող պաշտօնեան պատասխանատու չի բռնուիր ու չի պատժուիր, մեր ազգակիցներուն վիճակը ի հարկէ օր աւուր աւելի կը վատթարանայ։»

Ու Ներսէս Վարժապետեան՝ 1876 Մայիս 7ի Ազգային Ժողովին մէջ, բարձրաձայն կը հռչակէր թէ Հայաստանի կացութիւնը երկար տարիներէ ի վեր կսկծալի, նուաստացուցիչ և անհանդուրժելի հանգամանք մը ստացած է։

«Քսան երեսուն տարիներէ ի վեր, Հայաստանի գաւառներէն հարստահարութեանց դէմ հանրագիրներ կը տեղային ի Պատրիարքարան, ու արդէն իսկ իմ սրտիս մեծ ցաւ եղած էր այս հարստահարութեանց խնդիրը»։

Անուրանալի է թէ 20-30 տարիներէ ի վեր բռնադատիչ պատճառներ անպակաս չէին, եթէ Հայը զօրաւոր ու զինեալ ինքնապաշտպանութիւն մը կազմակերպէ՛ր յանուն իր գոյութեան և պատուոյն, բայց

անիկա դարձեալ չէր շարժեր, ու չէր կրնար հրաժարել իր «աղաչաւորի խոնարհ ոգի»էն։ Եւ Հայ առաջնորդներու անվերջ ու ապարդիւն աղերսագիրները՝ Պատրիարքարանի դիւանատան դարակները կը ծանրաբեռնէին ի զուր։ Աղէտներ աղէտներու վրայ կը բարդուէին՝ ա՛յնպիսի քայքայիչ սաստկութեամբ, որուն առջեւ մարդկային տոկութեան յետին թմրութիւնն իսկ չպիտի կրնար անայլայլ մնալ։ Բայց «ամենահաւատարիմ» հայ ժողովուրդը կը շարունակէր աղերսել և պաղատիլ՝ մինչեւ որ Խրիմեան՝ Հայ Տառապանքին պատկառելի վկան ու պատկերը՝ եկաւ ազգային բողոքարկու քաղաքականութեան մը հիմը դնել, իմաստուն, արի և ուղղամիտ ախոյեանը հանդիսանալով գաւառացի Հայ ժողովուրդին, որուն կրած անտանելի հարստահարութեանց բարձման հարցը կոչուեցաւ՝ Հայկական Խնդիր։

Ի՞նչ էր այդ քաղաքականութիւնը։

Իր լուսամտութեամբը համբաւաւոր Ալի փաշան՝ ճարպիկ ու հեռատես գործիչ մը, ծանօթացած՝ Խրիմեանի ազգանուէր կեանքին, ծանր վրդովում մը յայտնեց, երբ Ազգին Քուէն՝ պատրիարքական գահը կը բարձրացնէր այդպիսի աշխոյժ եկեղեցական մը, որ Արարատն ու Վարագը կ՚երգէր հայրենասիրական հմայիչ շեշտով։

Առաջին տեսութեան մէջ, Խրիմեան իր պարզ ու անկեղծ բացատրութեամբ, երկրին ընդհանուր բարենորոգման մասին իր յստակ ու համարձակ տեսութիւններով, յաջողեցաւ փաշային հետաքրքրութիւնը լարել և յարգանքը գրաւել։ Անիկա՝ Օսմանեան կայսրութեան միութիւնն ու անբաժանելիութիւնը նուիրական ցոյց տալով, Բ. Դրան պաշտօնեաններուն մտքին

մէջ ջանաց տեղաւորել, նախ, սա ճշմարտութիւնը թէ հայկական հարստահարութեանց բարձման խնդիրը իր մէջ չի պարունակեր բան մը, որ կարենայ հակառակիլ օսմանեան վերածնութեան գործին։ Պարզեց նաեւ այն անիմաստ, անգութ ու սանձարձակ ճնշումը, որով գաւառի ապիկար պաշտօնեաները՝ աւազակներուն միացած՝ Թիւրք և հայ աշխատաւոր ժողովուրդը անխտիր կը կեղեքեն՝ վատօրէն, անպարկեշտօրէն, նուաստօրէն։ Բացատրեց թէ «Հայ հարստահարութեանց բարձումը՝ Թիւրք ժողովուրդին կրած զրկանքներուն ալ ջնջումը պիտի ըլլայ»։

Այս նպատակին շուրջ, Խրիմեանի քաղաքականութիւնը պարզ էր և անխարդախ։ Անիկա կը յայտարարէր, թէ հայ ժողովուրդին ճակատագիրը անբաժանելիօրէն կապուած է օսմանեան երկրի հաւաքական բաղդին հետ, թէ Հայերը իրենց գերագոյն հաւատարմութեան անհամապատասխան և անարժան, հարստահարեալ վիճակ մը ունին որ անտանելի է, որուն դէմ բողոքել Հայուն իրաւունքն է։ Բայց Հայը իր բողոքը կ'ուզէ ներկայացնել միմիայն Օսմանեան Կառավարութեան, որուն արդարութենէն կ'ակնկալէր իր փրկութիւնը։

Այս քաղաքականութիւնը ընդունուեցաւ՝ ամբողջ Ազգին կողմէն։

1870ին, կառավարութիւնը պաշտօնապէս արտօնեց այլ եւս որպէսզի քննութիւն մը բացուի, որպէսզի Հայոց Ազգային Ժողովը՝ քննիչ յանձնախմբի մը միջոցաւ՝ մանրամասնօրէն տեղեկագրէ —դարմաններն ալ նշանակելով— այն բոլոր աղէտները, որոնց ենթարկուած էր գաւառներու Հայութիւնը։ Քննութիւնը սկսաւ և անհերքելի փաստերով հաստատեց, թէ անհա-

ւոր մեքենայութիւններ լարուած են՝ Հայուն գոյութեան խարիսխներուն դէմ, թէ տուրքերու հաստատութեան և հաւաքման մէջ գործուած զեղծումները՝ հայ գիւղացիին արիւնը պուտ պուտ կը քամեն անդադար, թէ կիներու, այրերու և մինչեւ իսկ անչափահասներու բռնի իսլամացումը սովորական իրողութիւն մըն է հայաբնակ գաւառներուն մէջ, և թէ աւազակութիւնները, առեւանգումները, յափշտակութիւնները, սպանութիւնները կը շարունակուին անարգել և անպատիժ ու ծայրագոյն համեմատութիւններով։

Մենք աչքէ անցուցինք՝ այդ շրջանին Պատրիարքարան ղրկուած տեղեկագիրներ, որոնք բռնապղծումի, աւարառութեան, արիւնի և արցունքի ամբողջ եղերերգութիւն մը կը ներկայացնեն։ Ու տակաւին Հայ ժողովուրդը չէր յարած ապստամբութեան, որ միակ օրինաւոր միջոցը պիտի ըլլար՝ արդարութիւնը գործադրել տալու։

Այդ տեղեկագիրներուն միայն ընթերցումը սարսափ կը պատճառէ մարդուս։ Միմիայն Ղուլիջանի քիւրտ պէյերը, զոր օրինակ, 20 տարուան մէջ, անպատմելի խժդժութիւններով, 35 հայ գիւղերու տիրացած են՝ հալածելով տեղւոյն բնակիչները։

Իսկ ի՞նչ եղան բնիկ Հայերը։ — Հայկական այդ վաւերագիրները կ'ապացուցանեն, թէ աքսորը զանոնք ցիրուցան ըրած է՝ հաւաքական կոտորածի մը հարուածը տալով Հայութեան։

«Չենք ուզեր, կ'ըսէ վաւերագիր մը, մանրամասն պատմել այն բռնական միջոցները, որոնք Վանի, Կարինի, Խարբերդի և Բիթլիսի Հայերը ստիպեցին նժդեհութեան դիմել։ Ըսենք միայն որ այդ պան-

դուխտները՝ բաւական ժամանակ հոս ու հոն թափառելէ յետոյ՝ մերկ և սովամահ անհետացան ու բնաջինջ կորսուեցան՝ անյայտ և անծանօթ»։

«Թափուի, Աշարի և Աղնամի ապօրինի գործադրութեան եղանակը, ինչպէս նաև խղաճարի պատրուակաւ Թուրք բանակին պարբերական այցելութիւնները, ամէնքն ալ, սոսկալի ճնշման միջոցներ են, որոնք որպէս թէ բաւական չըլլային, տեղական իշխանութիւնները ամէն տեսակ անարգ միջոցներու դիմած են՝ Հայ տարրը կատարելապէս սարկական վիճակի մէջ դնելու համար։ Ասոր համար է որ Հայերը ամէն ժամանակ կրած են և կը կրեն անտանելի հայհոյանքներ, զրպարտութիւններ, տանջանքներ, յափշտակութիւններ, կողոպուտներ, սպանութիւններ, մանչ ու աղջիկ տղայոց և կանանց պղծութիւններ, կամ բռնի ստիպումներ իսլամութեան դառնալու ևայլն, ևայլն, առանց թուելու այն գողութիւնները, որոնք խեղճ Հայուն կեանքը կը կրծեն ու կը սպառեն»։

Թախիծը ընդհանուր է։ Մահուան ցուրտը տարածուած է ամէն կողմ։

Ու Տաճկահայերը՝ իրենց այս անտանելի տառապանքին տակ ընկճուած, երբէք չուզեցին, չի ծրագրեցին օտարին դիմել։ Ու չի կազմակերպեցին գոնէ զինեալ ու ընդդիմադիր ինքնապաշտպանութիւն մը. այլ՝ իրենց ցաւերը պարզեցին ուղղակի և միմիայն օսմանեան կառավարութեան, որուն ամենէն հաւատարիմ հպատակները և ամենէն հզօր նեցուկը պիտի մնային՝ եթէ կեանքի, պատուի և ստացուածքի տարրական ապահովութիւն մը շնորհուած ըլլար իրենց։

«Մեր հոգելոյս հայրերը» հաւատարիմ մնացին,

«աղաչանքի», հայցումի և օրինական անզօր բողոքի քաղաքականութեան։

Այդ քաղաքականութիւնը կրցա՞ւ արդեօք դարման մը բերել հայ ցաւերուն։ Պատմութեան պատասխանը ժխտական է։ Բայց արդեօք անկարելի՞ էր գոնէ Հայոց պահանջներուն գոհացում մը տալ։ Ի՞նչ կ՚ուզէին անոնք։

Ստեփան Փափազեան որ անդամ էր Խրիմեանի օրով կազմուած Բննիչ Յանձնախումբին, 1876 Սեպտեմբեր 10ին, Ազգային Ժողովին մէջ ի լուր ամէնուն, ահա թէ ի՛նչ սրտբաց անվերապահութեամբ կառավարութեան չկամութիւնը կը խարանէր.

—«Մեր առաջին տեղեկագրին մէջ, Հայաստանի
«տառապեալ վիճակը նկարագրելով, դարմաններու
«եղանակներ նշանակուած էին. օրինակի համար՝
«ըսուած էր թէ զինեալ քիւրտն ի՞նչ բան ունի տէ-
«րութեան տուրք տուող հաւատարիմ անզէն ժողո-
«վուրդի մը քով. թէ որ դիւրութիւն չկայ քիւրտին
«ձեռքէն զէնքն առնելու, միթէ տէրութիւնը կարող
«չէ՞ հարստահարեալ ժողովուրդին ալ զէնք տալ և
«ըսել թէ՝ առէք այս զէնքերը և ձեզ կեղեքող և կո-
«ղոպտող քիւրտերուն վրայ յարձակեցէք. միթէ այս
«և ուրիշ կերպ միջոցներ կը պակսի՞ն տէրութեան
«համար ապստամբ քիւրտերը զսպելու։ Ու հիմա,
«Քիւրտերուն վրայ չէրքէզներ ալ աւելցան։

«Մեր խնդիրն է, ու պիտի ըլլայ՝ հաւասարու-
«թեան իրական և անմիջական գործադրութիւնը, և
«երկրին վարչութեան, դատաւորութեան և պահպա-
«նութեան համար ազգային ընտրութեամբ մաս-
«նակցութեան իրաւունք»։

Հայ ազգը, 1872 Ապրիլ 11ին, առաջին անգամ

իր տեղեկագիրը կը ներկայացնէ Մահմուտ Նէտիմ փաշային, որ ռուսական ազդեցութեամբ վեզիր եղած էր և որ ծանօթ էր՝ եւրոպական միջամտութեան դէմ իր բուռն հակառակութեամբը: Պատրիարքարանը ի զուր կ'ակնկալէ՝ գոնէ՝ հանդարտեցուցիչ պատասխան մը, բառ մը լսել: Ժամանակը կ'անցնի և եպարքոսը կը հաճի միայն իմացնել թէ տեղեկագրին օրինակը կորսուած է . . . : Նորէն կը գրեն, նորէն կը մատուցանեն: Դարձեալ լռութիւն:

Նէտիմին կը յաջորդէ՝ Շիրվանի զատէ Րիւշտի Մէհէմմէտ փաշա: Անոր ալ կը դիմեն. անոր ալ կը պարզեն՝ Հայկական դժոխքին արհաւիրքը: Շատ երկար պիտի ըլլար այստեղ ընդօրինակել ամբողջ այդ տեղեկագիրը, որ անվիճելի ճշտութեամբ, պարագայական մանրամասնութիւններով և անհերքելի փաստերով պատկերացուցած է այն բոլոր գողութիւնները, սպաննութիւնները, յափշտակութիւնները, առեւանգումներն ու զեղծումները, որոնք Հայութիւնը կը քամեն, կը սպառեն՝ դրութենական հալածանքի և յամր բնաջնջումի բոլոր նրբին կերպերով:

Զանց ընելով այդ բոլոր քստմնելի մանրամասնութիւնները, անհրաժեշտ կը նկատենք այս տեղ թուել միայն գլխաւոր տեսակները այն չարիքներուն, զորս Ազգային Ժողովը ամփոփած է՝ հետեւեալ կերպով. —

«1872 Ապրիլ 11ի տեղեկագրին պարունակած ցաւերն էին.

Ա. — Օրէնքն ու Արդարութիւնը ի գործ դնելու մասին՝ գաւառական պաշտօնէից ընդհանրապէս անփոյթ և անտարբեր մնալը, ու գանգատանաց քննութեան Իսթիլամի դրութեամբ կատարուելովը՝ անոնց աւելի եւս զեղծանիլը.

Բ. — Գաւառական արքունի ժողովոց Թէշքիլաթի օրինօք կազմութեամբը՝ անոր անդամակցութեան շահախնդիր անձանց առանձնաշնորհ դարձած ըլլալը.

Գ. — Գաւառացի Հայուն՝ իսլամաց մոլեռանդ մասին նախատանաց և թշնամանաց ենթակայ ըլլալը.

Դ. — Արքունի շինուածոց համար տարապարհակ վարիլը և դրամական անիրաւ պահանջմանց ենթարկուիլը.

Ե. — Ճանապարհաց շինութեան պատրուակաւ կեղեքուիլը.

Զ. — Պաշտպանեալ Միւլթէզիմներու ապօրէն պահանջմանց առջեւ, բերքերու տասանորդը դրամով վճարելու բռնադատուիլը.

Է. — Նմանապէս՝ իր ընտանեաց ուտեստին համար մշակած տան պարտէզի բերքէն տասանորդ տալու բռնադատուիլը:

Ը. — Բերքէն տրուած տասանորդը ինքն անձամբ Միւլթէզիմին շտեմարանը փոխադրելու բռնաբարուիլը.

Թ. — Միւլթէզիմը ժամանակին չի գալուն համար, բերքը անձրեւին տակ թողլով փտեցնելու և յետոյ փտած բերքին վրայ ողջի արժէքով տասանորդ տալու բռնադատուիլը.

Ժ. — Միւլթէզիմը և անոր գործակալները իր տան մէջ հիւրընկալելով ձրիաբար կերակրելու և պատսպարելու պարտաւորուիլը.

ԺԱ. — Եւ երբեմն ալ մինչեւ իսկ եզանց լուծերու վրայ՝ տասանորդ անուամբ՝ այսչափ ցորեն տալու բռնադատուիլը, ինչպէս տեղի ունեցած է Կարնոյ նահանգին գաւառաց մէջ:

ԺԲ. — Ասոնցմէ զատ, գաւառացի հայուն Շահ-

նալըդ կամ Խօլչէք—Հագզը բռնած արգիլեալ տուրքեր վճարելու բռնադատութիւնը·

ԺԳ. — Զինուորական տուրքէն՝ մեռնողաց, գաղթողաց և փախստականաց մասը վճարելու հարկադրութիւնը·

ԺԴ. — Թէմէթթիւ և էմլաքի տրոց անարդար բաշխմանց խոլամաց բեռը կրելը·

ԺԵ. — Տրոց վճարման պատրուակաւ, անհրաժեշտ կահկարասին ու գործիքը ծախելու, և մինչեւ իսկ ոստիկանաց ձեռօք ծեծուելու և բանտ մտնելու խըստութեանց մատնուիլը·

ԺԶ. — Կիներու, անչափահաս մանկանց մահմետական կրօնքն ընդունելու ստիպուիլը·

ԺԷ. — Կիներու, աղջիկներու և հարսներու առեւանգուիլն ու բռնաբարուիլը·

ԺԸ. — Ոչ-մահմետականաց վկայութեան չընդունուելովը՝ առեւանգութեանց, գողութեանց և սպանութեանց անյայտ և անպատիժ մնալը·

ԺԹ. — Զինեալ քրդերու, լեռնցի ցեղերու, չէրքէզներու և բնիկ Թուրք Տէրէպէյիներու այլ և այլ հարստահարութեանց ներքեւ հայ ժողովրդեան տառապիլն ու չարչարուիլը» :

Այս տառապանքներուն դէմ ի՞նչ դարման կը պահանջեն Հայերը :

Ազգային ժողովոյ արձանագրութեանց մէջ նշանակուած կը գտնենք նաեւ մեր այս հարցումին պատասխանը, զոր կարեւոր կը նկատենք նոյնութեամբ ընդօրինակել հոս :

« Ահաւասիկ, այս չարեաց բարձմանն համար, յիշեալ տեղեկագրին մէջ ցոյց տրուած դարմաններն ալ·

Ա. — Պարտազանց գաւառական պաշտօնեան պաշտօնէ ձգել և ուրիշ գաւառի մէջ պաշտօնի չի կոչել·

Բ. — Իսթիլամի եղանակը բարեփոխել, Կառավարութեան և Ազգին կողմանէ կարգեալ լիազօր քննիչներ ղրկելով ի գաւառս.

Գ. — Գաւառական Ազգային Վարչութեանց և Առաջնորդաց առ Տեղական կառավարութիւնս մատուցած թագրիրները լրջօրէն նկատողութեան առնուլ և արդարութիւնն անմիջապէս ի գործ դնել.

Դ. — Գաւառաց Մէճլիսի-Իտարէ, Մէճլիսի-Տաավի, Թէմեիզի-Հուգուգ և Մէճլիսի-Ծինայէթ անուն վարչական և դատական ժողովներուն հայազգի անդամոց ընտրելինները՝ Ազգային Գաւառական վարչութեանց ձեռօք պատրաստել տալ.

Ե. — Բ. Դրան հրամանագրերն իւրաքանչիւր կուսակալութեան պաշտօնական լրագրաց մէջ հրատարակել.

Զ. — Տիւսթուրն ամէն ազգաց լեզուի վերածել և ժողովրդեան մէջ տարածել.

Է. — Կրօնափոխութեան դիմողներու վերաբերեալ օրինաց մէջ որոշ տրամադրութիւններ դնել, և կրօնափոխներն իրենց համոզումն յայտարարելու գործին մէջ ճնշումէ ազատ պահել.

Ը. — Կրօնափոխ արանց համար՝ իրենց կնոջ և զաւակաց օրապահիկ (նաֆագա) վճարելու օրէնք մը սահմանել.

Թ. — Արքունի ամէն տեսակ տուրքերն արդարութեամբ բաշխել և օրինաւորապէս հաւաքել.

Ժ. — Անվճար պագայինները շնորհել.

ԺԱ. — Հողագործութեան զարգացման համար՝

հողագործներու ամէն կարեւոր ապահովութիւններ
տալ·

ԺԲ. — Հարստահարիչ Բրդաց և Աւշարաց գլխա-
ւորներն ու Թուրք Տէրէպէյիները իրենց որջացած տե-
ղերէն հանել ու պատժել, և բոլոր լեռնցի վրանաբնակ
ցեղերն ի հնազանդութիւն բերելով գիւղաբնակ ընել·
և անոնց՝ ինչպէս նաեւ Չէրքէզներուն ձեռքէն սուրն
ու հրացանը առնելով, մաճ և հովուական ցուպ կրելու
վարժեցնել զանոնք· տեղական ոստիկանութեան պաշ-
տօններուն մէջ անխտիր Հայեր ալ դնել, և կամ Հայ
ժողովրդեան արտօնութիւն տալ իրենց կեանքը, ինչքը
և պատիւը զէնքով պաշտպանելու·

ԺԳ. — Ոչ-Մահմետականաց վկայութեան ընդու-
նուլին, և անոնց կալուածական, տնտեսական և
ոճրագործական օ'ր և է խնդիրներուն միայն Նիզամի
ատեաններուն առջեւ դատուիլը հրամայել»:

Աւելի համեստ, աւելի տարրական պահանջումներ
կարելի չէր մտածել անշուշտ: Բայց կառավարութիւնը՝
անարդարանալի զանցառութեամբ մը՝ չուզեց գոհա-
ցում տալ անոնց: Հայոց ընդդէմ այս ակնյայտնի չկա-
մութիւնը, — որ բռնապետական ոգին ճշգրտապէս ե-
րեւան կը բերէ, — հետզհետէ ուժգին ատելութեան
մը փոխուեցաւ: Երկրին բարձրագոյն իշխանութիւնը
սկսաւ աւելի եւս խէթ աչքով նայիլ Հայ ժողովուր-
դին վրայ, աւելի ցասկոտ հալածանքներով: 1873ին,
արտաքին գործոց պաշտօնեան, Խալիլ Շէրիֆ փաշա,
պետական նոր մեթոտի մը գործադիրն հանդիսացաւ:
Ուրացաւ դաժան խժդժութիւնները, Հայկական տըր-
տունջներն անիրաւ հռչակեց, իբր արդիւնք գաւառա-
կան առաջնորդներու դիտումնաւոր գրգռումներուն:
Կառավարութեան այս յատկանշական վարմունքը բնա-

կան կը գտնենք. վասն զի բիրտ ուժի վրայ հիմնուած
վարչութիւն մը՝ չի հանդուրժեր ու չի ներեր որ իր
աշխարհակալողի անսանձ ազատութեան դէմ, իր քա-
ղաքական ստրուկները դժգոհիլ յաւակնին՝ մինչեւ
իսկ ամենաարդար և ամենատարրական պահանջում-
ներով: Բռնակալները վարժուած են բացարձակ տի-
րապետութեան, որով իրենց ձեռքին մէջ ունենալ
կ'ուզեն միշտ՝ ժողովուրդին ուժն ու արիւնը՝ առանց
իրենց արարքներուն համարն ու հաշիւը տալ ստիպ-
ուած ըլլալու: Անոնք չեն կրնար հանդուրժել որ ի-
րենց ռայեաները՝ ազգային ինքնաճանաչութիւն և նա-
խանձայուզութիւն ունենան և իրենց մարդկային
պատիւը պաշտպանելու «գոռոզութիւն» մը արտայայ-
տեն: Բռնաւորներուն պահանջածը՝ բացարձակ կրաւո-
րական հնազանդութիւնն է: Ամէն անգամ որ քաղա-
քական ստրկութեան մատնուած ժողովուրդ մը պիտի
ուզէ ո՛ և է գիտակից քայլ փորձել դէպի կեանք,
դէպի ինքնապաշտպանութիւն, դէպի տիրացումը իր
անձեռնմխելի իրաւունքներուն, բռնութիւնը պիտի
սաստկացնէ իր զսպումի ցած ու եղեռնական միջոց-
ները:

Խալիլ Շէրիֆ փաշայի օրով, կառավարութիւնը՝
խղճմտանքի վհատեցնող մթութեամբ մը՝ ուրացումի
մէթոտն ալ անբաւական սեպեց և բացայայտ ծիգ մը
ունեցաւ Հայ Ազգին ձայնը խեղդելու՝ ծուռ և գայ-
թակղելի հնարքներով: Անիկա՝ իր անիրաւ խստու-
թիւնները պատրուակելու չարամտութեամբ՝ հայոց
ուղղամիտ և օրինապահ ընթացքը խեղաթիւրել աշխա-
տեցաւ, անգոյ «խռովարարներ»ու ծնունդ տուաւ, ու
մինչեւ իսկ Պատրիարքարանը ամբաստանեց՝ արհա-
մարհանքի և զրպարտութեան սաստկութեամբ մը,

որուն դէմ Խրիմեան ղառնօրէն բողոքել ստիպուեցաւ իր 18 Յունվար 1873 Թուակիր Թագրիրով և հետեւեալ բացատրութեամբ․

« Արտաքին գործոց վսեմապատիւ պաշտօնեան՝ իր ծանուցագրին մէջ Պատրիարքարանիս համար այնպիսի լեզու մը գործածած է, որուն նմանը չէ տեսնուած և որ՝ Օսմանեան մեծազօր Տէրութեան հաւատարիմ հպատակ Հայ Ազգի Պատրիարքարանի պատուոյն դպած և մեծ ցաւ պատճառած է։ Եթէ եպարքոսական հրամանագրին ներփակեալ պատճէնը կարդացուելու շնորհ ըլլայ, այն ատեն պիտի հասկցուի թէ Պատրիարքարանս խռովարար անձանց ձայնակից ըլլալէ ո՛րքան հեռի է։»

Խրիմեանի այս բողոքն ալ սին աղմուկ մը պիտի ըլլար՝ անկարող ո՛ և է դրական արդիւնք ունենալու։

Այդ բողոքով հայ ժողովուրդը չի պիտի կրնար դարձեալ յաղթել այն մեայլ տրամադրութիւններուն, որոնք զինքը հեղձամահ ընել կը սպառնային։

Հարստահարողներուն մոլեկանութիւնը չէր կրնար աղդուիլ հայ եկեղեցականի մը Թագրիրով, որքան ալ ազդու եղած ըլլար անոր խմբագրութիւնը . . . ։

Եւ աւելորդ է ըսել թէ Կառավարութեան այս ընթացքը՝ պիտի գրգռէր հարստահարութիւնները, որոնք երթալով բազմապատկուեցան։

Բռնութիւնը կեանք կուտար պարզապէս ամէ՛ն բանի, որ վայրագ, բարբարոս ու անտաշ էր։

Գաղափար մը տուած ըլլալու համար, թէ ի՛նչ ատրիճաններու հասած էր Հայ Տառապանքը, բաւական կը սեպեմ ընդօրինակել հոս յափշտակութեանց ցուցակ մը, որ միայն մէ՛կ տարուան ընթացքին,

Մուշի Մօտկան աւանի գիւղերուն մէջ, հայ բնակիչներուն կրած հարստահարութիւնները կը պատկերացնէ․

Ահա՛ւասիկ․ —

Գիւղ	Ոչխար		Կարմիր կտաւ		Դրամ		Հողուտ		Արմտիք և ուտեստ	
Մէսթօ	30	հատ	28	թոփ	3000	ղրշ.	—	կտոր	—	պաթման
Քեանլօ	56	»	63	»	5859	»	—	»	400	»
Բաշող	100	»	30	»	4000	»	20	»	250	»
Լսէնթունար	50	»	40	»	7000	»	30	»	300	»
Խոր	15	»	45	»	2000	»	—	»	250	»
Մէրէտապ	13	»	15	»	1300	»	13	»	150	»
Գողախ	15	»	15	»	4500	»	—	»	100	»
Հօրսէնկ	12	»	25	»	2500	»	10	»	100	»
Մէզօք	25	»	15	»	3500	»	10	»	200	»
Բերութզ	15	»	—	»	1500	»	8	»	—	»
Քարք	—	»	—	»	2000	»	—	»	200	»
Գօրֆօ	115	»	—	»	11260	»	30	»	—	»
Մարզօրդ	39	»	15	»	1800	»	—	»	—	
Խամպէլ	—	»	—	»	2120	»	—	»	—	»
Գօմէսի	44	»	—	»	720	»	—	»	—	»
Բարէլին	150	»	—	»	800	»	—	»	22	»
Զէվար	120	»	—	»	—	»	—	»	—	»
	799		291		53850		121		1972	

799 ոչխար, 291 թոփ կարմիր կտաւ․ 53,750 ղրշ․ 121 կտոր հողուտ, 1972 պաթման արմտիք։ Յափշտակուած՝ միայն մէ՛կ աւանէ, մէ՛կ տարուան մէջ։

Ահաւասիկ, մասնակի մանրանկար մը միայն այն ղառնաղէտ տագնապներէն, որոնք ամենէն թրքամոլ Հայուն լաւատեսութիւնն իսկ կարող էին վհատեցնել։ Ահաւասիկ, վարձատրութիւնը՝ այն աղաչաւոր քաղաքականութեան, որ հայ ղաւառացիներուն մեայլ կացութիւնը երկրին օրէնքներովը միայն բարեփոխել կը փափաքէր։

Հայ Ազգը որոշ կացութեան մը հանդէպ կը գըտ-

նուէր, ու պարտաւոր էր՝ կա՛մ լուռ մնալ և անտըրտունջ քայքայուիլ և կամ՝ խելամտօրէն պատրաստուած ազգային հուժկու դիմադրութեամբ մը՝ հարստահարութեանց դէմ մարտնչիլ։ Ամէնքը կը զգային, թէ պէ՛տք է կռուիլ Քիւրտին դէմ, Աւշարին ու Չէրքէզներուն դէմ, որոնք անպատիժ կը սպաննէին՝ կեղեքելու, յափշտակելու և բռնաբարելու համար։

Պատրիարքարանն ու Հայոց երեսփոխանական ժողովը, և բոլոր անո՛նք՝ որ պատասխանատուութիւն մը ունէին իրենց գաւառաբնակ հայրենակիցներուն ճակատագրին վրայ, չէին կրնար լռութեամբ անտեսել՝ հայրենի երկրին շուրջը դարձող մեքենայութիւնները, առանց ազգային գոյութեան դէմ բացէ ի բաց դաւաճանողներ համարուելու։ Բայց անըմբռնելի միամտութեամբ մը, ծայրայեղ «հնազանդութեան և աղաչաւորի խոնարհագոյն ոգւով» մը, խնդիրս կուտային կառավարութեան որպէս զի արտօնութիւն տայ զէնք կրելու և հրաման շնորհէ որպէս զի Հայաստանցին իր բռնաբարուած պատիւը պաշտպանէ...։ Ու կառավարութիւնը վարժուած էր տէ՛փ ընել երեսընկալ աղերսարկուները, որոնք՝ ստրուկ ու լալկան՝ ապրիլ ուզելու ոճիրը կը գործէին հիմա։ Եւ բիրտ ուժին կամաւորները՝ իրենց քանդումի գործը կը շարունակէին Հայաստանի մէջ, ուր անձնական վրէժխնդրութեան, անհատական ինքնապաշտպանութեան կամքութիւն մը իսկ երեւան չէր գար բնաւ։ Անընդհատ կը շարունակէր բարոյական անկումի այս անլուր կրաւորականութիւնը, որուն դէմ իր պարսաւանքի ձայնը բարձրացուց, վերջապէս, Օգսէն Խօճասարեան՝ Ազգային Ժողովին մէջ, տարիներ յետոյ արտասանած իր հրաշալի ճառովը, ուր պարզուած կը գտնենք նաև թէ

ի՛նչ ահաւոր համեմատութիւններ առած է հայկական վիթխարի խաչելութիւնը։

... «Եկեղեցին, կ'ըսէր Խօճասարեան, ընտանեկան բարոյականութեան կեդրոնն է, այդ բարոյականութիւնը կորսնցուցինք։ Եկեղեցին՝ քաջութեան, մարտիրոսութեան, նահատակութեան և անվեհերութեան դպրոցն է. քաջութիւննիս կորսնցուցինք, մարտիրոսութեան ու նահատակութեան կռնակ դարձուցինք, անվեհերութիւննիս թռաւ և անհետացաւ։ Եկեղեցին՝ այս աշխարհիս մեծութիւնն ու կեանքը ոչինչ ըլլալը քարոզող մարմին մըն է. այսօր, աշխարհիս մեծութենէն և կեանքէն չի բաժնուելու համար, կոյսերնիս կը լքեն, կը համբերենք. եկեղեցինիս կը պղծեն, կը լռենք. Ս. Հաղորդութիւննիս շանը վիզը կը կախեն, եկեղեցւոյ բեմին վրայ շուներ կը հանեն, ու ամէն բանի կը համբերենք և կը դիմանանք անտարբերութեամբ։ Թէ՛ աշխարհական և թէ՛ եկեղեցական ո՞ւր է մէկը, որ այսպէս ապրելէն լաւ է մեռնիլն ըսելով՝ սրբապիղծ մը սպաննած ըլլար և ինքն ալ կախաղան ելլէր։»

Չէ՛, դանդաղ մահացումի այս շրջանին, դեռ ո՛չ մէկ հայ չէր մտածեր, թէ «Ազատութիւնը չեն խնդրեր, չեն մուրար, այլ՝ կը պահանջե՛ն ու կ'առնեն՝ առնական ինքնապաշտպանութեամբ մը, որ գիտէ ուժին դէմ ուժո՛վ միայն պատասխանել։» Եւ յարաճուն թշուառութիւնները գիւղէ գիւղ, քաղաքէ քաղաք կ'արշաւէին, անվերջանալի տողանցութեամբ։ Ու Հայոց Ազգային Ժողովը՝ Հայ Տառապանքին վերջ մը տալու իր անայլայլ վստահութիւնը կը շարունակէր՝ թագրիրներու և տեղեկագիրներու անձանձիր պատրաստութեամբ։ Հայը օրինաւորութեան մէջ մնաց, հաւա-

տարիմ այն պատուիրանին, որ կը քարոզէ. «խնդրեցէք և տացի ձեզ։» Ու չկար յեղափոխութիւն, չկար յեղափոխական, չկար զէնք, չկար զինակիր, չկար օտարի մօտ դիմում, բայց հալածանքը կար ու կը մնար՝ իր դժոխային ուժերով։ Հայաստանցի Հայը իր արօրին ու մաճին կառչած, հանդարտ ու խաղաղ ժողովուրդ մըն էր, բայց բռնութիւնը ամէն ոճիր կը թոյլատրէր, որպէս զի այդ համբերատար ու հաւատարիմ ժողովուրդը տառապի, տարտղնի, կոտրտուի ու փճանայ։

Քիւրտերը՝ ամէն օր արիւնոտ փաստեր կուտային, թէ ի զուր է յոյս դնել տիրող կառավարութեան վրայ, անոր արդարասիրութեան վրայ, անոր պաշտպանութեան ու ինքնաբեր օժանդակութեան վրայ։ Կառավարութիւնը՝ մարդասպաններուն պաշտպան և կեղեքիչներուն մեղսակից մնաց միշտ։ Ու Հայերը, դա՛րձեալ չուզեցին ընդունիլ, թէ թագրիրներն անզօր են Բռնութեան գութը շարժելու և անոր մոլեգնութիւնը ողոքելու։ Ու չարունակեցին պահել իրենց աւանդական օրինապաշտութիւնը, զոր կարելի պիտի ըլլար ստրկային համակերպութեան աստուածացումը կոչել այլեւս։ Ու այսպէս տարիներով, Կառավարութեան և Ազգին մէջ առկախ ու անլուծելի կը մնար «Հայկական Խնդիրը», որ երկրին մէջ տիրող անիշխանութեան, վատթար վարչութեան և ապականութեան հարուածներովը բացուած կսկծալի վէրք մըն էր։

Գաւառացի Հայոց ապրուստի գլխաւոր աղբիւրը երկրագործութիւնն էր։ Ու ահա, հարստահարիչները այդ աղբիւրն ալ ցամքեցնել կ՚աշխատէին՝ խարդախութեամբ կամ բռնութեամբ գրաւելով հայոց հողերն

ու արտերը, կրկնապատկելով անոնց տուրքերը, գրաւելով անոնց կալուածներն ու անտեսելով իսկ, երբեմն, կառավարական հրամաններուն։ Այս իրողութիւնները կը հաստատուին՝ 1872ի տեղեկագրէն վերջ, հարստահարական նոր խնդիրներու վրայ Պատրիարքարանին կողմէ Բ. Դրան մատուցած թագրիրներով, որոնց մէկ քանիին բովանդակութիւնները կարեւոր կը նկատենք ընդօրինակել։

1872 Ապրիլ 25ի թագրիրէն. —

«Սղերդի Սասուն Աւանի Քիւրտ պէյերը՝ Հայոց արքունի տուրքերը կը հաւաքեն և չեն հատուցաներ Գանձին. կառավարութիւնը զինուոր կը հանէ վրանին և ստակները կը ստանայ. զինուորաց և ձիերուն ուտեստը ժողովուրդէն կ՚առնուի բռնութեամբ։ Զինուորները կը մեկնին և քիւրտ պէյերը կը սկսին միանգամ տրուած ստակը հայ ժողովուրդէն վերստին հաւաքել։ Բրդաց հարստահարութեանց քննութեան համար Ալի Րիզա փաշան անձամբ այն կողմերը կ՚երթայ, և՝ յետ ստուգելոյ՝ անոնց վերջ տալու համար կ՚որոշէ որ Հազօ քաղաքին մէջ զօրանոց մը շինուելով մնայուն կանոնաւոր զօրք պահուի հոն և նոյն քաղաքի միւտիրն ալ Սասուն քաղաքը նստի։ Սակայն այս որոշումը չի գործադրուիր։»

1872 Ապրիլ 29ի թագրիրէն. —

«Տիգրանակերտի Սաթը գիւղի բոլոր արտերը Միւնթէհա անուն իսլամ կին մը իւրացուցած է բոլորովին։ Շատ տարիներէ ի վեր խնդիր եղած է. բայց տեղական կառավարութեան որոշումը միշտ իսլամ կնոջ նպաստաւոր եղած է։»

1872 Մայիս 23ի թագրիրէն. —

«Կարնոյ կուսակալութեան տակ, Մուշ գաւառի

Մըրնիկ գիւղի Հայոց սեպհական հողերը Մշոյ միւֆթի Հիւսէյին էֆէնտին կ'իւրացնէ։ Ժողովուրդը կը բողոքէ. միւֆթին իր պահանջումէն ետ չի մնար և կը բռնադատէ գիւղացի Հայերը որ թողուն իրենց հողերը։ Կարնոյ կուսակալ Իսմայիլ փաշան անձամբ քննութիւն կատարելով, միւֆթիին պահանջումն անիրաւ կը գտնէ և կը հաստատէ թէ ժողովուրդը նոյն գիւղի արտերուն բացարձակ տէրն է ուստի այդ հողերը հայոց անուան արձանագրել կուտայ։» «Իսմայիլ փաշան Մշոյ աշխարհին մէջ կարգ մը բարեկարգութիւններ ընելէն և քանի մը քիւրտ պէյեր աքսորելէն վերջ Կարին կը դառնայ. ԲԱՅՑ ՇԱՏ ՉԱՆՑՆԻՐ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆԱՆԿ Կ'ԸԼԼԱՅ։»

Ահաւասիկ վարձատրութիւնը պարտաճանաչ պաշտօնէի մը, որ Արդարութիւնը կ'ուզէ յարգելի դարձնել։

«Միւֆթին Իսմայիլ փաշայի անկումէն օգտուելով, իր պահանջումը կը նորոգէ։ Գիւղացիք ալ իրենց բողոքը կը նորոգեն յայտարարելով, թէ ըստ օրինի և թափուի իլմուխապէրներով այդ հողերուն տէրն իրենք են և չեն կրնար Հիւսէին էֆէնտիին սուրուկները դառնալ։ Գիւղացւոց այս արդարացի և օրինական առարկութիւնները անլսելի կը մնան։»

1872 Օգոստոս 5ի թագրիրէն. —

«Խարբերդ գաւառի ներքեւ Զարսանճագի բոլոր գիւղերուն ամբողջ տուները, խանութներր, պարտէզները և այգիներն ու արտերը ՄԵՐՆ է կ'ըսեն Իսհագ պէյ և ուրիշ մէկ քանի խուլամ աղաներ, և կը բռնադատեն գիւղացի Հայերը որ այդ տուներուն, խանութներուն, այգիներուն և պարտէզներուն համար վարձք վճարեն, սերմն իրենցմէ առնեն և բերքին կէսը իրենց հատուցանեն։ Գիւղացւոց և Իսհագ պէյին ու ասոր

գործակից խուլամ Աղաներուն մէջ՝ 15 տարիէ ի վեր տեղի տուած այս վէճին համար շատ խնդիրներ մատուցուած են Բ. Դրան և շատ հրամանագրեր առնուած, բայց տեղական կառավարութիւնը միշտ ի նպաստ յիշեալ Պէյին և Աղաներուն շարժած է։»

1872 Սեպտեմբեր 27ի թագրիրէն. —

«Սեբաստիոյ Գանգալի Եար-Հիսար գիւղէն Հայոց հերկած արտերուն մէջ՝ տեղւոյն միւտիր Ապտ իւլ Րահման աղան՝ չէրքէզներ բնակեցուցած է։»

1874 Յունվար 5ի թագրիրէն. —

«Պիթլիզի Բէսան-տէրէի Մէհմէտ պէյ՝ իր 12 զաւակներով և ազգականներով, նոյն տեղերու 32 գիւղօրէից վրայ ամէն տեսակ հարստահարութիւն կը գործէ։ Ժողովրդեան բողոքը տեղական կառավարութենէն անլսելի մնալով, խուլամք և հայք ի միասին՝ յատուկ բողոքագրով կը դիմեն ի Պատրիարքարան Հայոց։»

1874 Ապրիլ 25ի թագրիրէն.

Մշոյ Ազբիւրիկ վանքէն կէս ժամ հեռի Մահպուպանէկ գիւղը բնակող Սասունցի Քիւրտերը յիշեալ վանքը կ'երթան, կ'ուտեն, կը խմեն և ամեն տարի իբր տուրք՝ վանքէն 400 ղրուշ, 4 կով, 20 ոչխար, 4 պաթման ծխախոտ, 4 պաթման իւղ և 5 գրիւ ցորեն կ'առնեն բռնի։ Եթէ վանքը զանոնք չի հատուցանէ, Միաբանութիւնն ու Հայերը մեծ վտանգի կ'ենթարկուին»։

Այս տխուր շարքը կը փակենք՝ առանց մեկնութեան։

Այս վկայութիւնները՝ աւելի քան բաւական են, կը կարծենք, հաստատելու, թէ կեդրոնական կառավարութիւնը անզօր էր ժողովուրդը սարսափէ և կոր-

ծանումէ ազատելու, թէ՝ գաւառներու հարստահարիչ տարրերուն վրայ օրինական իշխանութեան գերազանցութիւնը անուանական դարձած էր, թէ՝ Ասիական Թուրքիոյ մէջ քաղաքակրթութեան բարիքները հաստատելու համար, ո՛չ արդարութիւն կար, ո՛չ ալ ապահովութիւն։

Կառավարութեան թոյլատու ընթացքէն լրբացած՝ հարստահարիչները իրենց խժդժութիւններէն ուզեցին նախ իսլամ գիւղացիներուն ալ բաժին հանել երբեմն։

Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է 1874 Ապրիլ 24ի թագրիրը, որ կը յայտարարէ թէ Պէյան-Տէրէի իսլամները՝ իրենց բողոքի ձայնը միացուցած՝ Հայոց Պատրիարքարանին դիմած են՝ իրենց վրայ ծանրացող սոսկալի չարիքը նուազեցնելու միամիտ ակնկալութեամբ։ Ահաւասիկ լուրջ և անհրաժեշտ խորհրդածութեան նիւթ մը։ Չեմ կարծեր երբէք որ մեր Թուրք հայրենակիցները՝ այդ իսլամներուն մէջ օտարամոլութեան ձգտում մը տեսնեն։ Սարսափի և յափշտակութեան յաճախանքէն յոգնած ժողովուրդ մը՝ եթէ իր ակնկալութեան նայուածքը աւելի հեռուներն իսկ դարձնէ, միակ յանցաւորը բռնաւոր կառավարութիւնն է, որ իրմէն կ՚օտարացնէ՝ ժողովուրդին վստահութիւնը, հաւատարմութիւնն ու յարգանքը։

Մինչեւ այսօր, Երիտասարդ Թուրքերու յառաջդիմական ներկայացուցիչները՝ բուռն և անսքող տհաճութիւն մը կը յայտնեն, ամեն անգամ որ Հայ ժողովուրդը իր Պատրիարքարանին միջոցաւ դիմում մը կ՚ունենայ կեդրոնի կառավարութեան մօտ։ Այդպիսիներուն կը յանձնարարենք մասնաւոր ուշադրութիւն մը դարձնել այն հին թագրիրներուն վրայ զորս ի վերև

արտագրեցինք և որոնք ցոյց կուտան նաեւ ուրիշ ճշմարտութիւն մը թէ ժողովուրդը տեղական իշխանութեանց դիմելէ, անոնց անտարբերութենէն և անիրաւութենէն յուսահատելէ վերջ միայն յոյսի նշոյլ մը կը փնտռէ Պատրիարքարանին դուռը բախելով։ Եզականօրէն թելագրական ու հրահանգիչ դասերով լեցուն է այդ անցեալը, որուն վրայ կ՚արժէ մտածել, որպէս զի հնար ըլլայ փորձառութեամբ դիմաւորել ներկան և անոր եղելութիւնները։

Եթէ անլսելի չի մնային տեղւոյն վրայ կատարուած բողոքները, եթէ արդար գտնուէին տեղական իշխանութիւնները, եթէ օրէնքը գործադրէին անոնք՝ ամենուն համար, առանց կողմնակալութեան, առանց ցեղի և ծագումի խտրութեան, ժողովուրդը մտքէն իսկ չպիտի անցընէր Պատրիարքարան և կամ այլուր դիմել։

Բռնութի՛ւնն էր, որ Հայ և Թուրք եղբայրակցութեան ամենէն խանդավառ կամքերը չուարեցուց և ամենէն լաւատես տրամադրութիւնները հմայաթափ ձգեց՝ ցեղ ցեղի դէմ ատելութիւնները զայրացնելով։

Բոլոր այդ արհաւիրքները չի յաջողեցան սակայն խեղդել Հայուն քաղաքակրթական ձգտումները, չի կրցան ամբողջովին խաթարել ցեղին անհատականութիւնը, անոր ազգայնական ոգին ու անոր անվհատ հաւատքը՝ դէպի յաղթանակն Արդարութեան։ Ընդհակառակը։ Անոր հլու և լուռ համակերպութեան յաջորդեց՝ բողոքի արու ոգին, որ դեռեւս մեղկ ու վատուժ՝ ապագայ պայքարին գերագոյն ազդակը պիտի ըլլար, վճռական շարժումներու համար պրկուած և ապրելու կա՛մքը որոտացնելով։

Դ. ԳԼՈՒԽ

Ներսէս Վարժապետեան եւ իր քաղաքականութիւնը. — Հողային Հարցը. — Յափշտակութեանց ցանկը. — Կառավարութիւնն ու Հայերը։ «Խրիմեան»ի դրութիւնը. — Հայ եւ Յոյն Պատրիարքներու գործակցութեան սկզբնաւորութիւնը։

Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս Խրիմեան չորս տարուան փոթորկալից պաշտօնավարութենէ մը վերջ, պատրիարքական գահը կը թողուր՝ ներքին և արտաքին ցաւերով ու պատրանքներով բեռնաւորուած։ Եւ իր յաջորդին ժառանգութիւն կը ձգէր «Հայկական Դատ»ը, որուն շուրջը հարստահարիչներուն բոլոր սադրանքները քօղապատառ երեւան ելած էին արդէն։

Ներսէս Վարժապետեան՝ որ հարստահարութեանց առաջին քննիչ յանձնաժողովին ատենապետած էր, ազգային տառապանքին բոլոր այժմէութիւնները լիովին կը ճանչնար և չպիտի կրնար անշուշտ անտարբեր մնալ օրուան տագնապիչ կացութեան հանդէպ։ Եւ ստիպուեցաւ «Հայոց Խնդիր»ը վերստին ձեռք առնել ա՛յնպիսի խոհեմ և զգուշաւոր քաղաքականութեամբ մը սակայն, որ իրաւամբ կ'արդարացնէր իր «թրքասիրութիւն»ը և զոր ինքն իսկ սահմանեց Ազգային Ժողովներուն առջեւ, հետեւեալ հանդիսաւոր յայտարարութեամբ.

«Մեր ազգը՝ Օսմանեան Տէրութեան հետ պիտի

ապրի և երբէք անկէ չի բաժնուիր, երբէք մեր ազգը ուրիշ քաղաքականութեան գործիք չըլլար։ Այս խօսքերը, զոր հո՛ս կ'ըսեմ, Տէրութեան մեծ նախարարաց և օտար տէրութեանց ներկայացուցիչներուն ալ ըսած եմ։ Ուրեմն փորձով ցուցնենք միշտ տէրութեան հանդէպ մեր հաւատարմութիւնը։ Պէտք չէ բնաւ մոռնալ որ Օսմանեան Տէրութիւնը մեծ բարերարութիւններ ըրած է մեզի։ Մեր բաղդը այս տէրութեան բաղդին հետ սերտիւ կապուած է»։

Հայոց Պատրիարքը անկեղծ էր իր զգացումներուն մէջ։ Անիկա թրքասէր էր, բայց ո՛չ հայատեաց։ Իր ժողովուրդին, իր ցեղին համար ունէր խորունկ ու խանդակաթ սրտցաւութիւն մը, որ ջիղ ու քաջութիւն կուտար իրեն «Հայոց Խնդիր»ը անընկրկելի կորովով մը պաշտպանելու՝ իր ըմբռնած եղանակով։ Ու կը հաւատար, թէ կառավարութիւնը պիտի ուզէ վերջ մը տալ հայկական ահաւոր տռամին, որ անընդհատ կը շարունակուէր։

Ներսէսի պաշտօնավարութեան առաջին տարին, 1874ին, Պատրիարքարան հասած տեղեկագիրները ցոյց կուտային թէ՝ «Գաւառներուն մէջ, վալիները, միւթէսարըֆները և պաշտօնեաները՝ օրինաց գործադրութեան անփոյթ և ժողովուրդը պաշտպանելու անհոգ կը գտնուին». թէ «Քիւրտ պէյերը Թանզիմաթի հաստատութենէն առաջ իրենց վարած բռնաւորական իշխանութիւնը վերստին ձեռք առած են և կը չարչարեն ու կը հարստահարեն հայ ժողովուրդը և անկէ տուրք կը գանձեն, եկեղեցիներ կը քանդեն, պղծութիւններ կ'ընեն, արմտիքներու դէզերը կ'այրեն, գիւղերու բնակիչները կը վանեն և հողերն ու արտերը կ'իւրացնեն»։

Հողային հարցն էր որ հետզհետէ ամենէն աւելի անհանգստիչ համեմատութիւններ կ՚առնէր: Իրաց այս անողոք ընթացքով, հայ հողագործները Հայաստանի մէջ հողատէր ըլլալու իրաւունքէն պիտի զրկուէին բացարձակապէս: Ու ասիկա ինքնին ա՛յնքան սարսափելի հեռապատկեր մըն էր, որ ինքնապահպանումի ամենէն գործօն շարժումը պիտի հարկադրէր ժողովուրդին: Եւ Ներսէսի ամբողջ «ազգասիրութիւն»ը, «թրքասիրութիւն»ն ալ մէկտեղ, պերճ բառ մը միայն պիտի ըլլար, եթէ անոր չի միանար ազատախնդրական այլ ու վճռական գործունէութիւն մը, որ հայկական դատին հրամայական պահանջը դարձած էր այլեւս: Բայց ի՞նչ ըրաւ Ներսէս, ժողովուրդին բնաջնջումը արգիլելու համար: — Ո՛չ ապստամբութիւն քարոզեց, ո՛չ ալ անջատում. Ա՛ն ալ «աղաչաւոր խոնարհ ոգի» ցոյց տուաւ, նախ, և հայկական տագնապալից կացութիւնը պարզեց՝ ուղղակի օսմանեան կառավարութեան, 1874 Օգոստոս 4ի հետեւեալ թագրիրով:

— «Օսմանեան մեծազօր Տէրութեան հովանւոյն ներքեւ գտնուող Հայ Ազգին մեծագոյն մասը՝ Ասիական Թուրքաստանի մէջ կը բնակի և հողագործութեամբ կը զբաղի: Սակայն Հայոց բազում աշխատութեամբ և նեղութեամբ մշակած և բեղմնաւորած արտերը՝ քիւրտ պէյեր և խուժ աղաներ իրենց օճագլըգ ըրած և իւրացուցած են և կը ջանան վրկել մեր ազգայինները իրենց բացարձակ իրաւունքէն՝ գիւղացի ժողովրդեան քրտինքով արտադրեալ բերքը կը կիսեն կամ բանի կը յափշտակեն: Հողագործը չի կրնալով տալ ասոնց ուզածը՝ ամէն հարստահարութիւն կը կրէ, անտանելի թշուառութեան կ՚ենթարկի և անկարող կը

դառնայ իր օրապահիկը ճարելու և արքունի տուրքը վճարելու, հուսկ ուրեմն կը ստիպուի ընտանիքը թողուլ, արտը ձգել և Պոլիս կամ ուրիշ տեղեր տարիներով դեգերիլ և իր ներկան ու ապագան բոլորովին վտանգել: Այս վիճակը պատճառ եղած է ահա՛ որ Ասիոյ շատ մը բարեբեր հողերն անմշակ մնան և Տէրութեան գանձը մեծապէս վնասի:

«Երբ Թանզիմաթի հաստատութենէն առաջ Ասիոյ շատ մը նահանգները, գաւառներն ու գիւղերը անկանոն և ապօրէն կերպով կը կառավարուէին, խել մը քիւրտ պէյեր և աղաներ՝ իրենց զօրութեան և ազդեցութեան շնորհիւ՝ արտերն, այգիներն ու պարտէզները իւրացնելով Եուրտլըգ, Օճագլըգ ըրած և աղքատ գիւղացիները պարզապէս իրենց ստրուկն համարած էին: Սակայն Թանզիմաթի հաստատութեամբն այդ կարգի Պէյերն ու Աղաները հնազանդութեան տակ առնուեցան. հողերն ու արտերը հողագործ գիւղացւոց յանձնելու համար յատուկ կանոններ և հրահանգներ հրատարակուեցան, Գիւղացիները բռնաւորաց ճիրաններէն և գերութեան կապերէն փրկելու արձակելու համար՝ բարեխնամ կառավարութիւնն ամէն ջանք և խնամք ի գործ դրաւ, սակայն տեղական պաշտօնէից ոմանց անտարբերութեան և անհոգութեան պատճառաւ դեռ եւս դադրած ու արգիլուած չեն ա՛յն միջամտութիւններն ու բռնաբարութիւնները, որոնք Ասիոյ շատ տեղերը յիշեալ Պէյերուն և Աղաներուն կողմէ տեղի կ՚ունենան, Հայոց արտերուն և հողերուն սեպհականութեան մասին: Հետեւապէս հողագործ ժողովուրդը՝ անոնց անիրաւ պահանջմանց և հարստահարութեանց ներքեւ ճնշեալ՝ փճանալու վիճակին մօտեցած է, և հողագործութիւնն ընդհանրապէս յետնեալ

վիճակի մէջ մնալով, տէրութեան գանձուն ինչպէս և
ժողովրդեան վնասն անսահման չափու հասած է։ Եւ
թէպէտ հարստահարեալ և ճնշեալ ժողովրդեան վիճակը
բարւոքելու և անոնց հողերուն ու արտերուն նկատ-
մամբ եղած բռնաբարութեանց վերջ տալու մասին՝ թէ՛
Պատրիարքարանէս և թէ զրկեալ ժողովրդեան մա-
տուցած խնդրանաց վրայ Բ. Դուռն հրամանագրեր
ուղղած է առ տեղական կառավարութիւնս, սակայն
տեղական իշխանութեանց պաշտօնեաները կարեւորու-
թիւն տալով Պէյերուն և Աղաներուն անհիմն առար-
կութեանց, ըստ այնմ կը տեղեկագրեն Բ. Դրան, որով
գանգատներն ո՛ւր որ էին, հոն կը մնան միշտ։

«Հարկ չէ բացատրել որ երկրին ու հայրենեաց
բարգաւաճման միջոցներէն մին ալ՝ և թերեւս առա-
ջինը հողագործութիւնն ըլլալով, մինչդեռ անոր զար-
գացման ու յառաջդիմութեան մասին այնքան ջանք
ու փոյթ կը տանի կառավարութիւնը, ընդհակառակն
հողագործութեան պարապող մեր սեփական հաւատա-
րիմ ժողովրդեան մեծագոյն մասը յուսահատական վի-
ճակի մէջ ինկած է, վերոյիշեալ պատճառներով։ Այսու
ամենայնիւ հաստատապէս կը հաւատանք որ բարե-
խնամ կառավարութիւնն իր գթութեան և շնորհաց ակ-
նարկը պիտի դարձնէ անոնց վրայ։ Եւ որպէսզի Ասիոյ
մէջ հողագործութիւնը զարգանայ և հողագործն ան-
դորր ու հանգիստ վիճակ ունենայ, հարկ անհրաժեշտ
է որ անոր սեփականութեան իրաւանց ոչ ոք մի-
ջամտէ, ինչպէս հարկ է որ՝ արտ չունեցող հողագործն
ալ իր անձին սեփական արտ ու հող ունենայ։ Բայց
գաւառական պաշտօնեայք այս բանին բնաւ կարեւո-
րութիւն չտալով, ո՛չ աղքատ ժողովուրդին աղաչանքն
ու թախանձանքը գագրած են, և ո՛չ ալ այս մասին

ձեռք առնուած միջոցներէն ակնկալեալ արդիւնքը
գոյացած է։ Եւ որովհետեւ Տէրութեան փառքը կը
պահանջէ որ այս զեղծումը ջնջուի, ի բարւոքումն հո-
ղագործ ժողովրդեան վիճակին, եթէ Բ. Դուռն խառն
մասնաժողով մը կազմէ, և զայն ի մօտոյ տեղեկանա-
լու և պարտ ու պատշաճն առաջարկելու պաշտօնով՝
Ասիա ղրկելու շնորհ ընէ, անուրանալի է որ աղքատ
ժողովուրդը Պէյերու և Աղաներու գերութեան կապէն
կ՚ազատի, անդորր ու խաղաղ կեանք կը վարէ, և հո-
ղագործութիւնը բազմացեալ աստիճանին հասնելով՝
արքունի գանձուն և ժողովրդեան մեծապէս օգտակար
կը դառնայ։

«Հետեւաբար առ այս ձեր գթութիւնն ու շնորհը
խնդրելով, մնամք՝ և այլն»։

Ներսէս՝ Պետութեան և ժողովուրդի շահերուն
կրկնակ և անմեկին մտահոգութիւնն ունէր։ Կառա-
վարութեան համար գաղտնիք մը չէր՝ գաւառներու
վիճակին այս ծայրագոյն վատթարացումը, զոր ան-
գիտանալ կեղծեց, և՝ ոչինչ յոյսերով Պատրիարքա-
րանը ժամավաճառ ընելու մտածումով՝ պահանջեց
անկէ որ ապացուցանէ՝ իր վերոյիշեալ թագրիրին բո-
վանդակութիւնը՝ որոշ, ճշգրիտ ու մանրամասն հաս-
տատումներով, Ուստի, Արիֆի փաշան՝ Արտաքին գոր-
ծոց Նախարարը՝ 1874 Հոկտեմբեր 9ին, հետեւեալ
ուշագրաւ պատասխանը տուաւ.

— «Ստանալով ձեր Սրբազնութեան այն թագրիրը,
որով կը յայտնէիք, թէ Ասիոյ կողմերը բնակող
Հայոց մշակած հողերը ազդեցութեան տէր ոմանք
յափշտակած և անոնց տիրապետած ըլլալով, հայ ժո-
ղովուրդը իր արդար իրաւունքէն զրկուած է, և թէ
այս վիճակը բարւոքելու և ժողովրդեան անդորրու-

թիւնն ապահովելու մասին Բ. Դրան հրամանները՝ տեղական կառավարութեան պաշտօնէից անձեռնհասութեան պատճառաւ՝ ապարդիւն մնացած են, ինչպէս և կը խնդրէիք որ գանգատանաց առիթ տուող խնդրոյն քննութեան համար խառն մասնաժողով մը կազմուի և Ասիա ղրկուի, յիշեալ թագրիրը Պետական Խորհրդոյ յանձնեցինք։

«Պետական Խորհուրդը՝ իր մէկ տեղեկագրով կը յայտնէ թէ՝ Կայսերական Կառավարութիւնն հաստատապէս կը պահանջէ որ առհասարակ Տէրութեան հպատակաց օրինական իրաւունքները պաշտպանուին, և երբ ո՛ և է անձի ասոր հակառակ վարմունքը ստուգուի, այնպիսիին յանցանաց աստիճանին համեմատ պատիժ տրուի։ Սակայն անձերն ու տեղերը ցոյց չտրուած՝ ընդհանուր առմամբ տեղի գտած գանգատանաց մասին քննութիւն ընելու և միջոց խորհելու համար յատուկ մասնաժողով կազմելն անպատշաճ կը նկատէ։ Հետևաբար կը ծանուցանէ որ, յետ քննութեան յանցաւորաց մասին պարտ ու պատշաճը տնօրինելու համար, Ձեր Սրբազնութիւնը կը պարտաւորի յայտնել և ճշդել թէ Ասիոյ ո՞ր կողմերն և ազդեցութեան տէ՞ր ո՞ր անձերէն և որոնց մասին ի՞նչ տեսակ հարստահարութիւնք տեղի ունեցած են։ Ուստի կը խնդրենք որ այս մասին պարտ ու պատշաճը կատարել հաճիք։

Ձգձգումի անիմաստ և աղէտաւոր քաղաքականութիւնն էր ասիկա, որմէն խեր չի կար հայ գիւղացիներուն. բայց անոնք՝ տակաւին, պաղատանքի անձկագին նայուածքներով՝ Բ. Դռնէն կ՚ակնկալէին իրենց անլուր և անագորոյն ցաւերուն արմատական դարմանումը։

Հայոց Պատրիարքն ու Ժողովականները՝ դեռ ևս չէին մտածեր, թէ գաւառներու այդ կսկծալի վիճակը՝ անխուսափելի և բնական հետևանքն էր՝ «Երկիրը իսլամներով մարդացնելու» պետական թոյլատու քաղաքականութեան, որմէն անպատիժ կ՚օգտուէին բոլոր հարստահարիչները։

1872ին, Քիւրտերը՝ Վանի Շատախ գաւառին վեց գիւղերը գրաւած՝ և մնացեալ տասներկու գիւղերուն հողերը իւրացուցած էին։ Տեղական իշխանութեան կողմէն Աղա Պէյ և Մկրտիչ Բարսեղեան անուն անձերը քննիչ ղրկուեցան և դառն ճշմարտութիւնը պարզեցին։ Տարի մը վերջ, Հաճի Իպրահիմ Զատէ Րէշիտ էֆէնտին՝ որ թափուի օրէնքը գործադրելու համար Շատախ ղրկուած էր՝ յիշեալ գիւղերու մշակուած հողերուն ամենէն ընտիր և բարեբեր մասերը քիւրտ Պէյերուն վրայ արձանագրեց գաղտագողի։ Նենգութիւնը երևան ելաւ։ Ժողովուրդը բողոքեց. Պատրիարքը թագրիր գրեց բայց կեդրոնը լռութեամբ վաւերացուց՝ կատարուած «օրինական» աւազակութիւնը։

Բռնութիւնը իր գործը գիտէր։ Շատախի դէպքը կրկնուած էր ուրիշ տեղ։ Բայց չի կար հիասթափում մը, որ կարենար Հայոց ազգային ներկայացուցիչներն ազատագրել իրենց վեհերոտ տկարութիւններէն, զորս ժառանգած էին՝ կորաքամակ համակերպութեան եղկելի շրջանէն։ Ու դարձեալ կը յուսային անոնք, թէ նոր «քննիչ մասնաժողով» մը պիտի կրնար —պիտի ունէր գոնէ— դաժան ու ընդվզեցուցիչ իրականութեան մէջ ազատարար բարեշրջում մը յառաջ բերել։ Ուստի Արիֆի փաշային առաջարկութենէն օգտուելով, ընդփոյթ պատրաստեցին նոր և ընդարձակ ցուցակ մը,

ուր տառապանքը անգամ մըն ալ կը նկարուէր՝ իր ամենէն ահեղ համեմատութիւններով։

Ներսէս Վարժապետեան՝ ազգային ինքնապահպանումի ձեռնարկին նոր և հաւատացեալ ախոյեանը՝ այդ աղերսական ցուցակը Բ. Դրան ներկայացուց, 1875 Յունուար 3 թուակիր թագրիրով մը, որ ահաւասիկ։—

«Վսեմափայլ Տէր,

«Սսիոյ հողային խնդրոյն նկատմամբ ձեր բարձրութեան պատասխանագիրն առնալու պատիւն ունեցանք։ Մինչեւ ցարդ Պատրիարքարանս հասած գրութիւններէն քաղելով, ձեր բարձր հրամանին համաձայն ներփակեալ կը մատուցանենք Սսիական Թուրքիոյ բնակիչ մերազնէից մէջէն ա՛յն անձանց ցուցակը, որոնց ստացուածքը շատ մը ազդեցութեան տէր անձանց կողմէ գրաւեալ ըլլալով, հողի և արտի կարօտ մնացած են իրենք և պարզապէս ստրկութեան մատնուած։ Աւելորդ է կրկնել որ Սսիոյ մէջ խել մը Պէյեր ու Աղաներ, օգուտ քաղելով ժողովրդեան տկարութենէն, տգիտութենէն և հետեւաբար Տէրութեան կանոնաց անտեղեակ ըլլալէն, ինչպէս և քաջալերուած պաշտօնէից ոմանց անհոգութենէն, յաջողեր են մէկ միջոցաւ արտերն իրենց վրայ Թափու ընել տալ։ Իսկ ա՛յն Պէյերն ու Աղաները, որոնք տակաւին յաջողած չեն միեւնոյն նպատակին հասնելու, ամեն նենգութիւն ի գործ կը դնեն, բանի սերմ կուտան հողագործին և անոր քրտինքովն ու աշխատութեամբը գոյացած արդեանց՝ արքունի տասանորդը վճարուելէ ետև՝ կէսը և երբեմն ալ աւելին իրենք կ'առնեն, կամ ծանր վարձքեր կը պահանջեն հողագործէն և բռնաբար կը

տանեան, որով աղքատ հողագործը կը թշուառանայ, հողագործութիւնը կը յետնի և հայրենեաց ու գանձուն մեծ վնաս կը բերէ։ Սոյն բազմավնաս վիճակին վերջ դնելու համար հարկ է որ՝ մեր ասիարնակ հողագործ ազգայիններն իրենց բաւական ըլլալու չափով սեպհական հող ունենան, և միանգամայն ազդեցութեան տէր մարդոց միջամտութենէն բոլորովին ազատ մնան, որպէս զի իրենց կացութիւնը բարւոքի և ապահովի։ Ըստ որում այս տնօրինութեանց գործադրութիւնը Բ. Դրան ի գործ դնելիք միջոցներէն և բարձր որոշումէն կախումն ունի, և ըստ որում քաջայոյս ենք որ կայսերական կառավարութիւնն ամէն տեղ և ամէն պարագայի մէջ աղքատ ժողովուրդը ճնշումէ և զրկումէ պիտի պաշտպանէ իր գթութեամբ, կրկին անգամ կը դիմենք և կ'աղաչենք որ սոյն խնդրոյն համար խառն մասնաժողով մը կազմուի և Սսիա ղրկուի»։

Այս թագրիրին կ'ուզենք կցած ըլլալ նաեւ այն համբաւաւոր ցուցակը, որ երկարաշունչ կանխապատրաստութիւններով ծրագրուած չարիքը կը լուսաբանէ և որ պիտի կրնայ, կը յուսանք, լի ու լի յագեցնել դժուարահաճ հետաքրքրութիւնը բոլոր անո՛նց, որոնք ամէն յափշտակութիւն, ամէն կորուստ հայ յեղափոխական շարժումին ծնունդ ցոյց տալ կը յաւակնին՝ յամառ անգիտակցութեամբ։

Ցանկ հողային յափշտակութեանց

Կարնոյ կուսակալութիւն, Վան գաւառի գիւղեր

«Ստացուածքին անուն գիւղին արտերը՝ Բրդաց Շիվէ ցեղէն Սատօնք օղլու հաճի Մուստաֆա և Տուֆէյլի Գաֆիլ գրաւած են,

«Ճանիկ գիւղի Կէօլէր բսուած հողերն ու Ջուր և Տէրէպէկ գիւղի հողերն ու մարգերը՝ Տէրէպէկցի Մահմուտը գրաւած է,

«Գալաճօխ գիւղի հողերը՝ Բրդաց Շիվէ ցեղին պէյերը գրաւած են,

«Կէպէկլիկ գիւղի արտերը՝ Թօփճու զատէ Սէլիմ աղան գրաւած է,

«Լիմ գիւղին արտերը՝ Թաթար Խան Օղլուները:

«Հաչպինչատ գիւղին հողերը՝ Ճամուչճի Օղլու Նիւման Աղան,

«Բարդալան գիւղին հողերը՝ Պէյզատէ Օղլու Եուսուֆ Խան և եղբարքը,

«Ալիւր գիւղին մարգերը՝ Այանս գիւղացի խլամները,

«Կտուց անապատի վանուց հողերուն մէկ մասը Մօլլա Շէյխ Գասըմի որդի Մուսթաֆան,

«Ջօպան օղլու գիւղին հողերը՝ մօտակայքը բնակող քիւրտերը,

«Յարուղ գիւղին հողերը՝ Պէյզատէ Մահմուտ և Ահմէտ Աղաները,

«Անգղ գիւղի հողերուն մէկ մասը՝ Արտամէտցի խլամները,

«Պըլթենց գիւղին հողերը՝ Ապտուլլահ պէյ և ընկերները,

«Հարճ գիւղին հողերը՝ Ջավուշլար Բեահեասը Մէհմէտ աղան,

«Կիմ գիւղի հողերուն մէկ մասը՝ Արտամէտցի Պայրամ Աղա և ընկերները,

«Հարխմէր և Հանդըշտանց գիւղերուն հողերը՝ Վանեցի մէկ քանի խլամներ,

«Աստուածաշէն գիւղին հողերը՝ նոյն գիւղացի քիւրտերը,

«Գուրուպաշ գիւղի և Ս. Խաչ Վանուց հողերը՝ Վանեցի Թիմուր Օղլու Եուսուֆ և Թահիր Պէյերը,

«Նորշէն գիւղին հողերը՝ Շիվէ ցեղէն Գօլօ և Պօթի անուն քիւրտերը,

«Մուսերաթ գիւղին արտերը՝ վանեցի Ատուշէն և Մահմուտ էֆէնտիները,

«Աթդուչալ գիւղին հողերը՝ Վանեցի Ճամուչճի Ահմէտ էֆէնտին,

«Վանայ Պաշ գալէ Աւանին և Հէրոսան, Պաղ և Հասպուտան անուն գիւղօրէից հողերը՝ տեղւոյն Շէյխերն ու Պէյերը ԳՐԱՒԱԾ ԵՆ:

ՎԱՆԱՅ ԽՕՇԱՊ ԱՒԱՆԻ ԳԻՒՂԵՐ.—Միրավօ գիւղին հողերը՝ Վանեցի Թիմուր Զատէ Հասան և Ղալիպ Պէյերը,

«Զէնիս գիւղին հողերը՝ Վանեցի Մուսթաֆա էֆէնտին,

«Խաչ գիւղին հողերը՝ Շէմաէկ ցեղէն մէկ քանի քրդեր,

«Գաւս գիւղի հողերուն մէկ մասը դրացի քրդերը և մէկ մասն ալ Խօշապցի քրդերը,

«Կեանկվար գիւղին հողերը՝ Աղճագալէցի Տիրպազ Աղա և ընկերները՝ ԳՐԱՒԱԾ ԵՆ:

ՎԱՆԱՅ ՆՈՐՏՈՒԶ ԱՒԱՆ.—«Բիրպէտէլաթ, Գօղմիսի և Իքպի գիւղերուն հողերը՝ Իօմէր աղայի որդիք Եաղուպ, Բէյ-Մէհմէտ և Ալի Մէհմէտ Աղաները գրաւած են:

Շամօնիս գիւղի հողերը՝ Օսման Աղայի որդիքը և ազգականքը:

Ալգան գիւղի հողերը՝ Թահիր Աղան:

Աղսին և Արաղ գիւղերու քիւրտերն ալ՝ չրջակայ գիւղօրէից հայերը վանելով և ցրուելով՝ անոնց հողերը իւրացուցած են:

ՎԱՆԱՑ ՊԵՐԿԵՐ ԱԽԱՆ.—«Ատղաւ գիւղի հողերը, մինչեւ Թախուի սէնէտով գիւղացւոց անուան դարձած են, Վանեցի Թիմուր Օղլու Ղալիպ և Հասան Պէյերը գրաւած են:

Պէրկէր գիւղի հողերը՝ Իպիշ և Խըզըր Պէյերը:

Ս. Թադէոս անուն գիւղի հողերուն մէկ մասը՝ Շիվէ ցեղէն քիւրտ հաճի Միրզան:

ՎԱՆԱՑ ԵՐՑԻՇ ԱԽԱՆ.—«Սօսկան գիւղի հողերը՝ հաճի Շիվաչ և Տէրվիշ աղաները,

Մանավանի գիւղի հողերը՝ Սիւլէյման էֆէնտի և Ալի պէյ,

Պայի գիւղի հողեր՝ Մահմուտի, Միրմէ և Ատամանցի քրդեր,

Մաճառ գիւղի հողերը՝ Հայտէրանցի քիւրտերը,

Աղի գիւղի արտերը՝ Սիւլէյման Պէյի որդիքը,

Ագրան գիւղի հողերը՝ Հայտէրանցի Մուսթաֆան,

Բիր Էօմէր գիւղի հողերը՝ Մուսթաֆա Աղայի որդի Թիմուր Աղան,

Գրագոմ գիւղի հողերը՝ Թօփալ Թիմուր և Գօլօչ պէյի որդիքը,

Բըզըւ Բիլխսէ գիւղի հողերը՝ Պարկիրցի Սիւլէյման Պէյը,

Բուչիւք գիւղի Խան Վարտան և Բիր Գամէշ բսուած մարգագետինները՝ Խըզըր և Իպիլ պէյերը,

Ջըրագըը գիւղի մարգագետինը՝ Հայտարանցի Թօփալ Հիւսէյին Աղան ԳՐԱԽԱԾ ԵՆ:

ՎԱՆԱՑ ԳՕՏՕԼ ԱԽԱՆ.— «Գոտօլ գիւղի հողերը՝ Ահմէտ Աղա և եղբայրը,

Կիրիլէվօկ գիւղի հողերը՝ Ճէնտակցի Մըչտէ և ընկերքը,

Ախօրիկ գիւղի հողերը՝ Թադօ Աղասի Սատտի և եղբարքը,

Շէրէնճան և Ճըլճըլիկ գիւղերու արտերը՝ Շէքաքցի քրդերը գրաւած և հայերը անկից վանած են:

ՎԱՆԱՑ ՇԱՏԱԽ ԱԽԱՆ. —«Խարանապադան, Խօմար և Կաճիթ գիւղերու հողերը՝ Կիրվանցի Մէհմէտ Աղան,

Հինանս և Ճիթուկ գիւղերու հողերը՝ Շահին Աղայի որդին Մուսթաֆան,

Տիչաապար գիւղի հողերը՝ Օսման Աղան,

Սօղանց գիւղի հողերը՝ Ալի և Ապտի Աղաները,

Պօլօս, Հալկանս և Ջիլանս գիւղերու հողերը՝ Նագուպ և Բէլ Մէհմէտ Աղաները,

Սէվրէի գիւղի հողերը՝ Պապտաչ Աղան,

Պաղկ գիւղի հողերը՝ Շէրիֆ Աղան,

Կիվրէչ գիւղի հողերը՝ Շահին և Մուսթաֆա Աղաները,

Պապօնչ մէչրուա գիւղի հողերը՝ Բէլ Մէհմէտ Աղան,

Երիքոմ գիւղի հողերը՝ Ապտի Աղան,

Շահրուր գիւղի հողերը՝ Գուրունտատցի Շէյխ Ապտ իւլ Րահման Աղան,

Բէֆարիչ և Հարհարիչ գիւղերու հողերը՝ Սիւվարի Շէրիֆ Աղան,

Վերին Տարօնց և Վարի Տարօնց գիւղերու հողերը՝ Շէմի ցեղէն քիւրտեր,

Գարա Տէրէ Ս. Աստուածածին վանուց հողերը՝ Տուաէր և Միրան ցեղէն քիւրտեր,

Գօր և Շիրաղ գիւղերու հողերը՝ Նուհ պէյի որդիքը,

Վախրօֆ գիւղի հողերը՝ Շահպազ և Մուսթաֆա Աղաները,

Հարէմշատ գիւղի հողերը՝ Միրան ցեղի Քուրդ Աղաները։

Ծաղկեայ վանք գիւղի հողերը՝ Շահին Աղայի որդի Մուսթաֆա աղան,

Պալս գիւղի հողերը՝ Փայտալ Աղան,

Մուակեավէն և Հօղխ գիւղերուն հողերը՝ Լօրանտացի Շէյխ Ապտուլլահը ԳՐԱԽԱԾ են։

Մարսէխ գիւղը՝ Հայոց եկեղեցեաւն հանդերձ՝ Կիրվանցի Մէհմէտ Աղան գրաւած և հայերը ցրուած է։

Տուախր ցեղի քիւրտերն ալ Շահնազըրգ ըսուած արգիլեալ տուրքը կ'առնեն՝ Շէյտան գիւղէն։

ՎԱՆԱՅ ՄՕԹՍ ԱԽԱՆ. — «Սօրս գիւղի արտերը՝ Մօլլա Ապտէլտին Աղան,

Գոմէր գիւղի արտերը՝ Մօլլա Շէրիֆ և իր ազգականները,

Սխորիկ գիւղի հողերը՝ Ալի, Մօլլա Մուսա, Եուսուֆ և Իպրահիմ Աղաները,

Միր գիւղի հողերը՝ Իպրահիմ և Խալիլ Աղաները,

Սիպ գիւղի հողերը՝ Էօմէր, Հէսէնուպ, Տէրվիշ և Շախիք Պէյերը,

Սաքսի գիւղի հողերը՝ Եուսուֆ Աղան,

Պէտտէնուտ գիւղի հողերը՝ Նասըր պէյի որդի Խալիտ պէյ և եղբարքը,

Նազլէվան գիւղի հողերը՝ Արվանցի Մօլլա Ռէհիմ,

Միրականց գիւղի արտերը՝ Մօլլա, Մօլլա Ալի և եղբարքը,

Սխպկանս գիւղի հողերը՝ Ապտիւլխաֆուր, Հիսէնօգ և Ջէյնէլ քիւրտերը,

Հազին, Հիւսխարլուր, Փէտատեղ, Ասխէնչա, Լիւլէնս, Ղայթան, և Հարրեղ գիւղօրէից և Ամենափրկիչ վանուց հողերը՝ Ապտուլլահ պէյ և եղբարքը,

Ամիճանս գիւղի հողերը՝ Խուրշիտ և Միրհալատի որդիքը,

Նորատանս գիւղի հողերը՝ Ապտուլլահ պէյ և Խան Մահմուտի որդի Եուսուֆ պէյը,

Մօքս քաղաքի Տէօրթ Մահալլէ անուանեալ հողերը՝ Ապտուլլահ պէյ, եղբարքն ու ազգականները,

Լիճան գիւղի և Փշավանուց արտերը՝ Սալիհ Պէյը,

Սիկլանց գիւղի հողերը՝ Բէթմէր Պէյի որդիք և Պասօյի եղբարքը,

Գինեկանց գիւղի հողերը՝ Տէրվիշ և Պէհրան պէյերը,

Բաթ գիւղի հողերը՝ Խալիտ և Պէհրան պէյերը և Մօլլա Ապպասը,

Պուլենց գիւղի հողերը՝ Մօլլա Ռէհիմ, Մէհմէտ Սէյիտ և Եուսուֆ պէյերը,

Վանկին գիւղի հողերը՝ Պէհրան պէյը,

Սէպքան գիւղի Ս. Կարապետ Վանուց հողերը՝ Ջինէլ պէյի որդիքը,

Գօյօզի և Կիճա գիւղերու և Ս. Մանուկ վանուց հողերը՝ Տինիս գիւղացի Կիլան և Ապտէլ Ղաֆուր քիւրտերը,

Հաթանս գիւղի հողերը՝ Կիրան և Մէհմէտ քիւրտերը,

Ագրակ և Տրամազ գիւղերու արտերը՝ Ապտիւլ Ղաֆուր և Համտան քիւրտերը,

Զարթանս գիւղի հողերը՝ Իսմայիլ աղայի որդիք Կէվանթ և Կիպրան Աղաները,

Հողմաղաց գիւղի հողերը՝ Շէրիֆ պէյը,

Մաղնի գիւղի հողերը՝ Սէլիմ աղայի որդիքը,

Կօմանս գիւղի հողերը՝ Տինիս գիւղացի Կիվանդ և Կիրանս քիւրտերը,

Բըրտօս գիւղի արտերը՝ Մօլլա Ճէհիմ, Շէյխ Թահիր և Զօրապ,

Բարաճանս գիւղի հողերը՝ Ապտալ պէյ և եղբարքը,

Լօրանդ գիւղի հողերը՝ Պէհրան պէյ և Բէթմէր պէյի որդիքը,

Կեավէ և Նանինս Վանուց հողերը՝ Տինիս գիւղացի Կէվան և Կիրան և Ապտիւլ Ղաֆուր և Միրանցի աղաները ԳՐԱՒԱԾ են:

ԱՅՍ ԱՒԱՆԻ ՔԻՒՐՏ ՊԷՅԵՐԸ ԳԻՒՂԱՑԻ ՀԱՅԵՐՆ ԻՐԵՆՑ ՄԷՋ ԻԲՐԵՒ ԳԵՐԻ ԿԸ ՎԱՃԱՌԵՆ:

ՎԱՆԱՅ ԿԱՐԿԱՄ ԱՒԱՆ.—«Կիրճ, Միճկանս, Մեւլիք, Խիրօրօնս և Տաք գիւղերու հողերը՝ Տուտէր ցեղի Աղաները,

Զախօխ գիւղի հողերն ալ՝ Ալիքան ցեղի Աղաները ԳՐԱՒԱԾ են:

ՎԱՆԱՅ ԿԱՎԱՇ ԱՒԱՆ. — «Տէվէ Պօյնու Ս. Յարութիւն Վանուց հողերը՝ Հինցի քիւրտերը,

Ս. Թովմա Վանուց հողերը՝ Տախմանցի քիւրտերը,

Ինղակ գիւղի հողերը՝ Մօլլա Տէրվիշի որդիքը,

Շատվան գիւղի հողերը՝ Տախմանցի քիւրտերը,

Հաղօն գիւղի հողերը՝ Հիյնէցի քիւրտերը,

Պէտականց գիւղի հողերը՝ Ճէթթահ պէյ և ազգականքը,

Վերին Սարա գիւղի հայերը՝ Տուտէրցի Աղաները ԳՐԱՒԱԾ են:

ՎԱՆԱՅ ՈՍՏԱՆ ԱՒԱՆ.—«Ազ Մանասթըր և Ս. Նշան վանօրէից հողերը՝ Սէլիմ պէյ, Հասան աղան ու որդիքը,

Հայլօ վանուց հողերը՝ Ոստանցի քիւրտերը,

Պէլիա գիւղին հողերը՝ Ապտուլլահ և Սէլիմ Պէյերը և իրենց որդիքը,

Պօղանիս գիւղին հողերը՝ Մէհմէտ և Էզէպչէր Աղաները ԳՐԱՒԱԾ են:

ՄՇՈՅ ԳԱՒԱՌ.—«Գարսօ գիւղին հողերը՝ Ալաման ցեղէն մի քանի քիւրտեր գրաւեր եւ իրենց անուան թափու ընել տուեր են:

Ս. Յովհաննէս Վանուց հողերը՝ նմանապէս Ալաման ցեղէն մի քանի քիւրտեր գրաւած են:

Մօրնինկ գիւղին հողերը՝ Մշոյ Միւֆթի Հիւսէյին էֆէնտին գրաւած է:

ԵՐԶՆԿԱ ԳԱՒԱՌԻ ՔՂԻ ԱՒԱՆ.—«Սուլթան Հիւսէյին գիւղին հողերը՝ Ղուզուլջանի գայմագամ Շահ Հիւսէյին օղլու Հիւսէյին պէյը գրաւած է.

Շէն գիւղին հողերը՝ Մէհմէտ պէյի որդի Իսմայիլ պէյ և եղբայրը գրաւած են:

ԳՕԶԱՏ ԱՒԱՆ.—«Գօճա Ուշաղը ցեղէն Մաքսուտ Թոռնու Մաքսուտ Աղան՝ քանի մը տարի առաջ, Պրաստիգ գիւղի հողերը իր վրայ գրել տուած և թափուի սէնէտ առած է:

Հաղթօգ գիւղի արտերուն մէկ մասը՝ Ուշաղի ցեղէն Գօճա օղլու Մուսթաֆան կը յաջողի իր վրայ թա-

փու ընել տալ, և ի վերջոյ գիւղին բոլոր հողերը իմս են ըսելով գիւղացի Հայերը կը նեղէ։

Թէքիյէ գիւղին բոլոր արտերը՝ Ցէհրատ օղլու Գահրէման Աղան իր վրայ թափու ընել տուած է։

Կեալպիրէկ գիւղի հողերը՝ Գօճա օղլու Մուսթաֆան իր վրայ թափու ընել տուած է։

Երքէք գիւղի հողերուն կէսէն աւելին Գահրաման օղլու Գահրաման Աղան և իր թոռը Տիապ գրաւած են։

ՄՇՈՅ ՊԻԹԼԻԶ.—«Պօր և Կամախ գիւղերու հողերը՝ Պիթլիզի Միւֆթի Շէյխ Ահմէտ էֆէնտի,

Բէմանճար, Կեավակ, Հօր, Նխատոս և Բարպ գիւղերու արտերը՝ Բէսանցի Մէհմէտ պէյ և Խիզանցի Շէյխ Ճէլալէտտին,

Սէմպուլկ գիւղի հողերը՝ Հալէթ պէյ և եղբարքը ԳՐԱՒԱԾ ԵՆ։

Սուրօվանի գիւղը Մէհմէտ պէյ և ազգականքը ու Շէյխ Ճէլալէտտին իրենց սեպհականելով՝ հայ ժողովուրդը անկէց վաներ ցրուեր են։

Ու հոս չի վերջանար հայկական ճգնաժամային դրութեան աղեխարշ տարածումը։ Ո՛չ մէկ գաւառ, ոչ մէկ կուսակալութիւն զերծ է այդ արհաւիրքներէն, որոնց կրկնութիւնը կը գտնենք նոյն ցուցակին շարունակութեանը մէջ։ Ահաւասիկ։

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ. — Տիգրանակերտ քաղաքէն երկու ժամ հեռի Սաթը գիւղի աղային՝ Շէյխ Զատէ Մէհմէտ պէյին աղջիկը Միւնթէհա հանըմ, նոյն գիւղի հողերն ու ջուրը հօրմէս ինձ ժառանգութիւն մնացած են ըսելով՝ յաջողեր է իր վրայ գրել տալ և թափուի սէնէտ առնել։

ՍՂԵՐԴ-ԽԻԶԱՆ ԳԱՒԱՌԻ ՄԷՋ ՍՊԱՀԵՐՏ ԱՒԱՆ.—

Պուրուչ գիւղի հողերը՝ Մօլլա Ալի, Մօլլա Պէտօ և Գանլօ անուն անձերը,

Ճանժվան գիւղի հողերը՝ Ապտի պէյ, Ապտիւլրահման, Օսման և Էօմէր աղաները,

Սօքար և Վերին Կոտէնս գիւղերու հողերը՝ Ապտերի և Միրզա պէյերն ու Հասան աղա,

Վարի Կօպէնս գիւղի հողերը՝ Ջօհրապ և Էօմէր աղաները,

Ներքան գիւղի հողերը՝ Էօմէր աղա,

Պաղունէր և Իրուն և Պաղէնտ գիւղերու հողերը՝ Ապտի պէյ,

Պաղօնս գիւղի Ս. Աստուածածին վանքի հողերը՝ Իպրահիմ աղա,

Լիվար, Տաղ, Տօսու, Թալաս, Էրքին, Տանխա, Մատտատաշտ, Ջիմէն, Սօրօնս, Էրէնճիկ, Խիլէս, Վերի Հարօն, Վարի Հարօն, Խէվիթ, Իսթապօղանս, Պատէրանանս և Տաղօս գիւղերու և Կարավադ Ս. Գէորգ վանքի հողերը՝ Ապտի պէյ և ազգականները,

Գափլաս գիւղի հողերը՝ Ալօյի որդիքն ու ընկերները, ԳՐԱՒԱԾ ԵՆ։

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԿԱՐԿԱՌ ԱՂԷԹԻՍ ԱՒԱՆ.—Օրխ, Խնձորատ, Հալիս, Զիքօր և Փիրխօս գիւղերուն հողերը՝ Սայիտ պէյի որդիքն ու Ալըդանցի Էօմէր աղա և ասոր ազգականները,

Հուրանս գիւղի հողերն ալ՝ Խօրտուրցի Մուրատ և Մելիք աղայի որդիքն ու ազգականները ԳՐԱՒԱԾ ԵՆ։

ՆԷՄՐԱՆ ԱՒԱՆ.—Գօնիս գիւղի հողերը՝ Ալըդան ցեղէն Նէճիպ աղայի որդիքը,

Կեավըէնս գիւղի հողերը՝ Գավաս աղա,

Մօպ գիւղի հողերը՝ Տուտէրցի և Հէմրանցի աղաները,

Շէն-Աղբիւր գիւղի հողերը՝ Օսման և Զօրապ աղաներն ու Շէրիֆ աղայի որդիքը,

Նիձա գիւղի հողերը՝ Գասըմ աղա և Նէմրանցի աղաներ,

Հավռտանս գիւղի հողերը՝ Ալըգանցի Մահմուտ և Շահպազ աղաները,

Օֆ գիւղի հողերը՝ Շահպազ և Նէճիպ աղաները,

Գիթանս գիւղի հողերը՝ Մուրատ և Միրզա ու Նէճիպ աղայի որդիքը,

Շէյխ գիւղի հողերը՝ Կիրուքանցի Մօլլա Մէհմէտ և Ալըգանցի աղաներ,

Պականս գիւղի հողերը՝ Ատեանցի և Ալըգանցի աղաները,

Հէրար գիւղի հողերը՝ Նէմրանցի Միրզա աղան և Տուրտէրցի աղաները,

Տիրլիք գիւղի վանքն ու հողերը՝ Ալըգանցի աղաներր,

Տէվան գիւղի հողերը՝ Զօհրապ աղա և Պէրվայի աղաները ԳՐԱԽԱԾ ԵՆ։

ԽԻԶԱՆ ԱԽԱՆ.—Խարխօս գիւղին արտերը՝ Մօլլա Մէհմէտ, Սալիհ պէյ, Գաքվանցի Նահին աղա, Մօլլա Պէրօ և ասոր ընկերքը,

Խազի գիւղին հողերը՝ Պիլզանացի Մօլլա Ապտիւլրահմանի որդիքն ու Նէքիմ, Խալիլ, Րիւսթէմ և Ճաֆէր անուն քիւրտերը,

Մահտօնենց գիւղին հողերը՝ Սպահերացի քիւրտերը,

Գասիր և Պէսօնց գիւղին հողերը՝ Բեռնաշէն գիւղացի Գալօ, Հասան, Մուսա, Մօլլա Ալի, Նէճիմ և Թօլօյի ու Պիլկանցի Մօլլա Ապտիւլրահմանի որդիքը,

Պրօշէնց գիւղին հողերը՝ Մօլլա Ալի, Մօլլա Պէրօ, Գայրօսցի Էնտէլիզա, Կաքվանցի Յախի Իօմէր և Գալօյի, Ալիի ու Բշէցի Թարօյի որդիքը,

Կարս գիւղին հողերը՝ Պիլքեան գիւղացի Նէճիպ աղան, Մօլլա Ապտիւլրահմանի որդիքն ու Բեռնաշէն գիւղացի Մուսան ու Բըշտ գիւղացի քիւրտերը,

Տի գիւղին հողերը՝ Ճաֆէր և Մալգէչցի Մօլլա Օսման,

Աղօնս և Նորշէն գիւղերուն հողերը՝ Մօլլա Մէհմէտ և որդիքը,

Աղօր գիւղին հողերը՝ Խալիլ աղա և Թարօյի որդիքը,

Նամ, Խաղօս և Պախօր գիւղերուն հողերը՝ Գիչցի, Գապրօսցի և Բիվրանսցի քիւրտերը,

Վերին Պախօր և Գատինօկ գիւղերուն հողերը՝ մօտակայ գիւղօրէից քիւրտերը,

Բասէի գիւղին հողերը՝ Ալըգանցի քիւրտերը,

Սօրի և Սօրվաբէրթակ գիւղերուն արտերը՝ և Ս. Աստուածածնայ վանքը՝ Սպահերտցի Ապտի պէյ և Ալըգանցի քիւրտերը,

Շէն գիւղին հողերը՝ Ապտուլլահ, Յարիզ և Խըզըր աղաներն ու Գուլբիկ գիւղացի Մէհմէտ Ալիճանի որդիք,

Խարեր գիւղին հողերը՝ Գուլբիկցի Մուհիէտտին և Մօլլա Պէքիր ու Սէյիտ աղաները,

Վերին Գարս, Պրօնս և Պապին գիւղերուն հողերը՝ Մալքէչցի Օսման և իր ընկերները,

Լի և Հուրճուգ գիւղերուն հողերը՝ Մաչքէչցի Միհէ, Գափրօլու Մահմուտօղ, Շիրազցի Մահմուտօղ, Պիզանցի Մօլլա, Կիվէրանցի Զօմա և այլք ԳՐԱԽԱԾ ԵՆ։

Այս վերջինները Շիրազցի հայերը գիւղէն վանած են.

Ճիհանկիր, Շահին, Խոմէր և իր ընկերները՝ Կավկանից գիւղին հայերը հեռացնելով՝ ամբողջ գիւղն ու արտերը գրաւած են:

Բէանաչէնցի քիւրտերը՝ Իսաէն գիւղին հայերը հալածելով, սոյն գիւղերն իրենց ձեռքն անցուցած են բոլորովին:

Խիզանցի Շէյխ Ճէլալէտտին՝ Բէթամ և Խաչկանց գիւղերուն հայերն հալածելով՝ նոյն տեղերուն տիրապետած է:

Մալքէչցի քիւրտերը՝ Գամլան գիւղը գրաւելով հայերն անկէ դուրս վանած են:

ՀԵՐՈՒՆ ԱԽԱՆ. —Սիգերէկ, Զօմ, Պօմ, Հավավ, Ղանսիկ, Հավլին, Սայրօս, Հալըճա և Մէչրատա անուն գիւղերը գրաւած են՝ Հէրունցի Զարին, Մուսա, Ֆէրթան և Օսման պէյերն ու ազգականները:

ՍՂԵՐԴԻ ԳԱԽԱՌ. — Սիլվան աւանի գիւղերուն արտերը՝ Սղերդի նախորդ Մութէսարըֆ Ճէմիլ փաշան գրաւելու ելած է, նմանապէս շրջակայ գիւղերն ալ Ապտիւլ Ֆէթթահ, Եուսուֆ և Սատտուլլահ պէյերը գրաւած են:

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԳԱԽԱՌ. — Թոմա Մէզրաա գիւղի հողերը՝ Հասան և Հաճի Թահիր պէյերը գրաւած են:

ԲԱՂՈՒԻ ԳԱԽԱՌ. — Հապապ, Ջիթաղ և Թապրիշ գիւղերու հողերը՝ Խոմէր, Մէհմէտ, Սաըդ, Շէրիֆ և Սէյիտ Պէյերը,

Գարընճա Մէզրաա գիւղի կալուածներն ու արտերը՝ Մին օղլու Հիւսէյին և Եուսուֆ աղաները:

Զայիրի Մէզրաա գիւղը՝ Նուհ պէյ,

Եէնի Քէօյի Մէզրաա գիւղը՝ Թօթի պէյեր,

Եէնի Քէօյ անուանեալ գիւղը՝ Հաճի Թահիր պէյ,

Արմուճան գիւղը՝ Հաշիմ պէյ,

Գէլէշշէր գիւղը՝ Մէզրաա գիւղի աղաներն ու գօլ աղասը Հաճի Մէհմէտ,

Իսա պէկ գիւղը՝ Հաճի Թահիր պէյ,

Գոմպատ գիւղը՝ Մէհմէտ և Բեաֆիշ պէյերը,

Խաձար գիւղը՝ Գատիր աղա և ընկերքը,

Խաձար Մէզրաա գիւղը՝ Թահիր էֆէնտի,

Թօզուն օվա գիւղը՝ հաճի Հիւսէյին աղա գրաւած է:

Չարսանճագ գաւառի մէջ Մահմետական պէյերը՝ Հայոց տուներուն, արտերուն, պարտէզներուն և խանութներուն համար, ամբողջ մերն են ըսելով, վարձք կը պահանջեն անոնց բուն տէրերէն և ասոր վէճը 15 ՏԱՐԻՆԵՐԷ Ի ՎԵՐ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ:

ԳԱՂԱՏԻՈՅ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ. —Կեսարիոյ գաւառ. — Հաճի Ֆէյզուլլահ անուն անձը՝ Գարաճուրան, Զօմաքլը, Ինճէսուն և ուրիշ երեք գիւղերու հողերուն համար խեն են ըսելով, վարձք կը պահանջէ գիւղացիներէն,

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ. — Ճանիկ գաւառի մէջ Չարշամպա. — Չարշամպայի գիւղերուն հողերը՝ Օսման փաշայի որդիքը իւրացուցած են և գիւղացիներէն վարձք կը պահանջեն, ասկէց զատ՝ կալուածական տուրքը գիւղացւոց վճարել տալու համար տխպում կ'ընեն:

ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ. — Գանղալ գաւառ. — Եարհիսար գիւղի հայոց մշակած և թափուր սէնէտով իրենց սեփականութիւն եղած արտերուն մէջ՝ Չէրքէզ գաղթականներ բնակութիւն հաստատած են»:

* * *

Ահա՛ւասիկ թշուառ պատմութիւնը վիթխարի դժբախտութիւններու, որոնցմով ո՛և է ժողովուրդ ամբողջովին քայքայուելու ճակատագրուած պիտի մնար և կամ՝ առնուազն համախումբ պանդխտութեան մէջ, ցիր ու ցան թափառելու պիտի դատապարտուէր անշուշտ։

Այդ աղաղակող զրկանքները ցոյց կուտային թէ անզէն և անպաշտպան ժողովուրդին նուաճումն ու կործանումը ի գլուխ հանելու համար, ազդուագոյն միջոցներ ի գործ դրուած են արդէն։

Այդ աւազակային արարքները բաւական էին անմիջապէս յեղափոխականներու վերածելու ամբողջ ժողովուրդ մը, որ իր մէջ ունէր՝ ազգային ինքնագիտութիւն և կամ ինքնապաշտպանութեան բնազդ մը գոնէ։ Այդպիսի կացութեան մը հանդէպ, հայուն միա՛կ արժանաւոր միջոցը պիտի ըլլար՝ ոտքէն գլուխը զինուիլ և արիաբար պահպանել իր պատիւը, պահպանել իր արտն ու հողը, մինչև որ կառավարութիւնը՝ տիրող օրէնքներուն ուժով՝ ինքն իսկ ստանձնէր զօրեղ ու վճռական պաշտպանութիւն մը՝ ընդդէմ բոլո՛ր անիրաւութեանց։

Հայ ժողովուրդը կը զգար ու կը հասկնար, թէ հարստահարիչներուն արտօնեալ եղեռնագործութիւնը՝ իր ծուռ ու պիղծ նայուածքով ամէն վայրկեան իր գլխուն վրայ կը թեւածէ՝ աւերման և մահուան չարագուշակ ոգիի մը հանգոյն։ Բայց դարձեալ չէր ըմբռնած՝ ժամանակակից բարոյական տխուր սկզբունքը, զոր իրենց նշանաբան ընտրած էին ուրիշ դժգոհ ցեղեր և որուն որոշո՛ւմը միայն պիտի կրնար աշխարհի ուժեղներուն ուշադրութիւնը գրաւել. — Կ'ԱՊՍՏԱՄԲԻՄ, ՈՒՐԵՄՆ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԻՄ։

Անոնք չէին կրցած դեռ վերջնականապէս հասկընալ, թէ հայկական բոլոր առաքինութիւնները, «խաղաղութեան առաքինութիւններ», ինչպէս ըսած է. Պայրըն, անզօր են հակակշռելու այն միւս դրական ու փրկաւէտ առաքինութիւնը, որ ակնածանք կը հարկադրէ ամենուն, ըսել կ'ուզեմ՝ մարտական զգացումը, և ռազմական խրոխտ, ըմբոստ ու ընդդիմադիր ոգին։

Եւ ո՞ւր էր արդէն զէնքը։

Կառավարութիւնը, որ քրդական սպառազինութիւնը կը խրախուսէր, և Չէրքէզին խանչէրը յեսանել կուտար, շատոնց ու շատ որոշ դիտաւորութեամբ, զինաթափ ըրած էր հայ ժողովուրդը, որ դուլ դանակ մը անգամ չէր պահեր։

Հայը զէնք չունէր։ Որովհետեւ ՈՒԶԱԾ ՉԷՐ ԶԷՆՔ ՈՒՆԵՆԱԼ։ Ու դա՛րձեալ, անվհատ կը յամառէր ակնկալել, թէ պետական գթութիւնը պիտի գար վերջապէս զինքը ազատել իր կսկիծոտ անձկութիւններէն։ Բայց պետական «ներքին քաղաքականութեան» պաշտօնեաները կը շարունակեն «երկիրը մարդացնել», վարպետ և մեթոտիկ բնաջնջումով։

Հոս, միջանկեալ, հարցում մը պիտի ուզէինք ուղղել բոլոր անո՛նց, որոնք հայկական շարժումին վերագրած են միշտ՝ «Օսմանեան կայսրութիւնը անդամատելու յանցաւոր նպատակ մը։».

— Ինչո՞վ էր Հայը մեղաւոր կամ կասկածելի, երբ կառավարութիւնը թոյլ տուաւ որ հարստահարիչներու ոճրագործ հրոսներ՝ անզէն ու անպաշտպան ժողովուրդին վրայ սպառեն իրենց չարիքը։

Ո՞վ պիտի ըլլար պատասխանատուն, եթէ հայերը 1875ին իսկ, իրենց տագնապներուն ծայրահեղու-

թենէն, իրենց աղէտներուն և սարսափներուն զայրագնութենէն մղուած, յուսահատութեան կատաղի խորհուրդներուն հետեւած ըլլային:

Ո՞վ պիտի ըլլար պատասխանատուն, եթէ հայը՝ այսպէս, իր հաւաքական և անհատական իրաւունքներուն բռնաբարուիլը հաստատելէ ետքը, իր օճա՛խն ու նամուսը պաշտպանելու համար օրինական միջոցներու միայն դիմելէ ետքը, կառավարութեան մօտ իր բոլոր դիմումները արհամարհուած ու մերժուած տեսնելէ ետքը, իր պաշտպանութեանը համար, վերջապէս արտաքին կամ օտար օգնութիւններ փնտռելու իսկ տրամադրուած ըլլար:

Կառավարութիւնը՝ կա՛մ կրնար բայց չէր ուզեր հարստահարիչները զինաթափ ընել և պատժել, և կա՛մ՝ կ'ուզէր բայց չէր կարող անոնց հետ գլուխ ելլել:

Առաջին պարագային, մեղսակից պիտի ըլլար յափշտակիչներուն. միւս պարագային, ո՛չ նուազ յանցաւոր պիտի համարուէր, քանի որ ինքնապաշտպանութեան բնական իրաւունքն իսկ չարաչար կը գլանար Հայուն: Ապա ուրեմն, Հայոց կողմէն ո՛և է խաղաղական գործօղութիւն, ո՛և է աղերսական կամ համոզողութեան միջոց՝ ամուլ ու ապարդիւն պիտի մնար, եթէ երբէք ազգային սեփական յեղափոխական ուժի մը կռթնած չըլլար ան:

Բայց ըսինք արդէն, թէ ի՞նչ եղաւ, այս շրջանին ալ, հայոց ընթացքն ու վարմունքը: Նորէն ակնկալեցին, նորէն յուսացին անոնք, թէ՝ կեդրոնական կառավարութիւնը պիտի կատարէ այլեւս իր անյետաձգելի պարտականութիւնը: Ու Բ. Դուռը յաջողեցաւ, իրօք, պատրիարքարանին յոյսերը շոյել՝ նուրբ ու անդերազանցելի խորամանկութեամբ: Մեծ-եպար-

քոսը թոյլ տուաւ որ Տիվանը Հիւմայունի պաշտօնատան մէջ խառն յանձնաժողով մը կազմուի՝ յատկապէս հայկական ցաւերը քննելու և ի նկատի առնելու պաշտօնով...:

Ու Ներսէս՝ անպատո՛ւմ ուրախութեամբ մը կ'աւետէր Հայոց Ազգային Ժողովին, թէ իր քաղաքականութիւնը յաղթանակած է: «Եկաւ, կ'ըսէր, բարեպատեհ օր մը յորում ես անձամբ դիմելով ի Դուռն, յայտարարեցի թէ մինչեւ որ վերջ մը չդրուի գաւառական հարստահարութեանց, չեմ կարող պատրիարքութիւն ընել: Այս յայտարարութեանս վրայ, Մեծ Եպարքոս Բարձր. Մահմուտ Նէտիմ փաշա անմիջապէս հրամայեց խառն յանձնաժողով մը կազմել, կէսը մեր ազգէն և կէսը տիրող ազգէն. Յանձնաժողովին մերազնեայ անդամոց ընտրութիւնն ալ ինձ յանձնեց, որոնց ընտրութիւնն իսկոյն կատարեցի և հաղորդեցի Բ. Դրան՝ հաւանութեամբ Ազգ. Վարչութեան: Շնորհապարտ եմ Նորին բարձրութեան այս խնամոցը համար: Նոյնպէս շնորհակալ եմ Յանձաժողովին մերազնեայ անդամոց տարած ջանից համար, որոնք գաւառայնոց տրտունջանաց և դժգոհութեանց պատճառները բացայայտող գրութիւնները և նո՛յն իսկ տարիներ առաջ այս Ազգային Ժողովին կողմէն կարգեալ գաւառական հարստահարութեանց Քննիչ Յանձնաժողովոյ տեղեկագիրն ի նկատողութիւն առնելով, մեր գաւառացի ազգակցաց ընդհանուր բարօրութեան համար գեղեցիկ տեղեկագրեր շինեցին: Այդ Յանձնաժողովը մեր Ազգին համար նոր դարագլուխ մըն է. անոր շինած տեղեկագրերուն մէջ մեր գաւառաբնակ ազգայնոց մշտնջենաւոր անդորրութեանն համար ինչ որ պէտք է՝ ամենն ալ նախատեսուած և արդարապէս քննուած ու

փաստաբանուած են։ Մաղթենք որ Օգոստափառ Կայսեր շնորհիւ գործադրութիւն գտնեն Յանձնաժողովոյն շինած տեղեկագիրները, որոնց համեմատ լիազօր յանձնաժողով մը պիտի ղրկուի գաւառները՝ հարստահարութեանց բարձման գործն ի գլուխ հանելու համար»։

Ներսէս Վարժապետեան՝ այս բերկրալից առիթով, անգամ մըն ալ կը սահմանէր Հայոց ազգային քաղաքականութիւնը՝ յայտարարելով, թէ՝ «այս տէրութեան ամէն ցաւերուն ցաւակից և ուրախութեանցն ուրախակից եղած ենք և պիտի ըլլանք միշտ։ Ձե՛ր ալ, ի՛մ ալ քաղաքականութիւնն ա՛յս եղած է և ա՛յս պիտի ըլլայ»։

Եւ ազգային երեսփոխաններու միահամուռ հաւանութեան ծափերուն մէջ, հայոց պատրիարքը կը շարունակէր. «Ուրեմն վստահութեամբ կարող եմ յայտարարել, թէ մենք՝ Հայերս՝ Օսմանեան մեծ պետութեան գահոյից պատուանդանն ընդգրկած ենք, Օսմանեան Ազգէն անբաժան մնացած ենք և պիտի մնանք իսպառ»։

Այս քաղաքականութեան մէջ դիւանագիտական կեղծիք կամ նենգութիւն չկար բնաւ։ Ներսէս՝ ամբողջ տաճկահայութեան սրտին անկեղծ թարգմանն էր հոդ։

Ստեփան Փափազեան, որ հարստահարութեանց ժողովին հոգին էր, ահա՛ թէ, իր կարգին, ի՛նչպէս կը բացատրէր հայկական քաղաքականութիւնը.—

«Օսմանեան կառավարութեան տակ ապրեցանք ու պիտի ապրինք. բայց մեր ցաւերուն ալ հիմնական դարմանը միշտ օրինաւորութեամբ նո՛յն իսկ օսմանեան կառավարութենէն խնդրելէ չպիտի դադրինք»։

Այս քաղաքականութեան մէջ ոչինչ կար՝ հակաթրքական։ Բայց այս բոլոր յայտարարութիւնները՝ իրենց աղերսանքին մէջ իսկ՝ ցոյց կուտային, թէ հայը դադրած է անբարբառ ռաեաներու հօտ մը միայն ըլլալէ և կը ձգտի դառնալ՝ ամենահաւատարիմ հպատակներու մտածող բազմութիւն մը, որ կամք ունի. որ ազգային ինքնաճանաչութիւն ունի, որ անհանդուրժելի կը գտնէ բռնութեան քմահաճ խժդժութիւնները։ Ահաւասիկ հայուն միակ մեղքը, զոր պիտի քաւէր՝ աւելի ուժգին հալածանքներու մատնուած։ Եւ արդարեւ, մինչ ասդին, Տիվանը Հիւմայունի Յանձնաժողովը «գեղեցիկ տեղեկագիր»ներ կը պատրաստէր, անդին, տէրէպէյիներու վայրագ խումբը՝ իր կատաղութիւնը օրէ օր կը բազմապատկէր։ Բ. Դուռը՝ որուն դիւանագիտութեան տիրական յատկութիւնը դարձած էր «երեւոյթները փրկել», խառն յանձնախումբի կազմութենէն հազիւ քանի մը ամիս վերջ, ստիպուեցաւ Տիգրանակերտի նահանգին մէջ իբր քննիչ ղրկել Սամի պէյը, որ չկրցաւ կատարուած զեղծումներուն և բռնութիւններուն ահագնութիւնը պարտըկել և որուն քննական պտոյտը անկարող հանդիսացաւ՝ ո՛ և է բարելաւութիւն առաջ բերելու։

Այս բոլոր «քննութիւն»ները՝ ընդհակա՛ռակը՝ նոր գրգիռ մը եղան հարստահարիչներուն և տեղական պաշտօնեաներուն համար, որոնք Խալիլ Շէրիֆ փաշայի մեթոտին հետեւեցան՝ աւելի արհամարհոտ, աւելի սպառնական կեցուածքով։

Մինչեւ հիմա, խաֆիյէի (*) դրութեամբ կատար-

(*) ԾԱՆՕԹ.— «խաֆիյէ» կը նշանակէ տեղեկութիւն ուղել։ Եթէ գաւառներէն ո և է գանգատ կամ բողոք հասնէր, Բ. Դուռը իրողութեանց մասին տեղեկութիւն կը հարցնէր տեղական իշխանութեանց և

ուած անիրաւութեանց մասին կեդրոնէն պահանջուած բացատրութիւններուն, —աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել հերքումներուն, — կը պատասխանէին տեղական պաշտօնեաները, որոնք՝ ընդհանրապէս Տէրէպէյիներուն մեղսակիցներն էին դժբախտաբար։

Զարգործները ամէն ճնշում, ամէն բռնութիւն ի գործ դրին, որպէս զի, ամէն վերջ, զանգատողներուն միջոցաւ հերքել տան ճշմարտութիւնները։ Այսպիսի դէպքերու առէն, տեղական պաշտօնեաները՝ հերքումի մազպաթա մը պատրաստելով, կը ստիպէին և կը բռնադատէին Հայերը կամ անոնց առաջնորդները և կամ առաջնորդական փոխանորդները որպէս զի անպատճառ ստորագրեն, թէ «Ասայիշ պէր քէմալ տըր»։

Հայերը սարսափահար կը համակերպէին, յաճախ, այդ բռնութեան, որով Պատրիարքարանի զանգատները կը տկարանային անշուշտ։

Հայոց կողմէն այս կեղծ, բռնադատեալ, բայց վերջապէս «վաւերական», հերքումները ա՛յնքան բազմացան, որ Ներսէս Վարժապետեան օր մը, Ազգային Ժողովին մէջ, իր տրտունջը յայտնեց՝ ուղղակի գաւառացի Հայոց դէմ.

կամ անոնց պաշտօնեաներուն, որոնց դէմ տրտունջ կար և որոնք՝ զող կամ գողակից՝ բնականաբար «ազդու ձերբակալներ կը փախցնէին։ Նոյնպէս, զանգատողները կը հարցաքննուէին ի ներկայութեան հարցաքննիչներուն, որոնք՝ ժողովուրդը սարսափեցուցած ըլլալով՝ տրուելիք վկայութեանց վրայ ազդեցութիւն կը բանեցնէին։ «Իսթիխամ»ի այս եղանակին դէմ, Խրիմեան խատիւ բողոքած էր. Բ. Դուռը 1288 Րէճէպ 11 Թուակիր կրող հրամանագրով մը հրահանգ տուաւ որ բողոքի կամ դատի ենթարկուած Պէկերն ու անոնց արբանեակները արգելքի տակ առնուին, մինչև որ իրենց անպարտութիւնը կամ յանցանքը ըստ օրինի հաստատուի։ Բայց այս հրամանագիրն ալ անգործադրելի մնաց։

— «Արդէն քանի մը անգամ ըսած եմ, նորէն կ՚ըսեմ որ իմ կարողութեանս սահմանին մէջ, և անդր քան զկարողութիւնս իմ իսկ, գացեր խօսեր եմ Տէրութեան նախարարաց. այնպէս որ ասկէ աւելի բան մը ընել կարելի չէր։ Կը բաղձայի որ մեր գաւառացի հայերն ձայնակցէին և պատասխանէին մեր ջանից, բայց ցաւ է ըսել որ անոնք հակառակ մեր այս բաղձանաց՝ առ ահի և չգիտեմ ուրիշ ի՛նչ պատճառներով՝ իրենց զանգատները երբեմն կ՚ուրանան և զմեզ կը ստեն»։

Կառավարութիւնը՝ որ իր «պետական ծրագրին» անվրէպ գործադրութեան հետամուտ դարձած էր՝ կը մոռնար հաշուի առնել այն յաւիտենական ճշմարտութիւնը, թէ բռնութենէն ծնած Տառապանքը՝ անդիմադրելի կորովներ կը ծնեցնէ տառապեալներուն մէջ և հուսկ յետոյ վճռական ու ազատարար շարժումներ կը հարկադրէ անոնց՝ ընդդէմ և ի վնաս բռնաւորներուն։ Կը մոռնար, թէ հարստահարութեան խելայեղ հարուածները կը մղեն, կը բռնադատեն խեղճ զոհերը, —որոնք ապրիլ վճռած են,— որպէս զի կրկնապատկեն իրենց ճիգերը և աննուաճելի միջոցներ ձեռք առնեն, հետզհետէ, յանո՛ւն իրենց հաւաքական գոյութեան։

Այսպէս, հայ տառապանքին ահաւոր սաստկութիւնները կը ստիպէին Հայոց Պատրիարքարանը, որպէս զի նոր ճար ու ճարակ մտածէ իր խաղաղ դիմումները աւելի ազդու ընծայելու համար։ Հողային սանձարձակ յափշտակութիւնները՝ կայսրութեան յոյն հպատակներուն ալ զրկանք պատճառած էին։ Երկու հասարակութեանց ներքին ցաւերուն համանմանութիւնը՝ երկու Պատրիարքարաններուն մէջ անկեղծ համերաշ-

խութիւն մը կը յարուցանէր։ Հայոց և Յունաց սրբազան պետերը ստիպուեցան միատեղ քալել՝ միեւնոյն խոշտանգումէն քաշկռտուելով։ Բռնութիւնը «համիմաստ թագրիր»ներու թուականը բացաւ այսպէս։ Եւ Պատրիարքարաններու այս վշտակիր եղբայրակցութեան մէջ, մահիկի ու խաչի խնդիր գոյութիւն չունէր բնաւ։ Ազգայնութեան փորձանքներն են որ հայրենասիրութեան բոցը կը վառեն։ Առաջին անգամն էր որ Հայոց Պատրիարքը Հայաստանի տառապանքին համար ուրիշ օժանդակ մը գտնելու քաղաքագիտութեան դիմեց՝ գործնական արիութեան նախափորձ մը կատարելով։

Ե. ԳԼՈՒԽ

Թուրքիոյ Հայոց մտաւորական վիճակը եւ հայրենասիրական ձգտումը՝ նախ քան Ապտիւլ Համիտ. — Վենետիկ, Արծրունի, Րաֆֆի, Մկրտիչ Փորթուգալեան, Ծերենց, եւայլն։

Մինչեւ հիմա ցոյց տուինք՝ քաղաքական և տնտեսական այն մէկ քանի փուլերը, որոնց հետ չփում ունեցաւ և որոնցմէ անցաւ հայ ժողովուրդը։ Ցոյց տուինք այն մէկ քանի ազդակները, որոնք իր կեանքը կերպաւորեցին՝ ազգայնական հզօր գիտակցութեան մը և հաւաքական գոյութեան հուժկու ըմբռնում մը վերստեղծելով իր մէջ։

Այդ կենդանութեան լուսեղէն զօրութիւնը տաճկահայուն կը հասնէր, գլխաւորապէս Ս. Ղազարի

Մխիթարեանց բազմերախտ և հրաշագործ վանքէն, որ՝ երկար տարիներու արդաւանդ աշխատանքով մը՝ հայ ազգայնութեան կազմութիւնը կերտեց՝ հայկական ծագումին և անոր ամբողջ հին փառքերուն պատմութիւնը վերակենդանացնելով։

Հսկայ հայ մտքեր, պատկառելի՝ նո՛յն իսկ Արեւմուտքի յառաջացած մտաւորականութեան համար, Մխիթարեան այդ հոյակապ աշխատանոցին մէջ պատրաստեցին ամէն ինչ որ անհրաժեշտ էր նոր կեանքի մը հաստատուն հիմերը դնելու համար։ Ու տիրականօրէն գարբնեցին անոնք, այն հպարտ ու անկորնչելի հաւատքը, թէ Հայութիւնը պիտի ապրի՝ հակառակ ամէ՛ն նուաբեկութեան, ի պատիւ իր ցեղին և ի շահ մարդկային քաղաքակրթութեան։

Մխիթարեանները՝ իրենց հայրենանուէր աշխատութեանց մէջ ի յայտ բերին ցեղին ամրապինդ տոկունութեան այն յատկութիւնը, զոր, ա՛պա, Գրիգոր Արծրունին պիտի սահմանէր սա կուռ ու խորաթափանց բացատրութեամբ.

— Կան ազգեր, կան ցեղեր, որոնք չփուելով աւելի քաղաքակիրթ կեանքի հետ, կ'ընկճուին քաղաքակրթութեան առջեւ, կը կորսնցնեն իրենց ինքնուրոյնութիւնը, իրենց առանձնայատկութիւններուն վերջին նշոյլները, իսպառ կը կորսնցնեն իրենց եսը և ստրկաբար խոնարհելով աւելի բարձր ուժին առջեւ, կը լուծուին, կը ձուլուին՝ զիրենք շրջապատող կեանքին հետ։ Ընդհակառակը, կա՛ն ցեղեր որոնք օտար և աւելի բարձր լուսաւորութեան հետ չփուելով, անմիջապէս կ'իւրացնեն արտաքին քաղաքակրթութեան կեանքի արդիւնքները. գոյութիւն ունեցող նոր գա-

գաղափարներով և լուսաւորութեան ձեռքով ստեղծուած բարիքներով կը բազմացնեն, կը լրացնեն իրենց առանձնայատկութիւններուն պաշարը և այդպէսով կը դառնան աւելի հանճարեղ, աւելի ընդունակ՝ զարգանալու, յառաջդիմելու, մտաւորապէս և բարոյապէս աւելի ինքնուրոյնաբար ապրելու: Այս տոկուն ցեղերէն մէկն է, անտարակոյս, Հայոց ցեղն ալ:

Արեւմտեան ազգայնական շարժումներուն ծանօթացած, անոր քաղաքակրթութեան պայծառ ու կորովի ազդեցութեամբ կրթուած առոյգ երիտասարդութիւն մը՝ Իզմիրէն Պոլիս, ուզեց կրթութեան բարիքը ընդհանրացնել: Հետզհետէ Պոլսոյ մէջ հաստատուեցան մէկէ աւելի կարեւոր վարժարաններ, որոնց վարիչները՝ հայրենիքին դաւանանքը տարածելու մասնաւոր ջանք մը դրած էին իրենց կրթական բարձր մտահոգութեանց մէջ:

Խաղաղ բայց գիտակից ճիգերու և զոհողութիւններու շրջանն էր այս, ուր հայ երիտասարդութիւնը, իրօք, արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը իւրացնելու ցեղային արտակարգ կարողութիւն մը կը զգացնէր և ուր Ռուսահայոց մէջ երեւան եկած գիտական նշանակելի զարգացումը իր հոյակապ ներգործութեան բաժինը կը բերէր:

Աբովեաններու, Նալբանդեանցներու, Նազարեանցներու կրակոտ հայրենասիրութեան ոգին՝ տաճկահայութեան խանդավառութիւնը կը բորբոքէր: Ռուսահայ և Տաճկահայ մտաւորականութեան մէջ, գաղափարական պայքարող գործունէութիւն մը ստեղծուեցաւ: Ազգասիրութիւնը և ազգային պատմութեան ուսումը նոր դաստիարակութեան դաւանանքն էին: Թիֆլիս և Պոլիս ծայրագոյն ոգեւորութեան աստիճա-

նին կը հասնէր ազգայնութեան կռիւը՝ օտարամոլութեան դէմ, որ հայկական հոգին կը մեղկացնէր, հայ լեզուն կ'աղաւաղէր և անոր գործածութեան ընդհանրացումը կը խափանէր:

«Ազգային չենք ճանաչում, կ'ըսէր, անդին, Նալբանդեանց, այն դպրոցը, ուր հրամայվում է խօսել օտար լեզուով: Դպրոցի ազգայնութիւնը կախուած չէ աշակերտների և վարժապետների հայ անունը կրելուց: Ազգի զաւակը պարտական է նախ քաջանալ իր լեզուի և պատմութեան մէջ: Ազգութիւնը յառաջ է քան թէ ընդհանուր մարդկութիւնը, և ամենայն մարդ իր ազգութեամբ մտանում է ընդհանուր մարդկութեան մէջ: Սո՛ւտ է այն լուսաւորութիւնը, որ պիտի լինի օտարի լեզուով»:

Նոյն խանդակաթ գորովը՝ աստին, մայրենի «մեծասքանչ» լեզուին համար: Ու հեռուն, Հայաստանի հողին վրայ ալ, համապարփակ խաւարին մէջ լուսոյ շողեր կը ճառագայթէին. հոն ալ, ստրուկ հայութեան թմրած ու ընկճուած հոգիին մէջ ազգային գիտակցութիւնը կը վերընձիւղէր: Խրիմեան՝ խաւարի և ստրկութեան աւերակներուն վրայ, մտաւորական կեանք մը ստեղծելու առողջ և յանդուգն գաղափարն յղացաւ, հայրենի թշուառ հողին վրայ իսկ հաստատելով ազգային դաստիարակութեան մը հիմունքը: Րաֆֆին հիացումով կը խօսէր այդ շարժումին վրայ, զոր արիօրէն առաջ տանիլ կը ջանար Խրիմեան՝ ներքին ու արտաքին ամենածանր դժուարութիւններու մէջէն.—

«Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեանը արդէն ծանօթ է Ազգին՝ Աւետեաց Երկրի և Արարատեան հրաւիրակներով, ինչպէս նաև 1845 թուին Պոլիսում հրատարակուած ամսատետրակներով: Այդ հայրենասէր հոգին՝ ե-

ռանդոտ ազգասիրութեամբ վառուած՝ 1857 թուակա-
նին Վարագայ վանքում, Վանայ քաղաքին մօտ, հաս-
տատեց մի տպարան ու դպրոց, որ նոյնպէս ծանօթ է
Արծիւ Վասպուրականի ամսական տետրակներից: Անց-
եալ տարի, ճանապարհորդելով այդ կողմերում, հան-
դիպեցայ սրբակրօն Հայրիկին: Ոչ մի անձում չէի տե-
սած հայրենասիրական ոգին այնքան կենդանի, որ-
պէս այդ արժանապատիւ կրօնաւորի մէջ: Մի կողմից
թշնամիների անագին բազմութիւնը, միւս կողմից ար-
ծաթի պակասութիւնը չէին կարողացել հատանել նորա
յոյսը, մարել նորա ազգասիրութեան կրակը: Եղկելին՝
ամենայն հալածանք, ամենայն թշնամութիւնք, մին-
չեւ անգամ մա՛հ յանձն առած էր իր նպատակը գլուխ
հանելու համար»:

Այսպէս, ամէն կողմ, հայ գործիչները կ'աշխա-
տէին՝ ազգային դաստիարակութեան և ազգային գրա-
կանութեան ազդեցութիւններով հայկական միտքն ու
նկարագիրը վերանորոգել:

Զարթնումի այս հիանալի շարժումը, նախ, գլխա-
ւոր բայց դեռ տարտամ, ձգտում մը միայն ունէր,
այն է՝ Հայաստանի հին պատմութեան դիւցազնական
յիշատակներն ու աւանդութիւնները ծանօթացնելով,
ներկայ հայութեան մէջ ցեղային արժանապատուու-
թիւնը բարձրացնել և զայն հաղորդակից դարձնել ժա-
մանակակից քաղաքակրթութեան բարքերուն:

Քաղաքական անարդարութիւններն ու արիւն-
ռուշտ բռնութիւնները կը սպառնային սակայն
այս խաղաղ զարգացման ուղքը խափանել: Ու հայ
բանաստեղծներուն գրչին տակ, Հայաստանի անցեալ
փառքին հետ, օրուան աղէխարշ ցաւերը կը նկար-
ուէին՝ ցնցող ու կենդանի դրուագներով: Բանու-

թիւնը իր հայահալած սարսափներով՝ որքան զզուելի
կը դառնար, նո՛յն համեմատութեամբ արդարութեան
բաղձանքը կը սաստկանար հայ գործիչներու վիրաւոր
սրտին մէջ:

Աւերիչներու վայրագութեան դէմ, Զէյթունցի
տղուն քաջութեան օրհներգութիւնը ազգային չարա-
կան մը կ'ըլլար: «Ազատն Աստուած»ը ամբողջ Հայու-
թեան սիրելագոյն երգն էր:

Ալիշանն ու Խրիմեանը, Պէշիկթաշլեանն ու Նալ-
բանդեանցը, Րաֆֆին ու Ծերենցը, Գամառ Քաթի-
պան ու Նար-Պէյը, Արծրունին ու Փորթուգալեանը՝
նոյն խղճը, նոյն ոգին, նոյն յոյսը կ'արծարծէին, նոյն
ահազանգը հնչեցնելով իրենց երգերուն և հրապարա-
կագրութեան մէջ: Հայկական Մամուլը ազգային ցա-
ւագին իրականութիւնները կը քննէր անկեղծ ու չի-
տակ տեսութիւններով:

Բանութիւնը՝ հայ ինքնապաշտպանութեան մը ան-
յետաձգելի պահանջն ստեղծած էր, բայց դարձեա՛լ,
ոչ ոք կը մտածէր տակաւին մարտական գաղտնի կազ-
մակերպութիւն մը գոյացնել՝ կասկածելի ապագային
բոլոր եղելութիւնները կանխելու նախահոգութեամբ:

Ազգային Սահմանադրութեան շնորհիւ, հայերը՝
Օսմանեան Պետութեան մէջ և անկէ անբաժան՝ տեսակ
մը ներքին ինքնավարութիւն վայելելով, կը կարծէին
թէ պիտի կրնան հարստահարութեանց թունաւոր
մթնոլորտին մէջ, ազգային սեփական կեանք մը կազ-
մել և ազգային ցաւերը դարմանել՝ սեփական խաղաղ
միջոցներով:

Այդ ջերմեռանդ նպատակով, Պոլսոյ մէջ կազ-
մուեցան կարեւոր ընկերութիւններ, որոնք սկսան
իրենց ստանձնած վեհանձն պարտականութիւնները

կատարել՝ յամառօրէն և անձնուիրաբար։ Այդ ընկերութեանց ուշին և աշխոյժ հոգածութեանց առարկայ դարձած էին Հայաստանի գիւղերը ու նո՛յն իսկ Հայ պանդուխտները, որոնք Պոլիս նետուած էին՝ երկրին անյաղթելի դժբաղդութիւններէն քշուած։ Գործունէութեան այս ծրագիրը, որուն ա՛յնքան խորին համոզումով ձեռնարկած էին Պոլսոյ հայերը, սկսած էր իրօք իր բարերար ազդեցութիւնն ունենալ տաճկահայ մտայնութեան վրայ։ Ու մխիթարական էր տեսնել որ վերանորոգման այս ճիգը համազգային էր պարզապէս։ Բարեգործական ընկերութեան ամէնէն եռանդուն և բանիմաց գործիչներէն մին էր Տօքթօր Ծիլմանեանը, Կաթոլիկ Հա՛յ մը, որ ապա հանրածանօթ դարձաւ՝ Մերենց ծածկանունով և իբր լաւագոյն վիպագրող։ Ամէն դաւանանքի հայեր, իրենց նիւթական և բարոյական կամաւոր զոհաբերումը կը տրամադրէին միևնոյն կենսական ճիգին յաղթանակին ապահովելու համար։ Ամէնքը՝ առանց Օսմանեան անբաժանելի հաւաքականութեան մասին ուծացում մը զգալու՝ անկեղծ մտահոգութիւնն ունեցած էին իրենց Հայ քաղաքացիի պարտականութիւնը կատարելու՝ ինքնաճանաչութեան լուսաւոր ճամբաները թևակոխելով։ Ու կարող ենք ըսել թէ համազգային վերանորոգման այս գեղեցիկ խոյանքին մէջ, համօսմանեան գաղափարն ալ ստիպողական կարևորութիւն մը ստացած էր։ Որովհետև այդ հայրենանուէր շարժումին ամենէն խանդավառ և հեղինակաւոր պարագլուխները, ծրագիրներ կը յղանային և միջոցներ կը մտածէին որպէսզի իրենց կրթական հաստատութեանց դռները բաց ըլլան նաև բոլոր օսմանցի սերունդներուն առջև, անխտիր, այն անխախտ հաւատքով թէ դրացի հայրե-

նակիցներուն համանման կրթութիւնը՝ բարձրագոյն երաշխաւորութիւնը պիտի ըլլար ապագայ լաւագոյն իրականացումներու, անկեղծ ու անդորրիչ եղբայրակցութիւններու, որոնք հզօրապէս պիտի նպաստէին ներքին դժբաղդութեանց, ներքին ատելութեանց անվրէպ ջնջումին։ Եւ արդարև Օսմանեան հասարակաց հայրենիքի ներքին ընդհանուր բարեկարգութեան անխարդախ բաղձանքը՝ հայկական ընկերութեան կեանքին զսպանակն էր պարզապէս։ Բայց այդ ազգային հաւաքական տենչանքները անհամապատասխան էին բռնութեան բոլոր պաշտօնաւորներուն, որոնք ժողովուրդին խաւերուն անգիտակցութեան մէջ միայն պիտի կրնային իրենց պորտաբոյծ գոյութիւնը մշտնջենաւորել։ Անոնք թշնամի էին՝ ամէն կերպ ազատագրութեան, ինչ միջոցով ալ իրականութիւն գտնէր ան։ Հայկական ձեռնարկներուն զուտ հայրենասիրական հանգամանքը պիտի յաջողէր անշուշտ իրագործել Օսմանեան հզօր համերաշխութիւն մը, որ արժանի պիտի ըլլար կառավարութեան բովանդակ աջակցութեան։ Եւ սակայն համիսլամութեան ուղղափառութիւնը կը վրդովուէր միշտ այն ամէն շարժումներէն, որոնք ոչ-իսլամ հաւաքականութեան մը ազգայնական և քաղաքացիական ինքնագիտութիւնը պիտի մշակէին։ Վհատիլ չէին գիտեր հայերը, և իրենց խանդավառ գործը կը յառաջացնէին՝ հակառակ բարբարոս խոչընդոտներու, բայց բռնութիւնն ալ յոգնած չունէր, թևաթափ ընելու համար բոլոր այն հաւաքական կամ անհատական յառաջխաղացութիւնները, որոնց մէջ բռնաբարուած իրաւունքներու անպարտելի գիտակցութիւնը կը տեսնէր ինքը։ Ճնշումի քաղաքականութիւնը վերսկսաւ, ուրեմն, խուլ, յամր և պատեհապաշտ հալածանքով։

Այդ կանխամտածուած ու արգելիչ հալածանքին զոհ գնաց այն անտեսական հիանալի շարժումը, որով Հայոց «Բարեգործական Ընկերութիւն»ը պիտի փորձէր Կիլիկիոյ մէջ երկրագործական վարժարան մը հիմնել իր սեփական ծախքով։ Այդ հալածանքն էր որ ձեռքերն ու ոտքերը շղթայեց Մկրտիչ Փորթուգալեանին, որ Փոքր Հայքի մէջ հայ տառապանքին դէմ կը մաքառէր՝ նոր սերունդը գաղափարական զարթնումի մը առաջնորդելով։ Գաւառացի հայութիւնը պէտք չէր որ իր վիճակին գիտակցէր, զինքը զարնող հարստահարութեանց դէմ բողոքի կամ մաքառումի կամքութիւն մը զգացնէր, իրաւունքներու բռնաբարման դէմ դժգոհիլ յանդգնէր և անտեսական գերակշռութիւններու հետամուտ դառնար։ Այդպիսի վերակենդանութիւն մը՝ աններելի պիտի ըլլար աղաչաւոր և խոնարհ ռաեաներուն համար, որոնց վեհերոտ ու վաղնջական համակերպութիւնը ըմբոստացման կերպեր կը ստանար հիմա։ Ազգային վերածնութեան ամէն ճիգ՝ յիմար ընդվզում մըն էր տիրապետութեան իրաւունքին դէմ...։

Հայ գործիչները հասկցան, թէ միջավայրի այս դժուարագոյն պայմաններուն մէջ, անհրաժեշտ է նաև ամէն հեռատես իմաստութիւն ի գործ դնել՝ կառավարական անվստահութեան դէչ տրամադրութիւնները հանդարտեցնելու համար։ Ուստի, առանց ուշադրութիւն դարձնելու Եւրոպական Թուրքիոյ քաղաքական ու թելադրական երևոյթներուն վրայ, ներքին բարեշրջման, ներքին ինքնազարգացման խաղաղ կեանք մը ապահովել կը ջանային՝ բռնութեան պաշտօնեաները ողոքելով։

Հայրենաշունչ երգերու։ հանդէսներու, թատրոններու այս մոգիչ շրջանին, կարելի չէ ըսել թէ Հա-

յերը բացարձակապէս հեռու միացին յախուռն ինքնահաւանութիւններէ, անկախութեան և ինքնավարութեան բաղձանքներու ծայրագոյն արտայայտութիւններէ։ Հայերը՝ Ազգային Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ, և առաջ ալ, ունեցան հոյակապ բանաստեղծներ, որոնք մինչև իսկ ազատ ու անկախ Հայաստանի մը երազը երգեցին։

Արևմտեան դաստիարակութեամբ նոր սերունդ մը պատրաստուած էր Պոլիս և Արտասահման։ Սերունդ մը ազատական գաղափարներով խմորուած՝ որ կրթական ու կրօնական ինքնավարութեան բուռն հակումներ ցոյց կուտար։ Բայց խանդավառութեան այս բոլոր յափշտակութիւնները անկարող եղան խախտելու ազգային իշխանութեան ընդգրկած պահպանողական և համօսմանեան քաղաքականութիւնը, որ անկեղծ առաջնորդողի բարձր հեղինակութիւնն ունէր ընդհանուր ազգին համար, թէ՛ Պոլիս և թէ գաւառները։

Ներսէս Վարժապետեան՝ ամենէն ձեռնհաս և անսահմանօրէն ժողովրդական վարիչն ու գործադիրը եղաւ այդ քաղաքականութեան և ի՛նքն իսկ ջնջել տուաւ Փորթուգալեանի «Ասիա»ն, որ՝ մարտնչող հրապարակագրութեան խիզախ ու անհաշտ ուղղութեամբ մը՝ ցցուած կը կենար ընդդէմ ամէն հեղգութեան, ամէն նախապաշարումի, ամէն սարուկ համակերպումի։ Ու Ներսէս և ամբողջ ազգային պաշտօնական ժողովները, մինչև Մուրատ Ե.ի գահընկեցութիւնը, անվհատ յուսացողներ էին, թէ իրենց բանակցութիւնները պիտի յաջողին գաւառացի հայոց ներկան փրկել և ապագան ապահովել, և թէ՝ այդ ցանկալի նպատակին իրականացումը յապաղած է, ու կը

յապաղի, քաղաքական տագնապներու հետեւանքով, որոնք կառավարութեան բարեացակամ դիտաւորութեանց գործադրութիւնը կը կասեցնեն: Ներսէս Վարժապետեան առիթ չէր փախցներ կրկնելու, յիշեցնելու եւ արդեամբ ցոյց տալու, թէ՝ «Օսմանեան պետութիւնը մեզմէ աւելի հաւատարիմ հպատակ չունի, Հայոց ազգին հաւատարմութիւնը ո՛չ թէ արտաքին ցոյց մըն է, այլ՝ ճշմարիտ եւ սրտագին: Օսմանեան մեծ Ազգը ի բնէ ասիական ըլլալուն, մեր իրաւունքն է ըսել թէ անոր ամենէն դրացի եղբայրը հայոց Ազգն է»:

Ուստի բացարձակապէս կրնանք, իբր եզրակացութիւն, յայտարարել դարձեալ թէ Հայերը՝

1. Մինչեւ Ապտիւլ Համիտ Բ.ի գահակալութիւնը, իրենց դարին արդարութեանը վստահ, իրենց խաղաղ յաջողութեան հաւատքին մէջ անդրդուելի, իրենց մտաւոր, բարոյական եւ քաղաքական վերակենդանութիւնը իրականացնել ուզեցին՝ բացարձակապէս խաղաղ եւ սեփական օրինաւոր միջոցներով.

2. Բացարձակապէս անտարբեր գտնուեցան օտար քաղաքական ազդեցութիւններու կամ թելադրանքներու հանդէպ.

3. Երբեք, ո՛եւէ կերպով, չի փորձուեցան երկրին ընկերական խաղաղութիւնը վրդովել, գործօն ընդդիմութեամբ.

4. Անվհատ վստահութիւն մը պահեցին՝ Բ. Դրան ուղղամտութեան վրայ, առանց օտար տեղեր դարձնելու իրենց աղերսանքի, հայցումի կամ բողոքի իրաւախնդիր նայուածքը:

Բայց մեր «հոգելոյս հայրեր»ը ՉԻ ՀԱՍԱՆ ԻՐԵՆՑ ՆՊԱՏԱԿԻՆ: Եւ իրենց բովանդակ անձնուիրութիւնը,

իրենց զոհողութիւնները, իրենց կրթական, երկրագործական, բարեգործական բոլոր ճիգերն ու հաստատութիւնները անկարող մնացին՝ գաւառաբնակ հայութեան կրած հարստահարութիւնները բառնալու, կա՛մ նոյն իսկ՝ մխիթարական չափով մը մեղմացնելու: Ու դէպքերը՝ իրենց եղերական յաջորդականութեամբ, անվիճելիօրէն հաստատեցին, թէ Ուժը Իրաւունքին կը յաղթէ, եւ թէ՝ անարդարութեան դէմ ո՛եւէ գանգատ, լաւագոյն ապագայի մասին ո՛եւէ բաղձանք անլսելի կը մնայ բռնութեան մօտ, եթէ հարկադրող Ուժի մը ապաւինած չէ:

Ու այդ տեսակ ուժ մը չունեցան, եւ հետեւաբար, չգործածեցին բոլոր այն դէպքերու ընթացքին ուր կը յուզուէր «Արեւելեան Խնդիր»ը, այնպիսի օտար միջամտութիւններով, որոնց պատճառ չէր տուած հայը եւ զորս համառօտակի պարզել կարեւոր պիտի ըլլայ անշուշտ, մեր ազգային դերը լուսաբանելու տեսակէտով:

Զ. ԳԼՈՒԽ

Եւրոպական միջամտութիւնները եւ Հայերը՝ ԺԹ. Դարու ընթացքին:

Արեւելեան խնդիրը, որուն վերջին օղակներէն մին կազմած է Հայկական Հարցը, ծանօթ է արդէն իր բոլոր փուլերով:

«Արեւելեան խնդրին բարեշրջումը» անունով, ու-

րիչ առանձին քննական հրատարակութեամբ մը, պիտի ներկայացնենք ի մօտոյ այն բոլոր դաշնագրութիւնները, որոնք՝ Գարլովիցէն մինչև Քիւչիւք-Գայնարճա, Թիլսիթէն Պուքրէշ, Բարիզէն Սան-Ստէֆանօ և Պերլինէն Պոլիս, եւրոպական պետութեանց դիւանագիտութիւնը զբաղեցուցած են՝ օսմանեան կայսրութեան մասին թեր ու դէմ տրամադրութիւններով:

Այդ դաշնագրութիւնները, մեր երկրին համար, կրնային շատ աւելի նուաստացուցիչ հետեւանքներ արտադրել, եթէ անոնց աճումին հետ զուգահեռաբար աճած չըլլային նաև այն հակաշահ ձգտումները, որոնք եւրոպական պետութեանց հակաթիւրք ներդաշնակութիւնը խանգարած են՝ յանուն Եւրոպայի հաւասարակշռութեան և ի նպաստ օսմանեան կայսրութեան:

Այդ դաշնագրութեանց զօրութեամբ, պետութիւնները մասնաւոր և հաւաքական իրաւունքներ ձեռք բերած էին՝ տաճկական պետութեան ներքին գործերուն միջամտելու՝ «մարդասիրութեան և խաղաղութեան» անունով:

Եթէ ամբողջ Արեւելեան պատմութիւնը ջնջուած ըլլար, միմիայն հայկական հարցը աւելի քան բաւական էր լիովին ապացուցանելու թէ այդ պետութիւնները մարդկային զգացումներու անսալէ աւելի, քաղաքական շահախնդիր ծրագիրներ կը հետապնդեն՝ զզուելի հակընդդիմութիւններով և յաճախ, ցած խարդաւանանքներով՝ անարգ նպատակներու համար:

Հայկական արիւնին ամէն մէկ կաթիլը դիւանագիտական լիրբ սակարկութեանց առարկայ միայն եղաւ եւրոպական պետութեանց համար, որոնք Թուրքիոյ

կողերէն նոր ոսկոր մը փրցնելու մասին կը մտածէին՝ վերջնական յոշոտման աւիթներ երազելով:

Արեւելեան հարցին հնագոյն դերակատարը Ռուսիան եղած է, նոյն իսկ ԺԹրդ. դարէն առաջ: Մեծն Պետրոսի կտակը՝ քաղաքական աւետարան մը դարձած էր Մոսկովեան պետական մարդոց համար, որոնց գործունէութեան հզօրագոյն պատրուակն էր՝ Օրթոտոքս եկեղեցիին պաշտպանութիւնը կամ Յունաստանի կրօնական շարժումը: Բազմաթիւ գործակալներ ճարտարօրէն կ՚արծարծէին այդ յուզումը որ՝ քանի տարուան ժամանակամիջոցի մը մէջ՝ ծնունդ տուաւ յունական երկու ապստամբութիւններու, որոնք սակայն չարաչար զսպուեցան: Վասն զի նո՛յն Ռուսիան, ապստամբութեան դրդիչը, 1774ին, թոյլ տուաւ որ Յոյները՝ ընդհանուր խաղաղութեան պահանջներուն նոխազը դառնան: Այդ Ռուսիան էր որ, երկրորդ անգամ վատաբար լքեց յոյն ժողովուրդը 1790ին ուր ինքզինքը տկար կը զգար եւրոպայի սպառնալիքներուն դիմագրաւելու համար: Աւելի յատկանշական է Ռուսիոյ ընթացքը՝ յունական մեծ ապստամբութեան միջոցին: Նիքոլա Զարը համակուած էր «կայսերական մտածում»ներով, որոնք ատելի կ՚ընէին իրեն՝ ամէ՛ն ապստամբութիւն: «Թագաւորի մը արհեստը արքայական ըլլալն է»: Գերմանիոյ Յովսէփ կայսեր այս նշանաբանը՝ իր ղեկավարող սկզբունքը դարձած էր: Օր մը, երբ յունաց մասին կը խօսուէր իրեն, Նիկոլա՝ անկեղծ վրդովումով մը, յանկա՛րծ ընդմիջեց իր խօսակիցը. — «Երբէք յոյները մի՛ բսէք, դիտել տուաւ, այլ ըսէք՝ բարձրագոյն դրան հպատակ ապստամբները. չպիտի պաշտպանեմ իրենց ըմբոստութիւնը. ինչպէս չպիտի ախորժէի տեսնել որ Դուք պաշտպանէիք իմ

Մահմէտական հպատակներուս ո՛և է մէկ ապստամբութիւնը»։

Ու ա՛յս Նիկոլային կառավարութիւնն էր սակայն, որ 1826 Մարտ 17ին, յունաց տրտունջներուն վերաբերութեամբ, Բ. Դրան կը ներկայացնէր դիւանագիտական վերջնագիր մը, ուր, սակայն, պաշտօնական կեղծիքը չէր խնայուած՝ այնպէ՛ս մը ձեւացնելու համար, թէ Ռուսիան անտարբեր է Յունաստանի ապագայ բաղդին նկատմամբ։ Ու միեւնոյն կառավարութիւնն էր որ նո՛յն տարւոյ Ապրիլ 14ին ստորագրուած գաղտնի «բրօթօքօլ»ի մը զօրութեամբ՝ ամենէն բացայայտ կերպով, Մեծն Բրիտանիոյ միջամտութեան դիմումներուն կը մասնակցէր՝ ի նպաստ Բարձրագոյն Դրան ապստամբ հպատակներուն, զորս այլեւս, Նիկոլան ի՛նքը չէր վարաներ Յոյները կոչել։ Ի զուր չէ ըսուած, թէ՝ դիւանագիտութեան մէջ կարելի չէ, յաճախ, այսօրուընէ, վճռական ու ճշգրիտ կանխագուշակութիւններ ընել՝ մինչեւ իսկ վաղուան մասին։ Ուժին դէմ ուժ հանելով, խելացիօրէն սարքուած հզօր գործողութիւններով, բազմաթիւ ապստամբութիւններ յաջողած են՝ ամենէն դժկամակ դիւանագիտութիւնն իսկ, ի նպաստ իրենց միջամտելու ստիպել։

Ռուսիոյ ծաւալային քաղաքականութեան գլխաւոր առանցքը կը կազմէր՝ Օսմանեան կայսրութիւնը ճզմելու և, անոր անկումէն, առիւծի բաժին մը ստանալու այլամերժ մտահոգութիւնը։ Այդ անփոփոխ ձգտումին հետեւանքն են՝ Թուրքիոյ հետ իր պատերազմները և Օսմանեան Կայսրութեան ներքին գործերուն մէջ ոտնձգութիւնները, յանո՛ւն «սուրբ տեղեր»ուն, յանո՛ւն սլաւականութեան և օրթոտոքսութեան։

Անգլիան՝ որ արեւելեան մեծատարած խնդրոյն մէջ ահագին շահեր ունի միշտ՝ չէր կրնար անշուշտ պաղարիւն հանդիսատեսի դիրք մը պահել։ Երկարատեւ, գլխաւոր և ուժեղ մրցակիցը մնաց Ռուսիոյ։ Ղրիմի պատերազմէն առաջ, Նիկոլա առաջին՝ Ասիոյ ճակատագիրը վճռելու մասին խօսելով, Սըր Համիլթն Սէյմըրին կ'ըսէր. «Թող Անգլիա և Ռուսիա համաձայնութեան մը յանգին, մնացեալը բան մը չէ»։

Ֆրանսա՝ որ բոլոր Կաթոլիկ առաքելութիւններուն պաշտպանն է միջազգային իրաւունքով՝ երկար ժամանակեայ աւանդութեան մը զօրութեամբը կը շարունակէր թեւարկել՝ լատինականութեան վրայ։ Լոնտոնի և Բարիզի դահլիճները հետամուտ էին, գլխաւորաբար, Ասիոյ մէջ ռուսական ծաւալումը արգիլելու՝ աշխարհիս ուժերուն հաւասարակշռութիւնը պահպանելու մտահոգութեամբ։

Իւրաքանչիւր պետութիւն կը շարժի՝ իր սեփական և նիւթական շահերուն համեմատ։ Կրօնքը կամ կրօնքի վրայ թեւարկութիւնը պատրուակ մըն է լոկ։

Գերմանիոյ մահտեսի կայսրը, որ Քրիստոնէութեան առաքելաշունչ ասպետը կը դաւանի ինքզինքը, գիտենք թէ միւսլիմանին կողմն անցաւ ընդդէմ Քրիստոնէին, որպէսզի Արեւելքի մէջ իր շահախնդրական տարածման հզօրագոյն կռուանն ունենայ։ Պիզմարքի համար Արեւելեան խնդիրը՝ բոմերանացի զինուորի մը ոսկորները զոհելու չափ իսկ արժէք չունէր. բայց յայտնի է, թէ վերջ ի վերջոյ Գերմանիան ի՛նչպէս մխրճուեցաւ Օսմանեան գործերուն մէջ։

Աւստրիոյ և Իտալիոյ փառատենչ ցանկութիւններն ու շահերը ծանօթ են՝ մանաւանդ Պալքաններուն մէջ, ամէնքն ալ՝ մէկը միւսին անհամաձայն։

Թուրքիան, քաղաքական այդ յորձանքներուն յանձնուած, պետութեանց անհամերաշխութենէն օգտուիլ կը ջանար, փոխն ի փոխ ասոնցմէ մէկուն կամ միւսին ապաւինելով։ Բայց դարձեալ, պարբերական միջամտութիւններ տեղի կ'ունենային դժբաղդաբար։

Այդ Եւրոպան չի վարանեցաւ երբէք, զինու զօրութեամբ միջամտել, 1860ին, ի Լիբանան։ Այդ պետութիւններէն ոմանք, 1867ին, բերան բացին նաեւ Կրէտէի համար, և Ֆուատ Փաշան՝ ա՛յնքան վիրաւորիչ գտաւ անոնց առաջարկութիւնները, որ Աւստրիոյ նուիրակին հետեւեալ կտրուկ պատասխանը տուաւ իսկոյն. «Դուք կրնաք Թուրքիան դատապարտել, բայց չէք կրնար անոր առաջարկել որ անձնասպան ըլլայ անպատճառ»։

Նաւարէնէն մինչեւ բռնապետութեան անկումը, Օսմանեան Կայսրութիւնը՝ այդ յամր բայց անվրէպ անձնասպանութեան ճամբէն կը չարունակէր։

Պալքաններու, Եգիպտոսի, Կիպրոսի ժամանակակից պատմութիւնները այդ ճշմարտութիւնը կը հաստատեն։

Եւրոպական պետութիւնները՝ յաճախ ինքզինքնին ջերմ կուսակից ցոյց տուած են Օսմանեան Պետութեան ամբողջութիւնը պահելու։ Բայց իրենց այս յանձնառութեանց իսկ դրժած են՝ ամէն անգամ որ յարմար պատեհութիւն մը ներկայացած է։ Նոյն իսկ Մեծն Բրիտանիան, որ միւս պետութիւններէն աւելի յարգել ուզած է Բ. Դրան անկախութիւնը, զանազան առիթներով յայտարարած է թէ պարտական է և իրաւունք ունի միջամտութիւն ի գործ դնելու։ Անգլիան՝ 1871ին, Վիէննայի դաշնագրութեամբ, յանձն կ'առնէր միաբանիլ Աւստրիոյ հետ, ընդդէմ

բոլոր թշնամիներուն, ի բաց առեալ Թուրքիան։ Բայց հազիւ 5 տարի վերջ, Պալքաններու բռնկած միջոցին, կը յայտարարէր դարձեալ թէ պէտք է միջամտել Օսմանեան գործերուն։ «Մեր մօքէն անգամ չի պիտի անցնէինք, կ'ըսէր Թայմզ, յանձնարարել Պէրլինի և Բեդերսպուրկի մեր դեսպաններուն, որ Բրուսիոյ կամ Ռուսիոյ ներքին գործերուն խառնուին։ Բայց Թուրքիան բացառութիւն մը կը կազմէ՝ դիւանագիտական այն բոլոր օրէնքներուն մէջ, որոնք օտար պետութեանց հետ մեր յարաբերութիւնները կը կառավարեն»։

Բարիզի ա՛յնքան նպաստաւոր դաշնագրութենէն հազիւ 15 օր վերջ, Աւստրիական, Ֆրանսական և Անգլիական կառավարութիւնները՝ մասնաւոր դաշնագրութիւն մը եւս ստորագրած են, որուն առաջին յօդուածով կը յայտարարեն, թէ «դաշնագրող մեծ պետութիւնները՝ հաւաքաբար և անհատաբար՝ կ'երաշխաւորեն Օսմանեան Կայսրութեան անկախութիւնը և ամբողջութիւնը, որոնք արձանագրուած են՝ 1856 Մարտ 30ին ի Փարիզ կնքուած դաշնագրութեան մէջ»։ Ու այդ կրկնա՛կ դաշնագրութիւնները կ'ընդունէին, կը հաստատէին թէ Թուրքիոյ անկախ գոյութիւնը առաջինն է ա՛յն պայմաններուն, որոնք Եւրոպայի հաւասարակշռութեան համար անհրաժեշտ դարձած են։ Բայց այդ բոլոր երաշխաւորութիւններէն յետոյ իսկ, նոյն եւրոպական պետութիւնները՝ Թուրքիոյ ներքին գործերուն մէջ ունեցած են մէկէ աւելի միջամտութիւններ, որոնք կ'ապացուցանեն թէ իրենց համար «Թուրքիոյ ամբողջութիւն» բացատրութիւնը ուրիշ բան չէ, բայց միայն արգելքի պատ մը՝ Ռուսիոյ ծայ-

րայեղ ոտնձգութեանց դէմ: Եւրոպայի դիւանագիտութիւնը, շահերու, հաշիւներու և կեղծիքի վրայ հիմնուած, կռնակ դարձուցած էր արդէն մարդկայնութեան գաղափարին և անայլայլ կը յարատեւէր կողոպուտի ճամբուն մէջ: Ասիկա է ճշմարտութիւնը: Բայց կայ նաեւ ուրիշ ճշմարտութիւն մը, որուն վրայ եւս կ'արժէ քիչ մը կանգ առնել:

Աղէկ գիտենք որ եւրոպական բոլոր պետութիւնները՝ Օսմանեան իմաստութեան նկատմամբ յոյժ յոռետես՝ այն համոզումն ունէին թէ Թրքական տիրապետութիւնը՝ վերջ ի վերջոյ փշուր փշուր եղած, պիտի անհետանայ օր մը: Բայց կ'ուզէին որ յամրընթաց կազմալուծութիւն մը ունենայ ան. Ռուսիան իսկ, որ երբէք հրաժարած չէ Թուրքիոյ վրայ ունեցած իր դիտաւորութիւններէն, զանազան ուժգին հանգամանքներու տակ փոխեց —առժամեայ կերպով անշուշտ— իր աշխարհակալութեան քաղաքականութիւնը և ջերմապէս պաշտպան հանդիսացաւ Թուրքիոյ երկարակեցութեան: Տաճկաստանի բաժանումը որոշուած էր. բայց 78էն ի վեր, ո՛չ մէկը տրամադիր էր ամբողջական յօշոտման վախճանական ժամը փութացնելու:

Մեր համոզումը ա՛յն է թէ, ինչպէս ըսինք, այս պայմաններուն տակ, անկարելի չէր՝ Արդարութեան անկեղծ գործադրութեամբ և լուրջ բարենորոգումներու շնորհիւ, երկիրը ամէն կերպով բնակելի դարձնել Կայսրութիւնը կազմող բոլոր ցեղերուն համար: Թուրքիոյ բռնապետական վարչութիւնը չուզեց այս առիթներէն օգտուիլ և ընդհակառակը, արտակարգ կորովով մը յառաջ տարաւ՝ յամր ձուլումի կամ, հակառակ պարագային, ոչնչացումի պետական ծրագիրը, ուր

հաշուի առնուած էր նաեւ հայ ազգաբնակութիւնը, որուն քայքայումը աւելի ռուսական շահերուն համապատասխան էր քան տաճկաց:

Շատեր այն կարծիքէն են թէ Հայոց ընդդէմ մոսկովեան քաղաքականութիւնը Պերլինի դաշնադրութենէն յետոյ միայն յոռի շրջում կրեց: Ըստ իս, այդ տեսութիւնը ճապէս սխալ է: Մոսկովեան պետական մարդիկը կրնան աւելի կանուխ ծրագրած ըլլալ Մեծ Հայաստանի գրաւումը: Ռուսական սահմանագլխին վրայ ինքնավար ու նոյն իսկ բարեկարգեալ Հայաստանի մը գոյութիւնը կրնայ վրդովիչ թուիլ անոնց: Բայց պարտաւոր ենք նաեւ ընդունիլ թէ Ռուսիոյ արեւելեան քաղաքականութեան բարձրագոյն նպատակը Թուրքիոյ ուժասպառ հիւանդացումն է: «Հայկական Խնդիր»ը միջոց մըն է՝ այդ նպատակին ի նպաստ գործածելի: Ու գործածութեան եղանակն ալ անայլայլ չէ եղած ընաւ: Պերլինի դաշնադրութենէն մինչեւ հայկական ջարդերուն թուականը, ռուս քաղաքականութիւնը մէկէ աւելի կերպարանափոխութիւններ ցոյց տուած է: Ռուսիան 1880ին եւրոպական մեծ պետութեանց համաձայն էր՝ ի նպաստ Հայաստանի բարեկարգութեանց: 1896ին՝ կամովին քաջալերեց՝ Եըլտըզէն կազմակերպուած հաւաքական ջարդերուն քաղաքականութիւնը:

Քաղաքական մասնաւոր գիծերու վրայ աւելի ծանրանալ չի ներեր մեր նիւթը:

Ինչ որ ալ ըլլան արտաքին հանգամանքները, Հայ ժողովուրդը Թուրքիոյ լաւագոյն բարեկամը և բնական դաշնակիցն է: Այս անժխտելի ճշմարտութիւնն է, զոր Թուրքերը չի կրցան ըմբռնել՝ ի վնաս մեզի և ի վնաս իրենց: Ասոնք Հայոց մտաւոր, բարոյական և

տնտեսական բարձրացումին մէջ կը տեսնէին՝ ապագայ անջատման մը կորիզը, զոր կանխաւ ոչնչացնելու համար ամէն զէնք տուին Քիւրտերուն և եկամուտ գաղթականներուն ձեռքը:

Եւրոպական պետութեանց նախանձոտ, կասկածոտ, երկդիմի ու եղեռնաւոր ընթացքը՝ մէկ կողմէն Օսմանեան կայսրութեան նուաստացումը ծրագրեց, միւս կողմէն, հպատակ ցեղերուն կացութիւնը աւելի ծանրօրէն վտանգելու օժանդակեց: Վասն զի այդ քրիստոնէից մեքենայութիւններէն յետոյ, Թուրքիոյ մէջ կեավուրներուն դէմ սովորական կործանիչ ատելութիւնը՝ քրիստոնեաները դրապէս ոչնչացնելու աւելի յանդուգն կերպարանք մը ստացաւ:

Աւերումի, կործանումի, մասնակի և ընդհանուր ջարդերու քաղաքականութիւնը ընդհանրացաւ հետըզհետէ՝ նոր դժգոհութեանց և նոր ապստամբութեանց պատճառ դառնալով:

Անշուշտ հետաքրքրական պիտի ըլլար գիտնալ, թէ ի՞նչ կ'ընէին Հայերը, երբ անդին, Թուրք կառավարութեան զանազան մասերուն մէջ, զանազան ազգեր իրենց ապստամբութեան մոլեգնութիւնը կը պայթեցնէին, երբ եւրոպական պետութիւնները՝ ապըստամբներուն ճակատագրովը կը մտահոգուէին, անոնց ի նպաստ միջամտութիւններ կ'ունենային, անոնց ազատման համար ծրագիրներ կը մշակէին:

— Հայ ժողովուրդը կը դատապարտէր տակաւին այդ ներքին ըմբոստութիւնները և ինքը՝ «Տիվանը Հիւմայուն»ի Յանձնաժողովին «գեղեցիկ տեղեկագիր»ներովը յուսադրուած, հեռաւոր լռութեան մէջ կը շարունակէր տանջուիլ: Եւ ի զուր քարէ քար կը զարնուէր, որպէս զի գոնէ հասարակ զէնք մը գործածելու

օրինական իրաւունքը ձեռք բերէ՝ իր զինեալ թշնամիներուն դէմ իր կեանքը, պատիւը և ստացուածքը պաշտպանելու համար: Ու տաճկահայոց դժխեմ և անհանդուրժելի կեանքը եւրոպական պետութիւններէն և ո՛չ մէկուն մտահոգութեան արժանացած էր տակաւին, վասն զի պետութեանց համար, ամբողջ ցեղի մը լաին և անտրտունջ նահատակութենէն շատ աւելի ուշագրաւ էր՝ զինեալ ու լաւ կազմակերպուած ընդդիմադիր շարժում մը, որ ժողովուրդին յուսահատ զայրոյթէն կը փրթի: Այդ եւրոպական պետութիւնները լռելեայն կ'ըսէին Հայերուն. —Մենք ժողովուրդներու մարտնչող արիութենէն միայն կը պատկառինք, և անշարժ համակերպութիւնը կ'ատենք: Ազատուիլ ուզողը թո՛ղ ոտքի ելլէ:

Հայերը չուզեցին սակայն բոլոր այդ դէպքերէն ազդուիլ: Բարեկարգութեան իւրաքանչիւր խոստում, նախարարական կամ կայսերական իւրաքանչիւր փոփոխութիւն՝ նոր յոյս մը, նոր հաւատք մը կը ներշընչէր թէ «բարեխնամ կառավարութիւնը չպիտի ուզէ զրկել Հայոց անկեղծ և հաւատարիմ Ազգը»:

Սուլթան Մուրատ Ե.ի գահակալութիւնը և անոր առաջին հրովարտակը աննախընթաց ոգեւորութիւն մը բերին հայոց մէջ, սրտառուչ Յոյսին ոգեւորութիւնը:

1876 Մայիս 26ի Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը նոր երեւոյթ մը ի յայտ կը բերէր: Երբ մէկ կողմէն, Պատրիարքը և երեսփոխաններէն ոմանք կը պընդէին որ կայսեր մատուցուելիք ուղերձին մէջ հարստահարութեանց բարձման խնդիրը յիշատակուի, միւս կողմէն խումբ մը երեսփոխաններ, ու մանաւանդ անո՛նք, որ Բ. Դրան պաշտօնատարներ ալ էին, կ'առարկէին թէ անպատշաճ է այդ յիշատակութիւնը, զոր

յաջողեցան զանց ընել տալ: Մագսուտ Սիմոն պէյ կը պնդէր թէ «Հայաստանի հարստահարութեանց կէտը յիշեցնել աղէկ չէ բնաւ»: Ու Նուրեան էֆէնտին՝ աւելի եւս յառաջ կ'երթար յայտարարելով թէ «հարստահարութիւնը ո՛չ միայն հայոց՝ այլ ընդհանուր գաւառացւոց բաժին եղած է՝ օրինաց կատարեալ գործադրութիւն չըլլալուն համար»: Ասիկա՝ կառավարութեան բնաբանն էր, զոր Սուլթան Մուրատ Ե. իր առաջին հրովարտակին մէջ առաջ կը քշէր, հաստատելով թէ «Երկիրը կը տառապի որովհետեւ օրէնքները ոտնակոխ եղած են»:

Կառավարութիւնը և անոր պաշտօնատարները կ'ընդունէին այլեւս թէ ժողովուրդը անարդարութեան մէջ թաղուած է. բայց չէին ուզեր խոստովանիլ թէ ասիական գաւառներու հարստահարութեանց քայքայիչ հարուածը հայկական գիւղերուն վրայ կը հասնի՝ բացառիկ կամ գոնէ աւելի ուժգին եղանակով: Նոյն ոգւով Թուրք պաշտօնականներուն ամենէն հեղինակաւոր գործիչները՝ մինչեւ իսկ հայկական անլուր սարսափներուն էն մռայլ օրերուն, կը գալարուէին պարզապէս պնդելով, թէ «Թուրք ժողովուրդը կայսրութեան միւս բոլոր ժողովուրդներէն աւելի թալլուած, կողոպտուած ու ջարդուած է», և թէ «Թուրքերը կրկնակի տառապած են բռնութենէն, որ զիրենք կը հարստահարէ և որ՝ ուրիշներէ աւելի զիրենք կը ճզմէ ծանրօրէն»:

Ապտիւլ Համիտի ըէժիմէն առաջ մանաւանդ, այս տեսութիւնը իր մէջ զօրաւոր ճշմարտութիւն մը պարունակելէ հեռու էր: Անուրանալի է, թէ բռնապետական ըէժիմի մը տակ, Թուրք ժողովուրդը չէր կրնար բացարձակապէս ազատ մնալ կեղեքումներէ:

Նո՛յնքան անուրանալի է սակայն թէ Ասիական Թուրքիոյ հարստահարութիւններուն և հողային յափշտակութիւններուն գլխաւոր և բացառիկ զոհերը Հայերն են: Եւ յետոյ, եթէ մինչեւ իսկ ընդունինք թէ Թուրք տարրը հաւասարապէս, կամ եթէ կ'ուզէք, աւելի մեծ չափով կը հարստահարուէր, հայկական տրտունջները չէին կրնար անտեղի, ապօրինի և անլսելի նկատուիլ: Այս կամ այն տարրին անգործութիւնը, անշարժութիւնը և բարենորոգումներու հետամուտ դառնալու անկարողութիւնն ալ պատճառ մը չէր կրնար համարուիլ որ Հայերը ստրկօրէն և մշտնջենապէս համակերպէին ա՛յնպիսի սարսափներու, զորս թուեցինք և որոնց անտանելի գոյութիւնը կարելի չէր ժխտել:

Ուրիշ յոյժ կարեւոր պարագայ մըն ալ կայ, զոր չենք ուզեր զանց ընել: Դիտելի է թէ Խրիմեանէն մինչեւ Վարժապետեան, Հայոց գանգատները ուղղուած են՝ ո՛չ թէ Թուրք ժողովուրդին, այլ՝ վկայեալ հարստահարիչներու դէմ: Եւ ո՛չ մէկ Հայ պիտի մտածէր անշուշտ մերժել, եթէ Թուրք ժողովուրդը համերաշխօրէն գործակցիլ ուզէր՝ տիրող և պոռացող անիրաւութիւններն ու զեղծումները հաւաքաբար բառնալու առնական կամքով:

Սուլթան Մուրատ Ե.ի հրովարտակը կը դատապարտէր նախորդ կառավարութիւնը և անգամ մը եւս կը հաստատէր, անուղղակի կերպով, թէ հայկական բողոքները բոլորովին արդար և իրաւացի էին: Ու ո՛չ մէկ տարակոյս կար, թէ «Հայերուն մասնաւոր շահերը կատարելապէս կը հաշտուէին Օսմանեան կայսրութեան ընդհանուր շահերուն հետ»: Վասն զի Հայերը ուրիշ բան չէին ուզեր արդէն, բայց միայն՝ օրէնքին անխտրական, անաչառ և արդար գործադրութիւնը:

Սուլթան Մուրատէն վերջ, ամենէն զլրդագին խոստումներով գահակալեց Ապտիւլ Համիտ, որ ահեղ դժբաղդութեանց ծաւալիչը հանդիսացաւ։

Է. ԳԼՈՒԽ

Պալքանեան յեղափոխական պայքարները.—Ապտիւլ Համիտի գահակալութիւնը. — Վանի հրդեհը. — Պոլսոյ Դեսպանախորհուրդը եւ Հայերը։

Ապականեալ պաշտօնեաներու կեղեքումներուն եւ վայրագութեանց հետեւանքով, 1875ի ամառը, Հէրսէք-Պոսնա՝ վարչական փոփոխութիւններ պահանջեց յեղափոխական ՈՒԺՈՎ մը, զոր չկրցան նուաճել Մուխթար փաշայի զօրութիւնները։ Բ. Դուռը անգամ մըն ալ փորձեց՝ ներքին խլրտումը հանդարտեցնել եւ եւրոպական միջամտութիւններու առաջքն առնել՝ յայտարարելով, թէ ընդհանուր բարենորոգումներ պիտի գործադրուին անյապաղ, ամբողջ Թուրքիոյ համար։ Ապստամբները հաւատք չընծայեցին խոստումներուն։ Կոմս Անտրաշի՝ յանուն աւստրիական, ռուսական եւ գերմանական դաշինքներուն՝ վճռական ծանուցագրով մը, որոշ բարեկարգութիւններու անմիջական գործադրութիւնը պահանջեց, ա՛յնպիսի ոտնձգութեամբ, որ Սուլթանին վեհապետական իրաւունքները կը վիրաւորէր։ Բ. Դուռը մերժողական պատասխան տուաւ։ Ու պոռթկումը պոռթկումին յաջորդեց՝ մինչեւ պուլկարական ապստամբութիւնը, ուր Շէվքէթ փաշայի

զսպողական միջոցները ջախջախիչ հանդիսացան՝ 30,000 պուլկարներու արիւնին մէջ։ Պաշըպօզուգներուն կատաղութիւնը չափ ու սահման չէր ճանչնար։ Արեւմտեան հանրային կարծիքը թունդ ելաւ եւ Եւրոպան՝ անգա՛մ մըն ալ միջամտել փորձեց, այնպիսի վճռական, այնպիսի յանդուգն պահանջքներով, զորս՝ իսլամական ազգային կուսակցութիւնը անհանդուրժելի գտաւ պարզապէս։ Ճգնաժամային օրերու հասած էր Թուրքիան, զոր փրկել ջանաց Ժէօն-Թիւրք կուսակցութիւնը, վճռական քաղաքականութեամբ մը, որ կը ձգտէր արդէն՝ իսլամական ահեղ բանակ մը վերակազմել, ապստամբներուն անպայման նուաճումը փութացնել եւ օտար ոտնձգութեանց վախճան մը դնել անյապաղ։

Ժէօն-Թուրքերը՝ եւրոպական այդ նոր միջամտութեանց մէջ, Մահիկին դէմ քրիստոնէական թշնամի խաչակրութիւն մը կը տեսնէին։ Ուստի իրենք ալ ուզեցին Մահիկը խաչին դէմ հանել։ Համիսլամութեան շնորհիւ, երկրին յաղթական եւ ճշմարիտ վերածնութիւնը ապահովել կը ցանկային։ Ու այս ուժեղ քաղաքականութիւնը գործադրելու անկարող նկատեցին Սուլթան Ազիզը, զոր փութացին գահընկէց ընել, անոր յաջորդ նշանակելով Մուրատ Ե.ը, որ հազիւ եռամսեայ գահակալութիւն մը ունեցաւ։ Երիտասարդ Թուրքերը՝ իրենց քաղաքականութեան հզօրագոյն գործադրիչը գտնել կը յուսային՝ յանձին Ապտիւլ Համիտի, զոր ի գահ բարձրացուցին 1876 Օգոստոս 31ին եւ որուն օրով, ամենէն կնճռոտ, ամենէն եղերական իրադարձութիւններով ծանրացաւ Արեւելեան Խնդիրը ընդհանրապէս եւ Հայկական հարցը մասնաւորապէս։ Համիտի գահակալութեան հետ հրապարակ նետուեցաւ

նաեւ Օսմ. Սահմանադրութեան մը գաղափարը, որուն ակնարկած ենք արդէն եւ որ անմիջական նպատակ պիտի ունենար՝ Կայսրութեան նահանգներուն մէջ տեղական առանձնաշնորհումներու տարրալուծիչ պէտքը ջնջել իսպառ,

Բայց տիրող եւ նպատակ տարրերուն մէջ, փոխադարձ անվստահութիւնը իր գագաթնակէտին հասած էր արդէն: Կառավարութիւնը՝ 1875 Սեպտեմբերին ի զուր հրատարակած էր ֆէրման մը, որ արդարութիւն եւ անկողմնակալ վարչութիւն կը խոստանար եւ իր յանցաւոր պաշտօնեաները պատժել կը հրամայէր: Հոկտեմբեր 2ին, ի զուր հրապարակ հանած էր կայսերական իրատէ մը, որ ընդարձակ բարենորոգումներ կը խոստանար, մինչ անդին նախկին ֆէրմաններու խոստումները կը բռնաբարուէին չարաչար: Կառավարական պաշտօնեաներու խոստմնազանցութենէն ծնունդ առաւ այն յամառ անվստահութիւնը, որով Հէրսէկի ապստամբները եւրոպական երաշխաւորութիւն պահանջեցին՝ շարունակելով իրենց անհաւասար կռիւը որմէ վարակուեցան ամբողջ Պալքանները:

Այդ անվստահութիւնը չկրցաւ ներգործել Տաճկահայոց վրայ, որոնք Սպտիւլ Համիտի գահակալութիւնը փրկարար վերածնութեան մը գարագլուխը կը նկատէին՝ ամբողջ Օսմանեան Կայսրութեան համար: Նորընտիր կայսրը, իր կարգին եւ աւելի բուռն եղանակով, կը դատապարտէր նախորդ կառավարութիւնը, խտարհի ճէյֆիյէ անուանելով զայն: Պալքանեան քրիստոնէից շարժումները սակայն իսլամական մոլեռանդութեան գերագրգռութիւնը հրահրած էին ամէն կողմ, եւ Ասիական Թուրքիոյ Հայերը՝ նոր եւ երկիւղալի տագնապներու մատնուեցան:

Պատրիարքական ջանքերուն ամլութիւնը ընդհանուր տհաճութիւն առաջ բերած էր Ազգին մէջ: Ներսէս Վարժապետեան ստիպուեցաւ յայտարարել Մեծ Եպարգոսին որպէս զի «կա՛մ իր հրաժարականը ընդունի, եւ կա՛մ Հայոց ցաւերուն դարման մը տանի»: Ազգային Ժողովը, 1876 Սեպտեմբերին, անգամ մըն ալ ձեռք առաւ հարստահարութեանց խնդիրը, որ հինգ տարուան ընթացքին, աւելի եւս կնճռոտած էր՝ նոր արկածներու բարդումով եւ՝ հակառակ երբեմնակի ներշնչած մխիթարական պատրանքներուն: Վասն զի կառավարութիւնը՝ քաղաքական պայմաններու անձեռնտուութեան պատրուակին կառչած, իր արդէն իսկ անվճռական եւ խուսափուկ կամքութիւնները մէկդի թողած՝ թոյլ տուաւ որ հարստահարութեանց արհաւիրքը չղթայազերծուի վերստին:

Ու մինչ կողոպտիչները, իրենց եղեռնաւոր սադրանքները կը կրկնապատկէին հայութեան գլխուն վրայ, ասդին Պոլսոյ մէջ, Թուրք թերթերը ամէն ճիգ կը թափէին կասկածելի ներկայացնելու համար հայ տարրը, որուն Ազգային Ժողովը՝ կառավարութեան տրամադրութիւններէն յուսահատած՝ հայկական տառապանքին սպառնական վերահասութիւններուն վրայ հրաւիրել կ'ուզէր նորընտիր Կայսեր «արդարասէր ուշադրութիւնը»:

Թուրք գործիչներուն հայոց ընդդէմ գրգռութիւններն ապարդիւն չի մնացին: 1876 Դեկտեմբերի սկիզբը, Վանեցի վաճառականներ հետ ի հետ Պատրիարքարան կը վազէին հաղորդելու համար թէ «Վանի շուկան ամբողջովին կրակի ճարակ եղած է եւ Հայոց ապրանքները կողոպտուած են»: Դաժան իրականութիւնը կու գար, ահա, անգամ մըն ալ հիասթափ ընելու Ներսէսը,

իր սիրտացաւ պատրանքներուն մէջ։ Ներսէս՝ Դեռ չէր ուզեր, չէր կրնար իր ականջներուն հաւատալ և անմիջական հեռագրով մը, Վանի առաջնորդական տեղապահին կը դիմէր, որպէս զի պաշտօնական ստոյգ տեղեկութիւններ տայ իրեն։ Երեմիա եպիսկոպոսին, Պօլոս վարդապետին և գաւառական վարչութեան անդամներուն կողմէն ստորագրուած հեռագիր մը կը գուժէր թէ Վանեցի Հայոց դէմ դաւադիր բարբարոսութեան ստուգութիւնը անվիճելի է։

— «Զարչըլարըն եանմասը, մալլարըն եաղմա օլմասը սահիհ. եաղմաճըլար՝ սիւարի, րէտիֆ, ժանտարմա ասքէրլէրի իլէ ճիւզի սայիրէ խոիլէր. ասքէրիտէն ասլա մուավէնէթ օլմատըղընտան պաշգա՝ եաղմաճըլար պունլար պուլունտուգլարը հասէպիյլէ, գատէն օլուպ օլմատըղընը պիլէմէյօրուզ։ Միւթէսարըֆ փաշա գըրգ կիւնտէն պէրու հասթա, միլլէթ ումումէն նաֆագայա, սատագայա վէ վիճուտճա, ըրզճա գաթիէն մուհաֆազայա միւհթաճ տըր»։

Այս հեռագիրը՝ հայկական բնաջնջումի անդառնալի քաղաքականութեան գոյութիւնը կը հաստատէր իր կարգին։ Հայութիւնը հալածող չարիքը կար, մինչեւ իսկ այնպիսի առեն մը, ուր ապստամբութեան ո՛ և է պատրուակ, ո՛ և է կասկած կամ կամէութիւն ցոյց տուած չէր ժողովուրդը։ Ո՛չ մէկ տարակոյս կար թէ Վանի հրդեհը՝ կանխամտածուած ծրագրի մը հետեւանքն էր։ Ու այս անգամ, յափշտակիչները կայսերական զօրքերն էին։ Վանեցի հայերուն «կեանքն ու պատիւը պաշտպանութեան կարօտ էր» բացարձակապէս։ Ու հայ կեանքին դէմ այս եղեռնաւոր նենգութիւնը ի գործ կը դրուէր՝ Միտհաթ փաշայի եպարքոսութեան օրով։ Հայաստանէն կը հանէին անհեղ դէպքերու նոր գու-

ժեր, որոնք կառավարութեան նկատմամբ հայոց անհատնում և սրտառուչ վստահութիւնը կը պղտորէին…։

Ու ճիշդ այդ օրերուն, 1876 Դեկտեմբեր 11ին էր որ եւրոպական պետութեանց ներկայացուցիչները Պոլսոյ մէջ դեսպանախորհուրդ մը կը գումարէին, Եւրոպական Թուրքիոյ նահանգներուն համար բարեկարգութեան նոր ծրագիր մը պատրաստելու և Բ. Դռնէն անոր գործադրութիւնը պահանջելու հաստատ վճռականութեամբ։ Սերպիա, Գարատաղ, Պոսնա, Հէրսէք և Պուլկարիա պիտի նպաստաւորուէին՝ եւրոպական այս կտրուկ միջամտութենէն։ Բ. Դուռը՝ իր անդրդուելի քաղաքականութիւնը գծած էր սակայն և կ'ուզէր հասկցնել թէ նուաստացուցիչ զիջողութիւններու տխուր թուականը փակուած է վերջնապէս, որովհետեւ Օսմանեան կառավարութեան քաղաքական մտածութիւնները հիմնովին փոխուած են արդէն։

1877 Յունվար 20ին բացուեցաւ օսմանեան առաջին Երեսփոխանական Ժողովը, որ միաձայնութեամբ մերժեց դեսպանախորհուրդին ծրագիրը։

Ի՞նչ էր Հայոց դիրքը՝ Պոլսոյ դեսպանաժողովի գումարման միջոցին։

Ընդհանուր երկրին այս տագնապալից երկունքներուն ընթացքին, հայ ժողովուրդին ամենահաւատարիմ ու միապաղաղ հանդարտութիւնը մտածել կուտար օտարներուն, թէ «հայը՝ քաղաքական կեանքի օտար է բոլորովին՝ թէ իր ապագան ճակատագրին հետ կը չփոթէ և վերջապէս զուրկ է այն բոլոր զգացումներէն, որոնք ազգ մը դէպի յառաջդիմութիւն կը մղեն»։

Երկու հակառակ հոսանքներու մէջ կը տարուբերէր Հայոց Ազգային Ժողովը։

Մէկ կողմը կար կառավարութիւնը, որ կը յայտա-

բարէր թէ ամբողջ երկրին ընդհանուր բարենորոգումներ պիտի շնորհէ։ Միւս կողմը կար Դեսպանաժողովը, որուն ծրագիրը՝ թէեւ անորոշ տակաւին, կը կարծուէր թէ օսմանեան ապստամբ նահանգներուն համար մասնաւոր բարեկարգութիւններ պիտի պահանջէ։

Ի՞նչ պիտի ընէր Ազգային Ժողովը, ի՛նչպէս պիտի հաշտեցնէր իր առջեւ ցցուած ներհակութիւնները։

Ազգային Վարչութեան Խառն Ժողովը՝ Հայոց Երեսփ. Ժողովին կ'առաջարկէր Բ. Դրան խնդրագիր մը մատուցանել՝ հետեւեալ իմաստով.

«Մէկ կողմէն կը լսենք որ բարեխնամ Տէրութիւնը պէտք եղած ընդհանուր բարեկարգութիւնները պիտի շնորհէ բովանդակ Օսմանեան երկրին, որուն համար շատ ուրախ ենք. բայց միւս կողմէն զրոյցներ կը շրջին թէ միմիայն քանի մը գաւառներու բարեկարգութիւններ պիտի տրուին՝ խտրողաբար։ Այս տարաձայնութիւնը մեծապէս կը վիրաւորէ Հայոց Ազգը, որ Օսմանեան Պետութեան բազմադարեան հաւատարիմ հպատակն է եւ բնաւ օր մը չէ վշտացուցած իր վեհապետ Տէրութիւնը եւ որ առաւել իրաւունք ունի իր հաւատարմութեանը համար, Տէրութեան շնորհաց մասնակից ըլլալու՝ առանց խտրութեան»։

Ազգային Ժողովը լրջօրէն նկատողութեան առաւ այս առաջարկը, որուն շուրջ շաբաթներով կը վիճաբանէր՝ մինչ անդին դրացի ազգերու ճակատագիրը կը վճռուէր, արագ, բուռն եւ ստիպողական միջոցներով։

Ժողովականներէն ոմանք կը պնդէին թէ՝ «պէտք է որ հայ ժողովուրդը ձայն բարձրացնէ խնդրագրով, ապացուցանելու համար թէ կարող է ճանչնալ բարենորոգմանց խորհուրդին յարգը, մանաւա՛նդ որ բա-

ցարձակ լռութիւնը պիտի կրնայ մեր ազգային կենդանութիւնը կասկածի տակ թողուլ ամբողջ աշխարհին առջեւ, ու մինչեւ իսկ Օսմանեան կառավարութիւնը շատ տխուր գաղափար մը պիտի կազմէ մեր արժանիքին վրայ»։

Հայ երեսփոխաններուն միւս մասը պատրիարքական առանձնաշնորհումներուն սպառնացող վտանգ մը կանխելու մտահոգութեամբ՝ անտեղի եւ վնասակար կը նկատէր Օսմանեան անորոշ Սահմանադրութեան եւ Դեսպանաժողովին անծանօթ դիտաւորութեանց վրայ ազգովին տարտամ յայտարարութիւններ ընել։

Աբտիւլ Համիտի երիտասարդ կառավարութիւնը սակայն, ամէն թաքուն միջոցներով կ'աշխատէր կայսրութեան միւս բաղկացուցիչ տարրերուն ձայն բարձրացնել տալ՝ ի նպաստ ընդհանուր բարենորոգմանց, որպէս զի կարենայ ցոյց տալ Եւրոպային, թէ մասնաւոր գաւառներու ինքնավարութեան կամ անջատ բարեկարգութեան հարցը՝ ներքին անհարթելի դժուարութիւններու ծնունդ պիտի տայ։

Բ. Դուռը այս մեթոտով կ'ուզէր չէզոքացնել պալքանեան նահանգներու բաժանման մղձաւանջային տագնապը։ Ուստի թոյլ կուտար որ Հայ ժողովուրդն ու մամուլը բարենորոգմանց պահանջումներ յուզէին՝ անարգել եւ լայնօրէն։

Հայ ազատական երեսփոխաններու փոքրամասնութիւնը ոգի ի բռին կ'աշխատէր որ Հայ ազգը ո՛ եւ է շահախնդիր եւ դիտումնաւոր քաղաքականութեան գործիք չդառնայ երբէք։ Թեր ու դէմ կարծիքներու բախումին մէջ, Ազգային Ժողովը որոշեց վերջապէս ո՛ եւ է դիմում չփորձել այլ յանձնարարել Պատրիարքին, որպէս զի իր հանդարտ բանակցութեանց քաղա-

րարէր թէ ամբողջ երկրին ընդհանուր բարենորոգումներ պիտի շնորհէ։ Միւս կողմը կար Դեսպանաժողովը, որուն ծրագիրը՝ թէեւ անորոշ տակաւին, կը կարծուէր թէ օսմանեան ապստամբ նահանգներուն համար մասնաւոր բարեկարգութիւններ պիտի պահանջէ։

Ի՞նչ պիտի ընէր Ազգային Ժողովը, ի՞նչպէս պիտի հաշտեցնէր իր առջեւ ցցուած ներհակութիւնները։

Ազգային Վարչութեան Խառն ժողովը՝ Հայոց Երեսփ. Ժողովին կ'առաջարկէր Բ. Դրան խնդրագիր մը մատուցանել՝ հետեւեալ իմաստով.

«Մէկ կողմէն կը լսենք որ բարեխնամ Տէրութիւնը պէտք եղած ընդհանուր բարեկարգութիւնները պիտի շնորհէ բովանդակ Օսմանեան երկրին, որուն համար շատ ուրախ ենք. բայց միւս կողմէն զրոյցներ կը շրջին թէ միմիայն քանի մը գաւառներու բարեկարգութիւններ պիտի տրուին՝ խտրողաբար։ Այս տարաձայնութիւնը մեծապէս կը վիրաւորէ Հայոց Ազգը, որ Օսմանեան Պետութեան բազմադարեան հաւատարիմ հպատակն է եւ բնաւ օր մը չէ վշտացուցած իր վեհապետ Տէրութիւնը եւ որ առաւել իրաւունք ունի իր հաւատարմութեանը համար, Տէրութեան շնորհաց մասնակից ըլլալու՝ առանց խտրութեան»։

Ազգային Ժողովը լրջօրէն նկատողութեան առաւ այս առաջարկը, որուն շուրջ շաբաթներով կը վիճաբանէր՝ մինչ անդին դրացի ազգերու ճակատագիրը կը վճռուէր, սրով, բուռն եւ ստիպողական միջոցներով։

Ժողովականներէն ոմանք կը պնդէին թէ՝ «պէտք է որ հայ ժողովուրդը ձայն բարձրացնէ խնդրագրով, ապացուցանելու համար թէ կարող է ճանչնալ բարենորոգմանց խորհուրդին յարգը, մանաւա՛նդ որ բա-

ցարձակ լռութիւնը պիտի կրնայ մեր ազգային կենդանութիւնը կասկածի տակ թողուլ ամբողջ աշխարհին առջեւ, ու մինչեւ իսկ Օսմանեան կառավարութիւնը շատ տխուր գաղափար մը պիտի կազմէ մեր արժանիքին վրայ»։

Հայ երեսփոխաններուն միւս մասը պատրիարքական առանձնաշնորհումներուն սպառնացող վտանգ մը կանխելու մտահոգութեամբ՝ անտեղի եւ վնասակար կը նկատէր Օսմանեան անորոշ Սահմանադրութեան եւ Դեսպանաժողովին անծանօթ դիտաւորութեանց վրայ ազգովին տարտամ յայտարարութիւններ ընել։

Այսպիսով Համիտի երիտասարդ կառավարութիւնը սակայն, ամէն թաքուն միջոցներով կ'աշխատէր կայսրութեան միւս բաղկացուցիչ տարրերուն ձայն բարձրացնել տալ՝ ի նպաստ ընդհանուր բարենորոգմանց, որպէս զի կարենայ ցոյց տալ Եւրոպային, թէ մասնաւոր գաւառներու ինքնավարութեան կամ անջատ բարեկարգութեան հարցը՝ ներքին անհարթելի դժուարութիւններու ծնունդ պիտի տայ։

Բ. Դուռը այս մէթոտով կ'ուզէր չէզոքացնել՝ պալքանեան նահանգներու բաժանման մղձաւանջային տագնապը։ Ուստի թոյլ կուտար որ Հայ ժողովուրդն ու մամուլը բարենորոգմանց պահանջումներ յուզէին՝ անարգել եւ լայնօրէն։

Հայ ազատական երեսփոխաններու փոքրամասնութիւնը ոգի ի բռին կ'աշխատէր որ Հայ ազգը ո՛ եւ է շահախնդիր եւ դիտումնաւոր քաղաքականութեան գործիք չդառնայ երբէք։ Թէր ու դէմ կարծիքներու բախումին մէջ, Ազգային Ժողովը որոշեց վերջապէս ո՛ եւ է դիմում չփորձել այլ յանձնարարել Պատրիարքին, որպէս զի իր հանդարտ բանակցութեանց քաղա-

քականութիւնը շարունակէ և ազգային ներկայ կացութիւնը պայմանաւորող իրականութեանց համեմատ, աշխատի ձեռք բերել՝ Հայոց վիճակին արմատական բարւոքումը:

Ներքին և արտաքին բոլոր վրդովիչ դէպքերը կը զօրացնէին Հայոց ինքնագիտակցութիւնը, թէ իրենք զրկուածներ են Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Ազգային ոգիին և ինքնապաշտպանութեան զարթնումը՝ աստիճանական աճումով մը՝ կ'ընդհանրանար: Ու այս բոլոր շփոթութեանց մէջ, ամբողջ Ազգը միայն ընդհանրական իղձ մը ունէր թէ «պէտք չէ որ ինքը զրկուի այն բարենորոգումներէն, որոնք պիտի շնորհուէին ուրիշ նահանգներու»: Հայերը չէին կրնար ճշդել, թէ ինչ որ պիտի տրուի Պալքաններուն, շնորհք մը չէ, այլ փոխարինութիւնը այն արի զոհողութիւններուն, որոնք՝ յեղափոխական բռնադատիչ ոյժին կռթնած՝ նպաստաւորուեցան քաղաքականութեան ձեռնտու պայմաններէն:

Ներսէս՝ հաւատարիմ մնաց իր Թրքասէր քաղաքականութեան, բայց կառավարութիւնը՝ Եւրոպական Թուրքիոյ առանձնաշնորհումները վիժեցնելու ռազմայարդարութեամբ՝ առիթ չէր կորսնցներ զգացնելու Ներսէսին, թէ իր կողմէն դեսպանաժողովին մօտ պաշտօնական դիմում մը՝ պետական շահերուն անհամապատասխան պիտի նկատուէր: Ու Ներսէս՝ յիշատակագրով մը Հայաստանի եղկելի կացութեան բարւոքումը խնդրեց Դեսպանախորհուրդէն: Լորտ Սօլզպըրի մերժողական ծանօթ պատասխանը Ներսէսին դէմ քննադատութեանց տեղի տուաւ, ինչպէս սովորաբար կը պատահի՝ քաղաքական իւրաքանչիւր անյաջողութեան վաղորդայնին: Բայց լաւագոյն ապագայի մը հմայիչ

մտածումը և ազգային ազատագրութեան բաղձանքը՝ հաւաքական իտէալը դարձած էր այլ եւս Հայ ժողովուրդին, զոր ջլատելու և վհատեցնելու դառն պատճառներ կը ստեղծէր բռնութիւնը, բայց ի զո՜ւր:

Ը. ԳԼՈՒԽ

Ռուսօ-Թուրք պատերազմը. — Հայերը. — Հայոց անձնուիրութիւնը. — Միտհաթ փաշայի այցելութիւնը. — Հայոց յոյսերը. — Բ. Դրան գնահատութիւնը. — Ալաշկերտի կոտորածը. — Աբտիւլ Համիտի կատակերգութիւնը. — Ներսէս Վարժապետեանի պատուանշանը. — Խրիմեանի խառանումը. — Չինուորագրութեան խնդիր. — Հայոց գործելակերպը. — Սան-Սթեֆանոյի յօդուածը:

Ռուսիա, որ ինքզինքը Օսմանեան Կայսրութեան գլխաւոր ժառանգորդը նկատած է, իր 1856ի քաղաքականութիւնը անողոքելի կերպով շարունակել վճռեց դարձեալ:

Դեսպանական Խորհուրդի որոշմանց դէմ օսմանեան երեսփոխանական ժողովին մերժումը՝ եւրոպական պետութիւնները դառնացուցած էր արդէն: Թուրքիոյ Արդարութեան վրայ յոյսերը նուաղած էին: Ու Ֆրանսան՝ 1870ի պարտութեամբ՝ անզօր էր այլեւս Ռուսիոյ ոտնձգութիւնները խափանելու համար կրկին պատերազմի դաշտը նետուելու: Քաղաքական փոփոխութիւնները նպաստաւոր էին մոսկովեան հաշիւնե-

րուն: Ուստի Ալեքսանդր Բ. օսմանեան լուծին ներքև տառապող քրիստոնեայ սլաւներուն շղթաները քակել որոշեց՝ իր աւանդական պաշտպանի շահախնդիր իրաւասութեամբ: Եւ 1877 Փետրվարին, Ռուսօթուրք պատերազմը հռչակուեցաւ: Մահիկը և Խաչը անգամ մըն ալ իրարու պիտի զարնուէին:

Այդ ահաւոր պատերազմին մանրամասնութիւնները չափազանց ծանօթ են արդէն: Ռուսական բանակին գլխաւոր զօրավարները Հայեր էին, որոնք իրենց արտակարգ կարողութեանց զօրութեամբ և պատերազմիկ յատկութիւններով մոսկովեան բանակին մէջ բարձրագոյն դիրքեր գրաւած էին: Ազգերու դարաւոր պատմութեան մէջ շատ հազուադէպ են այն փորձիչ առիթները, որոնք պիտի կրնային Ռուսօթուրք պատերազմին չափ նպաստաւոր ըլլալ՝ ո՛ և է յեղափոխական կամ ազատագրական շարժումի:

Եթէ Հայերը՝ իրենց պատիւն ու գոյութիւնը արիւնոտ բազուկներով պաշտպանել ուզած ըլլային, եթէ օսմանեան կառավարութեան դէմ յեղափոխական ուժով մարտնչիլ ծրագրած ըլլային, եթէ 1846էն ի վեր անջատական գաղափար մը ունեցած և մարտական գաղտնի կազմակերպութեան մը մասին մտածած ըլլային, Ռուսօթուրք պատերազմէն աւելի գերազանցօրէն ձեռնտու, քաղաքական առիթ մը գոյութիւն ունեցած չպիտի ըլլար իրենց համար: Բայց Հայերը հանդարտ բանակցութեան քաղաքականութենէն դուրս, ո՛ և է ներքին ճիգ փորձած չէին, որովհետև անջատուիլ մտածած չէին, որովհետև «կասկածելի տարր» չէին, որովհետև ո՛չ թէ Թուրքիոյ անկումին, այլ անոր Արդարութեանը միայն կը սպասէին անկեղծօրէն, հաւատարմօրէն:

Բռնութիւնը՝ Հայոց համար, ազգային ինքնապահպանումի անխուսափելի պէտք մը ստեղծած էր արդէն: Ապտիւլ Համիտի քաղաքականութիւնը անուղղակի կերպով բայց անառարկելիօրէն դիտումնաւոր թոյլտուութեամբ մը ստիպած էր Ներսէսը որ իր պաղատագին նայուածքը դարձնէ Պոլսոյ Դեսպանաժողովին վրայ, անկէ հայցելով հայ վիճակին բարւոքման ի նպաստ մարդասիրական միջամտութիւն մը: Մինչև Ռուսօթուրք պատերազմի յայտարարութիւնը, Հայոց ինքնապահպանումի և ազատագրութեան ամբողջ ճիգը, ինչպէս բացատրած ենք արդէն, կը կայանար անվերջ թագրիրներու գեղեցիկ խմբագրութեան մէջ: Մինչև այս թուականը, Հայերը սերտօրէն կապուած էին Օսմանեան Գահուն, և բացարձակապէս անբաժանելի միալ կը բաղձային Օսմանեան դրօշակէն, պահելով իրենց ազգային անհատականութիւնը: Բռնութիւնը սակայն յաջողած էր Հայկական անդրդուելի վստահութիւնը պղտորել: Ու ա՛լ նուաղած էր Հայուն հաւատքը՝ Տիվանը-Հիւմայունի յանձնաժողովներուն և Բ. Դրան ղրկած ու ղրկելիք քննիչներուն վրայ:

«Այդ տեսակ յանձնաժողովներ, կ՚ըսէր, Ստեփան Փափազեան, շատ ղրկուած են, բայց արդիւնք մը ունեցած չեն. ահաւասիկ Ազարէկեան Սարգիս էֆէնտին հոս է, երբեմն Ազգին կողմէն Զէյթուն գնաց, ամսականներն ալ Ազգին սնտուկէն առացաւ, բայց չկրցաւ Ազգին տեղեկագիր մը իսկ տալ և իր կատարած պաշտօնին արդիւնքը իմացնել, այս կէտին վրայ մի՛ պնդէք, որովհետև օգուտ չունի»:

Հայերը՝ չարաչար յուսախաբ և հիասթափ՝ տակաւին Օսմանեան կառավարութենէն միայն կը սպասէին ամէն օգնութիւն, ամէն միջոց:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր, Հայոց հաւատքը վերահաստատուած էր՝ Թրքական բարի տրամադրութեանց մասին։ Միտհատ փաշա՝ անձնական այցելութեամբ կ'աշխատէր համոզել բոլոր Պատրիարքարանները, թէ Օսմանեան պետութիւնը կազմող տարրերուն եղբայրութիւնը, հաւասարութիւնը անխզելիօրէն հաստատուած է և Արդարութիւնը միայն մէկ կշիռ պիտի ունենայ այլեւս։ 1877 Յունվար 9ին, Հայոց Պատրիարքարանը ցնծութեան մէջ էր։ Միտհատ փաշան յոյսեր կը ներշնչէր Հայերուն, որոնք երախտագիտական ուղերձներ կը տեղացնէին՝ հաւատքի և վստահութեան նոր ու սրտագին արտայայտութիւններով։ Հայոց ցեղային նկարագրին տկարութիւնն է, կարծես, շուտով խանդավառիլ, շուտով հաւատալ, շուտով յափշտակուիլ։ Գոհունակութեան և շնորհակալութեան ցոյցերուն մէջ, Խորէն Նար-Պէյ՝ իր դրաւիչ պերճախօսութեան թեւեր կուտար և անկեղծ ու անձկագին ու համակիր արտայայտութիւններով կ'ըսէր. —«Միտհա՛թ փաշա, լսէ՛ մեր խոնարհ աղաչանքը, ապատէ՛ զմեզ տէրէպէյիներուն և քիւրտերուն հարստահարութենէն և Հայը պիտի ցուցնէ թէ ինքը այս հզօր տէրութեան մէջ աշխատաւոր մշակ մըն է, որ հլու հպատակութեամբ կ'աշխատի ի բարգաւաճումն ճարտարութեան, վաճառականութեան և գիտութեան»։ Ու փաշան՝ վաղանցուկ յուզումի յանկարծական տպաւորութեան մը տակ, իր վեհանձն և հեղինակաւոր խոստումները կը շռայլէր՝ հայկական սարսափները ջնջելու կամեցողութեամբ. — «Ինձ ցաւ կը պատճառեն այդ տխուր լուրերը և ապահով եղէք որ պիտի բառնամ ձեր երջանկութեան խոչընդոտները. Հայոց ազգը սիրելու՝ թող ա՛յդ ըլլայ ապացոյց»։

Եւ յաւիտենապէս յուսացող, յաւիտենապէս հայեցող հայ գործիչներուն ոգեւորութիւնը իր լրումին մէջ էր։ Միտհատ փաշայի խոստումը հայ ազատագրութեան ապաւէնն էր...։ Բայց նորանոր աղէտներու բոթը՝ նորէն կուգար ժողովուրդը վհատեցնել։

Պատերազմին յայտարարութենէն անմիջապէս յետոյ, Ներսէս Վարժապետեան՝ որ անզերազանցելի ժողովրդականութիւն մը կը վայելէր Հայոց մէջ՝ մասնաւոր շրջաբերականով մը յորդոր կը կարդար իր ժողովուրդին, որպէս զի ո՛և է օգնութիւն չի խնայեն Օսմանեան Տէրութեան։ Այդ շրջաբերականին մէջ, Ներսէսին Թրքասիրութիւնը ծայրայեղութեան հասած էր, Հայ ժողովուրդը անգամ մըն ալ ուզեց իր ամենահաւատարիմ հպատակութեան հաւաստիքը տալ՝ ամէն կարելի զոհողութիւններով։ Հայ բազմաթիւ կամաւորներ՝ Մահիկին տակ շարուած, Արծիւին դէմ կը կռուէին։ Ներսէս Վարժապետեան՝ 1877 Յուլիս 22ի Ազգային Ժողովին մէջ յայտարարելով հանդերձ, թէ «Հայաստանէն շատ թուով հայ կամաւորներ գացած են պատերազմի դաշտը», իր շրջաբերականին ոգին կ'արտացոլացնէր դարձեալ, ուժգնօրէն շեշտելով «Հայոց պարտականութիւնը, որ է պատերազմական նպաստ հասցնել տէրութեան»։ «Անոնք որ չեն մասնակցած պատերազմական նպաստին, կը հրաւիրեմ որ մասնակցին. մենք մեր հաւատարմութեան մէջ, որ արեւու լուսոյն նման ակներեւ է, պակասաւոր չգտնուինք բնաւ, ուրեմն դիւցազնական ջանք և եռանդ ցուցնենք նպաստամատոյց ըլլալով տէրութեան, մենք, Հայերս, որ Օսմանեան գահը կը սիրենք և անկէ յաւիտեան բաժնուիլ չենք ուզեր»։

Ու ա՛յս ժողովուրդն էր, ու ա՛յս Պատրիարքին

հովուած ա՛յս հօտն էր, զոր Ալի փաշաներ տարտղնել ծրագրած էին՝ «երկիրը չէրքէզներով մարդացնելու» քաղաքականութեամբ մը, որմէն չի հրաժարեցաւ Միտհատ փաշայի երիտասարդ վարչութիւնը, ա՛յնպիսի ներքին շարժառիթներով, զորս պարզեցինք և որոնց կը զոհուէին Հայերը: Հայ ժողովուրդը կը շարունակէր իր անձնուիրութիւնը, իր միսն ու կաշին ու քսակը տրամադրելով Օսմանեան պետութեան: Ու Միտհատ փաշա՝ յանուն Կայսեր, ստիպուեցաւ շնորհակալութիւն յայտնել Հայոց Պատրիարքարանին, հետևեալ պաշտօնագրով.

Ռուսչուքլու էֆէնտիմ հազրէթլէրի,

«Ռուսճուգտա պուլունան Էրմէնիլէրին՝ սիլահը
«համիյէթէ սարըլարագ խըտէմաթը հարպիյէտէ խըթիխ-
«տամ օլունմագտա օլտըգլարընա տաիր Թունա Մէճ-
«լիսի Իտարէ ազասընտան Գազանճեան Յակոբ էֆէնտի
«Թարաֆընտան կէլէն Թէլէկրաֆնամէ՝ ճանիպը Պապը
«Ալիտէն աթէպէի ուլեայի փատիշահիյէ արզ օլուն-
«մագլա, մանզուրը չէվքէթմէվֆուրը հազրէթը Շէհն-
«շահի պույուրուլմուշ, վէ միլլէթի մէրգումէնին մու-
«համազայի վաթան ուղուրունտա շու սուրէթլէ վու-
«գուա կէլէն հիմմէթ վէ խըտմէթլէրի նէզտը Ալիտէ
«պախիս թագտիր վէ մահզուզիյէթ օլմուշ օլտուղու-
«նուն էֆրատը միլլէթէ մախսուսէն Թէպլիղի զըմընտա՝
«պա իրատէի սէնիյէի ճէնապը միւլիւքեանէ Թունա վի-
«լայէթի ճէլիլէսինէ Թէլէկրաֆ քէշիտէ օլունտուղու
«միւխիլլու, Թարաֆը վալալէրինտէն տախի իճապ ի-
«տէնլէրէ Թէպշիրի մահզուզիյէթի սէնիյէի հազրէթի

«խիլաֆէթփէնահի օլունմասը՝ չէրէֆ սատըր օլան էմր
«ու ֆէրման իլթիֆաթ պէյանը միւլքտարի մանթուգը
«ճէլիլինտէն օլմաղլէ, օլ պապտէ էմր ու իրատէ հազ-
«րէթի միւնիւլէհիւլ էմրին տիր»:

(Իմզա)

Ցի, 2 Շապան 1294 Մ.

Թարգմանութիւն. — «Թունայի Իտարէ ժողովի անդամներէն Գազանճեան Յակոբ էֆէնտիի կողմէն եկած հեռագիր մը կը ծանուցանէ թէ Ռուսճուգի Հայերը զէն ի ձեռին, անձնուիրաբար պատերազմական ծառայութեանց մէջ գտնուած են: Այդ հեռագիրը Բ. Դրան միջոցաւ Օգոստափառ Կայսեր մատուցուեցաւ: Նորին Վեհափառութիւնը տեսաւ զայն և շատ գոհ եղաւ, և հայրենեաց պաշտպանութեան մասին Հայոց ցոյց տուած ջանքն ու ծառայութիւնը գովեց և հրաման ըրաւ որ իր գոհունակութիւնը յատկապէս նոյն Հայոց հաղորդելու համար Թունայի բարձր կուսակալութեան հեռագիր քաշուի: Նմանապէս, Օգոստափառ Սուլթանը հրաման ըրաւ որ Ձեր Սրբազնութիւնը փութայ Նորին Վեհափութեան այս գոհունակութիւնը աւետել՝ որոնց որ անկ է»:

Բայց ի՞նչ եղաւ հայկական այս զոհողութեանց և անձնուիրութեանց դրական վարձատրութիւնը:

Կառավարութիւնը, որ Պոլսոյ մէջ Հայոց Պատրիարքարանը կը փաղաքշէր, իր անել դժուարութեանց մէջ ա՛լ աւելի անտարբեր մնաց և լուրջ ու վճռական քայլ մը չառաւ՝ քրդական կամ իսլամական մոլեռանդութիւնը Հայոց դէմ հանդարտեցնելու ուղղութեամբ: Եւ ի վարձատրութիւն Հայոց ծայրագոյն ուղղամտու-

թեան, պատերազմի կռհակներուն խուժումը կուգար, կը թաւալէր գաւառաբնակ Հայոց վրայ, որոնց դժնդակ կացութիւնը գերագոյն մտատանջութիւններ պատճառող նոր դարձուածք մը կ'առնէր։ Ու պաշտօնապէս հայ ժողովուրդը ներկայացնող անձնաւորութիւններուն ամենէն խաղաղասէրներն իսկ հարկադրուեցան ընդունիլ, թէ «փտած բան մը կայ սիրող ռէժիմին մէջ»։

Քրիստոնեայ Ռուսէն կրած նեղութեանց կատաղի վրէժը՝ քրիստոնեայ Հայէն լուծել ուզեցին մասնաւորապէս քիւրտերը։ Շէյխ Ճէլալէտտինի անասնական վայրագութիւնը՝ կեղեքումի, պղծումի, կողոպտումի նոր ասպարէզ գտած էր և եղերական բնաջնջում մը կը սպառնար Հայերուն։ Գիշախանձ հրոսներ կը քանդէին, կը բզքտէին՝ իրենց բարբարոսութեան բոլոր հնաւորութիւնները ի գործ դնելով։ Հայկական կեանքին հորիզոնը անհեզօրէն մթագնած էր դարձեալ։ Պայազիտ և Ալաշկերտ Հայ արիւնին մէջ կը լողային։ Ողջ մնացող Հայերէն հազարաւորներ՝ սարսափահար Ռուսիա կը գաղթէին։

Մինչ Հայաստանի հողին մէջ, մարդկային կերպարանքով գազաններ իրենց պիղծ ու կարմիր բնազդները կը յագեցնէին հայուն միսին ու ոսկորին վրայ, ասդին, Ապտիւլ Համիտ՝ 1877 Օգոստոս 10/22ին, Եըլտըզի քէօշկին մէջ, Ներսէս Վարժապետեանը կը լոլոգէր՝ ցաւակցութեան և գթութեան հասարակ խօսքեր շռայլելով անոր.

— «Շատ կը ցաւիմ Հայոց կրած դժբաղդութեանց համար. բայց հաւատացէք որ այդ արիւնհեղութեանց պատասխանատուն ես չեմ բնաւ»։

«Նոյն միջոցին, Կայսեր մէկ ակնարկովը, արծաթէ ափսէի մը մէջ դրուած, Օսմանիէի առաջին աստիճանի

պատուանշանն ու քօրտօնը կը ներկայացնեն, զոր կը հրամայէ Կայսրը կախել՝ ի պարանոց Պատրիարքին»։

Պայազիտի աւերակներուն և Ալաշկերտի Հայ դիակներուն վրայ խաղացուած այս զզուելի կատակերգութիւնը անհանդուրժելի էր։ Ապտիւլ Համիտ՝ Ներսէսին չքեղազարդ կուրծքը դիտելով, կ'աւելցնէր՝ պաղարիւն նենգութեամբ. —

«Իմ հայոց ազգիս զաւակներէն շատ գոհ եմ և իրենցմէ շատ շնորհակալ եմ. կը խնդրեմ որ հաղորդես ազգին՝ իմ շնորհակալութիւններս և սէրս. գոհ եմ նաև Բ. Դուռը գտնուող հայ պաշտօնատարներէն, որոնք ամենայն անձնուիրութեամբ կ'աշխատին հաւատարմաբար։ Գիտեմ որ հայ ազգս այս պատերազմին պատճառաւ շատ նեղութիւններ կրեց. բայց պէտք է հաստատ գիտնան թէ այս ամէն տառապանաց փոխարէն շատ աղէկ օրեր պիտի տեսնեն և իրենց հաւատարմութեան պտուղը պիտի վայելեն և բաղդաւոր պիտի ըլլան։ Բոլոր հպատակներս կը սիրեմ, մանաւանդ Հայոց ազգը, որ իր դարաւոր հաւատարմութեան արգասիքը այս անձուկ ժամանակին մէջ ալ ցոյց տուաւ»։

Այս խաղը չպիտի մոռցուէր։ Ու Խրիմեան՝ իր վիրաւոր և կաշկանդուած առիւծի մռնչիւնները պիտի լսեցնէր օր մը, խարանելով Ապտիւլ Համիտի այս շնորհքն ու շնորհընկալը. —

«Ոչխարները մորթեցին և անոնց ոսկորներէն մանեակ շինելով հովիւին վիզը կախեցին»։

Ու Քիւրտերը կը շարունակէին իրենց մսագործութիւնը՝ ոչխար Հայերուն վրայ։ Ապտիւլ Համիտ՝ պատերազմի տաք միջոցին, սահմանադրական հաւասարութեան ապագրեալ սկզբունքը հիմ բռնած, բոլոր

ոչ-խլամ տարրերուն հաւանութեանը կը դիմէր, որպէսզի ամէնքը՝ իբր մէ՛կ հայրենիքի զաւակներ, մէկ դրօշակի տակ զինուորագրուին, ընդդէմ հասարակաց թշնամիին։ Հայցումի, պաղատանքի և թագրիրի տխուր պատմութեանց մէջ, տեսակ մը մխիթարութիւն է տեսնել այն խանդավառութիւնը, զոր ցոյց տուին Հայերը՝ զէնքի գործածութեան ի նպաստ։

«Հայոց Ազգը, կ՚ըսէր Իզմիրլեան, իր չորս հազար տարուան պատմութեամբ ճանչցուած է։ Անիկա՝ զէնք առած է և թշնամիներ ջնջած է. այսօր ալ չի փախչիր զինուորութենէ, բայց պէտք է այսօրուընէ գիտնայ թէ ի՛նչ փոխադարձ պայմաններով կապուած է կառավարութեան հետ, վասն զի հաւասարութիւնը դեռ չէ գործադրուած այս երկրին մէջ, դեռ տուրք վճարողներ ենք միայն և քրիստոնէից վկայութիւնն իսկ տակաւին չընդունիր երկրին օրինաց առջեւ»։

Ու Նար-Պէյ կ՚աւելցնէր. — «Հայը զինուորութիւնը կը սիրէ և ներդաշնակութիւն ունի զէնքի ձայնին, երբ ի պաշտպանութիւն իր հայրենեաց գործածէ զայն։ Ահաւասիկ, Վեհափառ Կայսրը զէնք կը շնորհէ մեզ, պէտք է որ սիրով ընդունինք՝ յօգուտ մեր հայրենեաց, որ ոտից կոխան եղած է, բայց պէտք է որ մեր պայմանները ճշդուին»։

Հայ երեսփոխանութիւնը միահամուռ կը համաձայնէր, թէ պէտք չէ խուսափիլ զինուորագրութենէ, և Ազգը՝ սիրայօժար՝ իր զաւակներէն կանոնաւոր զօրք պիտի տար, եթէ գոյութիւն ունեցած ըլլար արդար կառավարութիւն մը, որ անկեղծօրէն կը գործէ և որ իր հպատակներուն կեանքն ու պատիւը կ՚ուզէ պաշտպանել։

Ապտիւլ Համիտ՝ Ալաշկերտի դիակները ծաղրելէ

վերջ կ՚ուզէր որ Հայերն ալ իրենց կուրծքերը ռուսական թնդանօթներուն դէմ տնկեն, առանց դեռ եւս մարդկային կեանքի ամենատարրական իրաւունքներ ապահոված ըլլալու։ Աւելորդ է ըսել թէ զինուորագրութեան խնդիրը՝ ներքին և արտաքին ձախող պայմաններու զօրութեամբ, անհետեւանք մնաց։ Ու Հայ ժողովուրդը կը մնար դարձեալ անզէն ու անպաշտպան՝ մարդասպաններու եաթաղանին յանձնուած, հակառակ իր զոհողութեանը և հակառակ իր անկարելի յոյսերուն, որոնք սկսան յոգնիլ վերջապէս։

Ռուսական զօրքերուն յառաջխաղացութեան ամէն մէկ քայլը, Մոսկովեան յաղթանակներուն ամէն մէկ արձագանգը՝ նոր վրէժխնդրութիւն, նոր ցասում կը կուտակէր խլամ սրտերուն մէջ, ընդդէմ քրիստոնեաներուն, ընդդէմ հայերուն։ Ամէն անգամ որ ռուս զօրքերը ո՛ և է կէտ մը կը հեռանային, անմիջապէս Քիւրտերը այդ շրջանակին վրայ կը յարձակէին՝ մահ և աւեր սփռելով հայոց մէջ։

«Երկիրը խլամական եղանակով մարդացնելու» կուսակիցները՝ հայերը նուաճելու համար ընդհանրական ջարդերու դիմած չէին ցարդ։ Հայը արդէն իսկ անզէն էր, տուրք կուտար, ուրեմն չէր արժեր միանուագ կոտորած ի գործ դնել։ Ու հիմա, որ առիթը նպաստաւոր էր, թոյլ կուտային որ քիւրտերը կրցածնուն չափ յագենան Հայ արիւնով։ Բոլոր այս եղերական իրադարձութիւնները՝ այլեւս ո՛ և է տարակոյս չէին թողուր թէ Հայ ժողովուրդին համար կարելի չէ՝ Սուլթաններու կառավարութենէն ապահով պաշտպանութիւն մը ակնկալել կամ իրաւարարութեան ինքնաբուղխ շարժում մը սպասել։ Այս բոլոր տագնապները կը մղէին հայերը մտածելու, թէ չարիքին դարմանը

ո՛չ առեն միայն ազդու և հնարաւոր պիտի ըլլայ, երբ Թուրքիոյ և քրիստոնեայ պետութեանց միջեւ կնքուած դաշնագրէ մը կը բղխի։ Ամէն պարագայի տակ, անխուսափելի դարձած էր այլեւս, որպէս զի հայը՝ իր գոյութիւնը ապահովէ ո՛չ միայն քիւրտերուն և չէրքէզներուն հարստահարութեանց դէմ, հապա նաեւ կառավարութեան իշխանութեանց դէմ, որոնք ոչ նուազ փորձանք էին հայոց գլխուն, ինչպէս Ներսէսն իսկ ստիպուեցաւ վերջապէս վկայել, հաստատելով թէ՝

«Հասարակ եղած ճշմարտութիւն մըն է՝ պաշտօնատարներուն յոռութիւնը, այնպէս որ Բ. Դուռը և Երկրին Վեհապետը քանիցս հռչակեցին զայն։ Արդ՝ ճշմարիտ չէ ըսել մասնաւորապէս Հայաստանի համար թէ Հայ ժողովուրդին պատուհասը քիւրտերն ու չէրքէզներն են միայն. այլ պատուհաս մըն ալ անարժան պաշտօնատարներն են, որոնց մէջ՝ Հայաստանի մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը, գրեթէ և ո՛չ մէկ Հայ կը գտնուի»։

Հարստահարութիւնները, կեանքի, պատիւի և ինչքի բացարձակ անապահովութիւնը վերջապէս վհատեցուցին հայոց յուսալու, հայցելու, համբերելու աւետարանական կարողութիւնը ու բռնադատեցին հայերը փոխել իրենց քաղաքականութիւնը, քայլ մը եւս յառաջանալով ինքնապաշտպանութեան խաղաղ պայքարին մէջ։

«Քաղաքականութեան մէջ երբ չես կրնար ուզածդ ընել, պէտք է որ կրցածդ ընես»։ Ահաւասիկ մտածման եղանակը Ներսէս Վարժապետեանին, որ իր բովանդակ թրքասիրութեամբը պարտաւորեցաւ «Հայաստանի վիճակին բարեփոխութիւնը Եւրոպայէն ակնկալելու» յարիլ, առանց սակայն Օսմանեան Կայսրութե-

նէն անջատուիլ մտածելու։ Ահա, թէ ի՛նչպէս և ինչու հայ ազգը ստիպուեցաւ Սան Ստէֆանօ դարձնել իր նայուածքը, երբ Թուրքիան խաղաղութեան դաշինք պիտի կնքէր Ռուսիոյ հետ։

Հոս խօսքը տանք նախ Ներսէս Սրբազանին, որ 1878 Յուլիս 21ի Ազգային Ժողովին առջեւ, իր համարատուութեան ճառին մէջ բացատրած է այն բոլոր շարժառիթները, որոնք ազգը մղեցին ու տարին մինչեւ Սան Ստէֆանօ։—

«Տեարք երեսփոխանք, ամիս մը առաջ, այս պատկառելի ժողովին մէջ պատասխանելով հարցման մը, զոր ազգասէր երեսփոխանք կ'ուղղէին ինձ ազգային խնդրոյն նկատմամբ, եւրոպական տէրութեանց քով մեր ըրած ջանքերը և գտած համակրական ընդունելութիւնը յառաջ բերելէ ետք, կ'ըսէի ձեզի. «Ես չեմ միայն աշխատողը, այլ ի՛մ է բոլոր պատասխանատուութիւնը»։

«Հայկական Խնդիրը, իր արդի ձեւին մէջ ինք իրմէ չի ծնաւ, այլ ընդհանուր արեւելեան խնդրէն ծագեցաւ։ Ահաւասիկ ինչպէս։ Հայոց խնդիր մը կար տասն և աւելի տարիներէ ի վեր, մինչդեռ ո՛չ Հէրսէք Պոսնայի խնդիր կար, ո՛չ Պուլկարաց խնդիր՝ քաղաքական ձեւով։ Հայաստանի հայոց կրած հարստահարութեան խնդիրն էր այն, որ Ազգին ու Տէրութեան մէջ մնացած էր. և Ազգը անընդհատ տասը տարի, իր յանձնաժողովներով, իր քաղաքական ժողովներովը, իր պատրիարքներովը, այս հարստահարութեանց բարձումը կը հայցէր Բ. Դռնէն։ Ահա այս էր միայն Հայոց խնդիրը։ Եկաւ Հէրսէք Պոսնայի խնդիրը՝ և ապա Պուլկարիոյ խնդիրը։ Այս երկու խնդիրներուն մէջ խառնուած էր հարստահարութեանց խնդրոյն հետ ազգային

ինքնօրինութեան խնդիրն ալ: Այս գաւառները ապստամբութեան դրօշը պարզեցին իրենց օրինաւոր տիրոջը դէմ: Արիւնհեղութիւնը՝ Եւրոպայի միջամտութիւնը հրաւիրեց, և այս մեծ կայսրութեան դրացի ուրիշ մեծ կայսրութիւն մը՝ յանուն քրիստոնէութեան ամենէն աւելի ձայն բարձրացուց: Տէրութիւնք ի ժողով գումարեցան ի Պոլիս: Ի՞նչ ըրաւ հայ ազգը. օրինաւորութենէն դուրս չելաւ. Հայերը գոհ էին որ Օսմանեան տէրութեան ներքեւ էին. այլ իրենց վիճակէն դառնապէս դժգոհ էին, և որովհետեւ ընդհանուր քրիստոնէից վիճակը բարւոքելու խօսքեր կ'ըլլային, Հայերն ալ ընդհանուր բարեկարգութենէն սպասեցին իրենց վիճակին բարւոքումը.

«Ձեր Պատրիարքը, գիտէք արդէն, պարապ չկեցաւ. աշխատեցաւ Բ. Դրան քով, աշխատեցաւ դեսպաններուն քով: Բայց դեսպանաժողովը փոխանակ ընդհանուր վիճակին բարւոքումը նկատողութեան առնելու, նկատողութեան առաւ միայն Հերսէք Պոսնայի և Պուլկարաց խնդիրները: Ասի անիրաւութիւն մըն էր մնացեալ քրիստոնեայ ժողովրդոց, և ներեցէք ըսել, թերեւս իմ սահմանէս քիչ մը դուրս ելլելով, Օսմանեան Կայսրութեան ալ քայքայումը կը պատրաստէր՝ ապստամբութիւնը քաջալերելով: Օսմանեան Կայսրութիւնը դեսպանաժողովին այս որոշումը չընդունեց, և մենք Հայերս պատճառ չունէինք որ դըժգոհէինք տեսնելով որ Բ. Դուռը կը մերժէր բացառիկ ու մասնաւոր շնորհումներ ու բարեկարգութիւններ, որոնց արդիւնքը պիտի ըլլար մանաւանդ աւելի դառնացում մեր վիճակին, որովհետեւ տուրքերը աւելի մեր վրայ պիտի ծանրանային, ինչպէս նաեւ այն տարրերը՝ որոնցմով կը բաղկանայ յաւին այս երկրին կառավարութեան մէջ:»

«Բայց մեծագոյն չարիք մը և աղէտք մը փրթաւ ընդհանուր երկրին վրայ. պատերա՛զմը: Օսմանեան Կայսրութիւնը այս մեծ պատերազմէն առաջ իր զօրութիւնը գործածած էր Հերսէք Պոսնայի և Պուլկարիոյ ապստամբութեանց դէմ և կանոնաւոր պատերազմ մղելով երկու իշխանութեանց հետ, Գարատաղի և Սերպիոյ, լռութեան դատապարտած էր անոնց զէնքերը: Հուսկ ապա Պուլկարիոյ արդաւանդ դաշտերը, և աւա՜ղ, մեր ա՛յնքան ազգայնոց արեամբն ու քրտինքով ողողեալ մեր Հայաստանի օրհնեալ դաշտերը, անխծակուռ արհեստին քանդմանց և արհաւրաց տեսարան եղան: Ռուսիոյ յաղթական բանակները մինչեւ Պոլիս եկան: Ժամը հնչեց խաղաղութեան: Երկու տէրութեանց բանակցութիւնն սկսաւ Բզանլըքի մէջ և ընդհանուր պայմանները կնքեցան յԱդրիանուպոլիս: Անմիջապէս պիտի սկսէր դաշնադրութեան բանակցութիւնը:

«Մեծ խելք և մեծ հեռատեսութիւն պէտք չէր տեսնելու համար թէ երկրին վիճակը կը փոխուէր բոլորովին, և անոր հետ նաեւ անձնիւր քրիստոնեայ ժողովրդի գոյութեան պայմաններն ալ կը փոխուէին: Մէկ խօսքով վտանգը ակներեւ էր ինծի համար և ամէնուն համար, որ հայոց ազգը պիտի կրնար անհետանալ իբր ինքնուրոյն ժողովուրդ, և եթէ իր գոյութիւնը չամրապնդէր, պիտի ոչնչանար: — Հարստահարութեանց խնդրոյն կ'աւելնար մեծ քան զայն խընդիր մը, ազգին գոյութեան կամ չգոյութեան խընդիրը:

«Բայց ընդհանուր պայմանաց մէջ հայոց ազգին անունն անգամ չի կար և դաշնադրութեան վիճաբանութիւնը այդ պայմանաց սահմանին մէջ միայն կրնար ըլլալ: Գրեթէ յուսահատելու էր, և ես չգիտեմ թէ

ի՛նչպէս չի յուսահատեցանք։ Անկարելի է նկարագրել Ազգին մորմոքը՝ զոր թողէք ըսեմ՝ զգացի սրտիս և բովանդակ անձիս մէջ։ Միանգամայն զգացի ահեղ պատասխանատուութիւնը, որ այն հանդիսաւոր ժամուն կը ծանրանար իմ վրաս, զի Ազգը, իր երեսփոխանական ժողովովը Ազգին խնդիրն ինձ յանձնած էր մասնաւորապէս։ Սովորական միջոցներով յաջողիլ անկարելի էր, ո՛չ ալ սպասելը ներելի էր։ Որովհետեւ անշուշտ անհետացած չէ ձեր յիշողութենէն այն օրերուն յիշատակը։

«Օսմանեան ազգը՝ որ առատապէս հեղած էր իր արիւնը ի դաշտ պատերազմաց, այնքան զոհողութիւններէ ետքը իր պարտութիւնը տեսնելով, և այնքան չարեաց սկզբնապատճառ՝ քրիստոնէութեան անունը միշտ իր ականջին հնչելով, բնական էր որ արտաքոյ կարգի գրգռութիւն մը կը զգար։ Աւելի քան երբէք պէտք էր խոհեմութեամբ ու շրջահայեցութեամբ գործել։ Ձեր պատրիարքը մտածեց, խորհրդակցեցաւ։ Իր շուրջը ունէր բոլոր եպիսկոպոսական դասը՝ պատրաստ գործելու իրեն հետ յանուն Ազգին, և յանուն ազգին զոհուելու, եթէ պէտք ըլլար։

«Օսմանեան լիազօր դեսպանք դեռ չէին ուղեւորած յԱդրիանուպոլիս, ես ու իմ սրբազան եղբայրակիցներս գործել սկսանք։ Ազգին յայտնի էր այն ատեն, ինչ որ ուզեցինք. այն է հայոց յիշատակութիւնը դաշնագրութեան մէջ, և յայտնի է այսօր՝ թէ այս յիշատակութիւնը եղաւ մասնաւոր յօդուածով մը, որ ահաւասիկ.

«Նկատելով որ ռուսական զօրաց Հայաստանի մէջ գրաւած բայց Թուրքիոյ վերադարձնելիք տեղերէն մեկնիլը՝ կրնայ կռիւներու և երկու տէրութեանց բարեկամութիւններուն վնաս բերող կնճիռներու ծնունդ տալ, Դուռը պարտաւորութիւն յանձն կ'առնէ՝ Հայոց բնակած գաւառներուն մէջ տեղական պէտքերուն պահանջած բարւոքումները և բարենորոգումները առանց այլեւս յապաղելու գործադրել, և Քիւրտերուն ու Չէրքէզներուն դէմ անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել»։

Թ. ԳԼՈՒԽ

Պերլինի Վեհաժողովը եւ Հայերը.

Մինչեւ հիմա ցոյց տուինք թէ ի՛նչ բանաւոր պայմաններու տակ կը գտնուէին մեր «հոգելոյս հայրեր»ը, որոնք կառավարութեան հանդէպ հնազանդութեան և աղաչաւորի խոնարհ ոգի» ցոյց տալու անշարժութիւնը չի կրցան յաւերժացնել և ազգային գոյութիւնը փրկելու համար աշխատեցան, տքնեցան ու վերջապէս, ստիպուեցան մինչեւ իսկ Ռուսիոյ գիրկը իյնալ։

Ներսէսին և իրեն հետ ամբողջ եկեղեցական դասակարգին այս ընթացքը՝ անխուսափելի արդիւնքն էր օրուան հանգամանքներուն, արդիւնքն էր՝ մաքուր և անշահախնդիր հայրենասիրութեան, արդիւնք՝ անվիճելի ազգասիրութեան։

Ներսէս՝ ինքնագլուխ չի շարժեցաւ։ Ազգ. Ժողովը միաձայնութեամբ արտօնեց և վաւերացուց անոր գործունէութիւնը։ Եպիսկոպոսներ, քահանաներ, էֆէն-

տիներ, փաշաներ, ամէ՛նքը առանց ամենայետին ընդդիմութեան մը՝ համամիտ գտնուեցան անոր քաղաքականութեան։ Օտեաններ, Ռուսինեաններ, բոլոր անո՛նք, որ ձայն մը, հեղինակութիւն մը կը ներկայացնէին ազգին մէջ, — պետական մարդիկ, գրագէտ, հրապարակագիր, վաճառական և պաշտօնեայ, ժողով և ժողովուրդ, ամէ՛նքը, հանդիսաւորապէս ընդունած և հաստատած են թէ Ներսէս Վարժապետեան Ազգին կամքը ներկայացուցած է՝ արիօրէն և անձնուրաց ջանքերով։ Այսպէս, Սան Ստեֆանոյի մօտ Հայոց դիւանը՝ եթէ ծնունդն էր բնութեան մղումներուն, ծնունդ էր նաև՝ ազգային համայնական բաղձանքներուն, որոնք հարստահարութեանց դէմ դառնացած էին։

Կառավարութիւնը՝ դաշնագրութեան 16րդ յօդուածով, ինքն իսկ կ՚ընդունէր պաշտօնապէս թէ՝

1. — Հայաստանի մէջ, տեղական պէտքերուն համաձայն, մասնաւոր բարենորոգմանց պէտքը անխուսափելի է. 2. — Բարենորոգմանց գործադրութեան մէջ Դուռը յանցաւոր յապաղումներ ունեցած է. 3. — Քիւրտերուն և Չէրքէզներուն դէմ հայոց կեանքը ապահովութեան մէջ է. 4. — Բարեկարգութիւնները գործադրելու համար եւրոպական հսկողութիւն մը անհրաժեշտ է։

Ռուսիոյ խնամակալութիւնը կատարուած իրողութիւն մըն էր, որ նոր ու միամիտ խանդավառութիւնը յառաջ բերաւ Հայոց մէջ, որոնց դժբախտութիւնները ևս պիտի սկսէին սակայն ծառայել օտար նպատակներու, օտար ծրագիրներու։

Քաղաքական այս դարձուածքներուն հանդէպ, չպիտի կրնար անվրդով հանդիսատես մը մնալ Անգլիան, որ այս դաշնագրութեան մէջ, Ռուսիոյ՝ Հնդկաստանի վրայ յառաջխաղացութեան վտանգաւոր կարելիութիւնը կը տեսնէր։ Լորտ Պիքընսֆիլտ՝ յանդուգն ծրագիր մը յղացած էր. — Ասիական Թուրքիան Անգլիոյ հսկողութեան տակ առնել, Օսմանեան կառավարութիւնը բարւոքել և ռուսական թեւարկութիւնը չէզոքացնել։

Սան Ստեֆանոյի դաշնագրութիւնը հակազդելու համար, նոր և գաղտնի դաշնագրութիւն մը գոյութիւն առաւ — Կիպրոսի դաշնագրութիւնը, որուն զօրութեամբ՝ Անգլիա կը խոստանար պաշտպանել Թուրքիան և ինքն իսկ ստանձնել Թուրքիոյ բարենորոգմանց ներմուծումը և Հայոց պաշտպանութիւնը։ Եփրատի Հովիտին ապագայ քաղաքական վիճակը՝ անգլիական շահերուն հետ սերտ առնչութիւն ունէր։ Լորտ Պիքընսֆիլտ կը մտածէր, թէ Անգլիան՝ Թուրքիոյ մշտական նեցուկ և աջակից դառնալով, անոր բնական հարստութիւնները զարգացնելով, ներքին դժգոհութեանց պատճառները բառնալով, զինուորական ուժը վերակազմելով միայն պիտի կրնայ Հնդկաստանի ճամբան ապահով նկատել։ Բ. Դուռը Անգլիայէն քաջալերուած, մասնաւոր յիշատակագրով մը կը փաստէր, թէ Սան Ստեֆանոյի դաշնագիրը կը հակառակի Բարիզի դաշնագրին հիմնական սկզբունքին։ Վերաքննութիւնը անհրաժեշտ էր ուրեմն։ Եւրոպական բովէն պիտի անցնէր Սան Ստեֆանոյի դաշինքը։ Ու ահա, 1878 Յունիս 1/ին, Պերլինի Վեհաժողովը գումարուեցաւ։ Թուրքիոյ զանազան նահանգներուն ճակատագիրը պիտի վճռուէր հոն, քաղաքական նոր փոփոխութիւններ պիտի գործադրուէին, նոր որոշումներ պիտի քուէարկուէին։

Կրնայի՞ն Հայերը անտարբեր կամ չէզոք մնալ:

Սան Ստեֆանոյի դաշնագրութեան 16րդ յօդուածը գոհացում չէր տար արդէն Հայոց, որոնք կը պնդէին թէ «Հայ Ազգը ամենէն աւելի չարչարուած է Ասիոյ մէջ, և թէ՝ ինչ որ Ռումէլիի քրիստոնէից պիտի տրուի, Հայերուն ալ պէտք է տրուի»:

Ներսէս և իրեն հետ ամբողջ Ազգը՝ աւելի քան երբէք, չարաչար համոզուած էին թէ «տիրող վատթար վարչութեան դէմ հիմնաւոր և զօրաւոր դարմաններ պէտք են, թէ չի կրնար ինքնին կառավարուիլ այս երկիրը, առանց հսկողութեան և առանց երաշխաւորութեան և թէ՝ հայոց համար՝ Օսմանեան Կայսրութենէն անբաժանօրէն՝ երաշխաւորեալ ինքնօրինութիւն մը անհրաժեշտ է»:

Այս համոզումներուն իրագործումը՝ անդուլ աշխատանք կը պահանջէր և ամենածանր պարտականութիւններ կը բեռցնէր Հայ գործիչներու ուսին վրայ:

Ի՞նչ ըրին Հայերը:

Այս հարցումին պատասխանը տուած էր արդէն Ներսէս Վարժապետեան՝ 1878 Յուլիս 21ի Ազգային Ժողովին առջեւ, ա՛յնպիսի բազմակողմանի մանրամասնութիւններով, որոնց վրայ կը հրաւիրենք մեր ընթերցողներուն մասնաւոր և խորին ուշադրութիւնը.—

«Պէտք էր որ աշխատէինք, պէտք էր որ մեր մոռցուած անունը յիշեցնէինք Եւրոպային: Պէտք է գիտնար Եւրոպան, թէ Հայ Ազգը կը զգայ ինքզինքը և գիտէ իր իրաւունքը պաշտպանել: Խորէն Սրբազան ուղեւորեցաւ Բեդերսպուրկ և Խրիմեան Սրբազան արեւմտեան Եւրոպա, իրեն թարգման ունենալով ազգային երիտասարդութեան փայլերէն մին՝ որ իր նորահաս ու միանգամայն հասուն հանճարովը հայոց ա-

պագայ գեղեցիկ յոյսերը պատկերացուց, ինչպէս Խրիմեան Սրբազանն ալ Հայաստանի փառաց սուգը և դժբախտութեան մէջ համբերատար ազնուութիւնը կը ներկայացնէր իր դէմքին վրայ իսկ Խորէն Սրբազանը՝ հին յիշատակներով թրթռուն և նոր յոյսերով բաբախուն սիրտը Ազգին: Ասոնք պաշտօնապէս պատգամաւորներ էին Ազգին կողմէն, իսկ ամէն հայու պարտքն էր գործակցիլ իրենց, և իմ իրաւունքս էր այսպիսի պարագայի մէջ Հայութեան բոլոր զաւակացը դիմել, քանի և ո՛ւր որ պէտք ըլլար: Որո՛ւն սիրտը հայու արիւնով կը թրթռար և որ կարող կը զգար ինքզինքը օգտակար ըլլալու Ազգին, գործակցեցաւ հոս ինծի և հո՛ն ազգային պատգամաւորաց: Եւ որովհետեւ ջանքերն ընդհանուր եղան, ընդհանուր եղաւ նաեւ համակրութիւնը, որ ամէն կողմէն սկսաւ ծնիլ ու բազմանալ մեր ազգին համար: Օրագիրները թարգման եղան այս համակրական զգացմանց, պաշտպան կեցան մեր դատին գրեթէ առանց բացառութեան ամենուրեք, ժողովրդական ակումբներ կազմուեցան և քաղաքական բեմերն իսկ որոտացին մեր ազգային խնդրոյն վիճաբանութեամբ: Կրնայինք ըսել թէ Եւրոպայի զգացումը մեր կողմն էր. զգացո՛ւմ, աւա՜ղ, առաջուց գիտէի թէ այս դարու մէջ Շահը միայն կը խօսի և մանաւանդ Շահը միայն կը խօսի այն ծերացեալ և գործերու մէջ կարծրացած քաղաքագէտներուն ակումբին մէջ որ պիտի գումարուէր ի Պերլին: Ու մենք շահն ալ մեր կողմը ձգած էինք:

«Տէրութեանց աւագաժողովը գումարուած և արդէն մէկ քանի նիստ ըրած էր Պերլին, ամէն կողմէ, ամէն տէրութենէ յուսադրութիւններ, պաշտօնական խոստումներ ընդունած էի. յայտարարութիւններ՝ թէ

ինչ որ միւս Քրիստոնեայ ժողովրդոց պիտի տրուէր, պիտի տրուէր նաեւ Հայերուն։ Զայն չունէին Հայերը եւ չէին կրնար ունենալ Աւագաժողովին մէջ. բայց տեսէք մինչեւ ո՞ր աստիճան էին մեզի տրուած յոյսերը —մեծ եւ ազնուախոհ ազգի մը, Գաղղիոյ արտաքին գործերու պաշտօնեան եւ առաջին լիազօր դեսպանը յանձն առած էր որ ինք ներկայացուցիչ ու փաստաբան կանգնի մեր դատին՝ Աւագաժողովին մէջ. ի՛նքը, որ նաեւ հաւանութեամբ ընդունած էր մեր խնդրոյն ձեւը, հոգին ու գործնական եղանակը, ինչպէս որ առաջարկած էինք մեր պաշտօնական գրութիւններով։ Վերջապէս աւագագոյնն այն աւագաց եւ ճարտարագոյնն ի քաղաքագիտաց Նախագահն իսկ Աւագաժողովին, մասնաւոր ուշադրութեամբ քննած էր մեր խընդիրը ու մեր բոլոր գիրերը, մասնաւոր հոգատարութիւն յայտնած էր մեր դատին համար եւ վերջապէս պաշտօնական կերպով ներկայացուց եւ օրակարգն անցուց մեծ ժողովին՝ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքին նամակը, հայ պատգամաւորաց խնդրագիրը, Հայաստանի վարչութեան համար ծրագրեալ կանոնագիրը, եւ Հայաստանի վրայ վիճակագրական տեսութիւն մը։ Այսպէս ահա ներելի էր մեզ յուսալ թէ խնդիրն ի հիմանց պիտի քննուէր եւ հիմնական լուծում մը պիտի ստանար»։

Այսպէս ուրեմն, ա՛յն Պատրիարքը, որ երբեմն Պոլսոյ անգլիական դեսպանին կը յայտարարէր, թէ «Ռուսաստանի մէջ գտնուող հայոց վրայ, Օրթոտօքս կրօնքն ընդունել տալու համար ռուսաց կողմէն բռնական միջոցներ գործադրուիլն ապացոյցներով հաստատեալ է, եւ Տաճկաստանի Հայոց ազգը ռուսաց այդ նպատակին մինչեւ վերջ ընդդիմանալ որոշած է»,

ա՛յն պատրիարքը, որ քաղաքական ծանր պայմաններու տակ կը յայտարարէր օտար դեսպաններուն թէ «Հայերը Օսմանեան կառավարութենէն գանգատելու պատճառներ չունին», ա՛յն Պատրիարքը, որ Ռուսօ-Թուրք պատերազմին սկիզբը, կոնդակով մը, Սուլթաններուն հայասիրութիւնը կը փառաբանէր, ա՛յն Պատրիարքը, որ չարունակ կը կրկնէր օտարներուն, թէ «Հայոց ազգը շատ ցաւեր ունի, բայց իր վէրքերուն դարմանը Օսմանեան կառավարութենէն միայն կ՚ակնկալէ», հիմա, այդ միեւնոյն Պատրիարքը՝ ազգային խառնացած կամքին հպատակելով, եւ բռնութեան նորանոր հարուածներէն ազդուած, ո՛չ միայն Ռուսիոյ գիրկը կը նետուէր, հապա նաեւ՝ ամբողջ եւրոպական պետութեանց աջակցութիւնը կը հայցէր, որպէս զի փութացնել հաճին այն բոլոր բարեկարգութիւնները, զորս Օսմանեան Կայսրութիւնը յամառեցաւ անգործադրելի թողուլ Հայաստանի մէջ։

Քաղաքական յեղաշրջումները եւ տիրող չփոթութիւնները՝ կառավարութեան դիտումնաւոր զանցառութեանց միացած՝ քաղաքականութեան նորանոր փոփոխութիւններ կը հարկադրէին Հայոց։

Հայերը, երկար ատեն, ա՛յն համոզումն ունէին թէ հարստահարութեանց միակ պատճառը քիւրտերն ու չէրքէզներն են, ուստի անոնց դէմ ուղղած էին իրենց գանգատը։ Դէպքերը հաստատեցին, սակայն, թէ կառավարութիւնը ուղղակի եւ անհերքելի պատասխանատուութիւն ունի՝ բոլոր անիրաւութեանց տեւականութեանը մէջ. ուստի սկսան կառավարութեան դէմ ալ տրտնջալ։ Հայերը՝ երկար ատեն յուսացին թէ Օսմանեան Կառավարութիւնը կարող եւ տրամադիր է հարստահարութիւնները բառնալու, ուստի անկէ միայն

խնդրեցին իրենց փրկութիւնը. դէպքերը հաստատեցին, թէ կառավարութիւնը վճռական քայլ մը չուզեր փորձել՝ չարիքը ջնջելու համար և թէ երկրին մէջ բարեկարգութիւններ կը գործադրուին՝ միմիայն օտար միջամտութեամբ, ուստի իրենք ալ ստիպուեցան օտարէն յուսալ իրենց վիճակին բարւոքումը։ Եւ այս փոփոխութիւնը բնական էր։ Իրողութիւնը նոյն է ամէն տեղ և ամէն ժամանակ։

Հայերը՝ Ռուսիոյ կողմէն Կովկասի տիրացումին մեծագոյն աջակիցները դարձան երբեմն, ո՛չ թէ որովհետեւ Ռուսերը Քրիստոնեայ էին, այլ որովհետեւ Հայերը անգթօրէն հալածուած էին Թաթար Խաներուն կողմէն։ Ու աշխարհի բոլոր պատմաբանները համաձայն են վկայելու թէ «Ռուսիա երբէք պիտի չկրնար Հարաւ-Արեւելեան Կովկասը նուաճել, եթէ Հայերը չըլլային»։

Պերլինի Աւագաժողովին մօտ Հայոց դիմումը, որ երկրին անհանդուրժելի կացութենէն ծագում առած էր, դարձաւ եղաւ թրքօ-հայկական սուր մրցակցութիւն մը՝ քաղաքական հողի վրայ։

Կառավարութիւնը՝ Վեհաժողովի գումարումէն իսկ առաջ՝ մասնաւոր խնամքն ունեցած էր եւրոպական լեզուներով թարգմանելու և տարածելու Ներսէս Վարժապետեանի կոնդակը և Թուրքիոյ ի նպաստ բոլոր միւս յայտարարութիւնները՝ առանց բողոքի թագրիրները յիշատակելու։ Այս թարգմանութեանց նպատակը ակներեւ էր։ Հայերը բռնադատուեցան, իրենց կարգին, հարստահարութեանց մասին Ազգային Ժողովի կողմէն պատրաստուած տեղեկագրին անգլերէն և ֆրանսերէն տպեալ թարգմանութիւնները տարածել Եւրոպայի ամէն կողմերը։

Անկէն, կամ — Ազգային Ժողովի անդամներուն բացատրութեամբը — «բարոյական» յեղափոխութիւնը սկսած էր Հայոց մէջ, իբր հետեւանք՝ երկիրը կործանող աղէտներուն. Բայց դեռ Հայերը կը գործէին մեծ «խոհեմութեամբ»։ Լորտ Սալզպըրի՝ Անգլիոյ արտաքին գործոց Նախարարը, Խրիմեան Սրբազանին հետ ունեցած տեսակցութեանց տպաւորութեան տակ կը հաղորդէր Պոլիս, Լայարտին թէ՝ «Հայերը ինքնավարութեան ընդունակութիւն և անկախութեան փափաք չունին»։

Սուլթան Համիտի դաւադիր ու պառակտիչ քաղաքականութիւնը տենդագին գործունէութիւն մը սկսած էր արդէն։ Մէկ կողմէն թոյլ կուտար որ Հայերը իրենց դիմումը կատարեն Պերլինի մօտ, միւս կողմէն իր գործակալներուն միջոցով գաւառներու իսլամական մոլեռանդութիւնը կը գրգռէր։ Իր թոյլտուութեամբ կը յուսար դիւրացնել ջնջումը Սան Ստէֆանոյի 16րդ յօդուածին, որ կրնար՝ Հայաստանը Հէրսէք Պոսնա մը դարձնել, հաւանօրէն, Ռուսիոյ տիրապետութեան տակ։ Իր գրգռումներով՝ կը ջանար Հայերը կասկածելի դարձնել և Իսլամներուն ատելութիւնը բազմապատկել՝ Եւրոպական ամէն կերպ բարեկարգութեանց դէմ։ Ու խեղճ Հայերը կը զգային թէ նոր փոթորիկներ կը կուտակուէին իրենց գոյութեան պայմաններուն շուրջը։ Ու Ներսէս Վարժապետեան կը ստիպուէր Ազգային Ժողովին յայտարարել՝ սրտագին անձկութիւններով. — «Գաւառներէն ինծի եկած թուղթեր ունիմ, որոնց մէջ կ'ըսեն որ չի հրատարակենք Եւրոպայի մօտ մեր դիմումները, որովհետեւ վնաս կը պատճառեն մեզի»։

Այդ անձկութեան մէջ պէտք է փնտռել, քիչ մըն ալ, Ներսէսի քաղաքականութեան յամափոփոխ դարձուածքին պատճառը։ Ինչ որ ալ ըսէր, ինչ որ ալ

գրեր, ինչ հակասութիւններու ալ զիջանէր, իր տիրական մտածումն էր՝ ազատել հայ ժողովուրդը այն բռնաւոր կացութենէն, որուն մատնուած էր ան, բացարձակօրէն:

Հայ պատգամաւորներուն հոս ու հոն դիմումները յուսադրիչ եղած էին: Եւրոպական հանրային կարծիքը լարուած ուշադրութեամբ կը հետեւէր հայկական հարցին: Ու Խրիմեան՝ զառամած դիւանագէտներու շնորհալի ժպիտներէն խրախուսուած, կը գրէր Պոլիս, թէ «Հայաստան երկունքի մէջ է. միայն թէ ծնելիք զաւակը մանչ պիտի ըլլայ թէ աղջիկ, տակաւ չենք կրնար որոշել»:

Խրիմեան, ու ո՛չ մէկ Հայ կարող չէր կանխատեսել, թէ ա՛յդքան համակիր յուսադրութիւններէ յետոյ, Հայ կեանքին դէմ պիտի դարբնուէր եւրոպական ոճրագործ մեղսակցութիւն մը, որ Ապտիւլ Համիտ մարդասպան տապարը պիտի սրէր: Խրիմեան, ու ո՛չ մէկ Հայ, կարող չէր տակաւին ըմբռնելու, թէ «Որպէս զի դիւանագիտութիւնը իրմէն միամտօրէն ակնկալուած միջամտութիւնն ի գործ դնէ, պէտք է որ կառավարութիւնները նեղը ձգուին՝ հարկադրիչ դէպքերով»: Խրիմեան, ու ոչ մէկ հայ, կարող չէր հասկնալու, թէ դիւանագիտութիւնը՝ մեր տառապանքը պիտի շահագործէր, մեր կեղեքիչներուն հետ սակարկութեանց մտնելով:

Եւ Ապտիւլ Համիտ, վայրկեան մը միամիտ կասկածն ունեցաւ թէ իր Եւրոպացի հօյակապ պաշտօնակիցները զինքը պիտի մատնեն՝ հայկական «անիրականալի երազ»ներուն մարմին տալով: Բ. Դուռը՝ սպառնագին հրամայեց Ներսէսին որ իսկոյն ետ կանչէ Պերլինի բոլոր հայ պատգամաւորները: Ու Ներսէս պա-

տասխանեց. —«Կը նախընտրեմ Պատրիարքարանի դրանէն կախուիլ, քան թէ ետ կանչել պատգամաւորները»:

Գործը սկսուած էր՝ հաւատքով, յոյսով և վստահութեամբ: Ու չի կար արդէն նահանջ մը, չի կար այլեւս դասալքութիւն մը, որ պիտի յաջողէր Ապտիւլ Համիտի մեքենայութիւնը կասեցնել:

«Հայկական ինքնօրէնութիւն մը՝ եւրոպական հսկողութեամբ»: Ահաւասիկ նպատակը, որուն վրայ կը մտածէին Հայերը, հին րէժիմին: Վասն զի կը զգային, կը հասկնային, կը տեսնէին թէ առանց այդպիսի լուրջ և ազդու հսկողութեան մը, անկարելի պիտի ըլլար իսլամական վրէժխնդրութենէն պրծիլ:

Պերլինի վեհաժողովը գումարուելու օրերուն, նո՛յն իսկ Նուպար փաշան, որ Եգիպտոսի մէջ կատարած բարձրագոյն ազատամիտական գործով մը, բարձրագոյն կարողութեամբ օժտուած պետական մարդու համբաւն ունեցած էր, Հայոց կողմէն դիմում մը անհրաժեշտ նկատեց և ինքն իսկ պատրաստեց ծրագիր մը, զոր կը փափաքէր անձամբ ներկայացնել: Բայց Պոլսոյ Ազգային իշխանութիւնը մերժեց իր առաջարկը:

Աւելի համեստ, աւելի գործնական և՝ այդ իսկ պատճառով՝ Բ. Դրան համար աւելի մտահոգիչ էր Նուպարեան Ծրագիրը, որ կը պահանջէր՝ հայկական նահանգներուն համար, մեծ պետութեանց հաւանութեամբ քրիստոնեայ ընդհանուր կառավարիչ մը նշանակել, դատարանական արդար դրութիւն մը հաստատել, տեղական ոստիկանութիւն մը կազմակերպել՝ Եւրոպացի սպաներով: Ու Նուպար կը փափաքէր՝ ընդհանուր կառավարիչ ընտրուիլ:

Հայ «մտաւորական»ներուն մէջ, մինչեւ այսօր կը գտնուին մէկէ աւելի յանդուգն «քննադատ»ներ, որոնք վճռականութիւնը ծայրայեղութեան կը հասցնեն՝ տարօրինակ յաւակնութեամբ մը պնդելով, թէ Պերլինի Աւագաժողովը պիտի չմերժէր անշուշտ, եթէ Հայերը Նուպարին ծրագիրը ներկայացնէին, Նուպարին խակ ձեռքով: Ասիկա սակայն լոկ ենթադրութիւն մըն է, որ երբէք հաստատուած ու լուսաբանուած չէ բացայայտ եւ ճշգրիտ վկայութիւններով: Ոչ ոք կրնայ լրջօրէն պնդել, թէ Նուպարի ծրագիրը պիտի ընդունուէր անպատճառ: Դիւանագէտները ո՛չ Ներսէսէն կը հրապուրուէին, ո՛չ ալ Նուպարէն: Անոնք գիտէին, ու գիտցան իրենց գործը: Ու որքան բուռն եղած էր Հայոց ակնկալութիւնը, նոյնքան եւ աւելի ուժգին եղաւ յուսախաբութիւնը, երբ Եւրոպայի քաղաքագէտներն իրենց արհեստը ի գործ դրին՝ առանց Հայոց անմիջական պահանջին գոհացում տալու:

Պերլինի վեհաժողովը՝ կարելի է ըսել յատկապէս Սան Սթէֆանոյի դաշնագրութեան 16րդ յօդուածին դէմ էր, զոր Ռուսիան կորզած էր չարունակական ճնշումով եւ որուն զօրութեամբ, Թուրքիան՝ Ռուսիոյ անհատական վերատեսչութեան տակ կը մնէր, մինչդեռ Փարիզի դաշնագիրը ընդհանուր Եւրոպայի հաւաքական խնամակալութիւնը վճռած էր՝ Տաճկաստանի համար: Մասնաւորապէս Մեծն Բրիտանիոյ քաղաքականութիւնը, անգամ մըն ալ փրկած եղաւ Թուրքիան, Ռուսիոյ անջատ հսկողութենէն: Եւ 1878 Յուլիսին, Լորտ Սալըզպըրիի առաջարկութեամբ, Սան Սթէֆանոյի 16րդ յօդուածին տեղ, որ իրականութիւն մըն էր, Հայոց շնորհուեցաւ՝ Պերլինի մեծահամբաւ 16րդ յօդուածը. —

«Բարձրագոյն Դուռ կը խոստանայ, առանց այլեւս յապաղելու գործադրել այն բարեկարգումներն ու բարենորոգութիւնները, զորս տեղական պէտքերը կը պահանջեն Հայոց բնակած գաւառներուն մէջ, եւ անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել Չէրքէզներուն եւ Քիւրտերուն դէմ: Այս նպատակաւ ձեռք առած միջոցները պարբերաբար պիտի ծանուցանէ Տէրութեանց, որոնք անոնց գործադրութեանը պիտի հսկեն»:

Ինչ որ ալ ըլլար արժէքը, այս յօդուածով՝ Հայերն ու Հայկական Խնդիրը քաղաքական բոլորովին նոր փուլի մը մէջ կը թեւակոխէր: Հայ ժողովուրդը կը դադրէր զուտ կրօնական համայնք մը ըլլալէ, եւ իր դատը միջազգային խնդիր մը կը դառնար:

Հայոց դէմ ծրագրուած ամէն ոճիր պիտի կրնար սանձահարուիլ այս յօդուածով, եթէ միայն զայն ստորագրող կառավարութիւնները՝ քաղաքական գործերուն մէջ, պատուոյ եւ պատասխանատուութեան ձայնին անսալ ուզէին: Այդ յօդուածը հզօրագոյն ազդակը պիտի ըլլար, ու եղաւ, հայկական դատին: Ազգային ձեռնարկը սակայն, ինչպէս ըսինք, ամբողջովին չէր յաջողած: Ու այս անյաջողութիւնը սկսած էր յառաջ բերել, քննադատութեան ձեւին տակ, ա՛յնպիսի տըրտունջներ եւ «ամբաստանութիւն»ներ, որոնց ակնարկել ախոյանեցաւ Ներսէս Վարժապետեան՝ կատարեալ ինքնավստահութեամբ եւ հետեւեալ կորովի բացատրութեամբ. —

«Եթէ 61րդ յօդուածը ցաւալի բան մը ունի, ա՛յն է որ մեր խնդրոյն լուծումը բուն մասին կը յետաձգէ. չի կործաներ ազգին յոյսերը, բայց նաեւ չի պսակեր զանոնք իսկոյն. եւ ո՞ր Ազգը կրցած է յանկարծակի իր բաղձանքներն ի գլուխ հանել: Մանր եւ դժբախտու-

թիւններն են որ յանկարծակի կրնան գալ անձի մը և ազգերու վրայ։ Կեանքն ու բարեկեցութիւնը յամր կը ձեւանան։ Ահա, թէ ինչո՞ւ կը սխալին անոնք, որ կ՚ըսեն. —«Ինչո՛ւ սկսանք եթէ չէինք կրնար յաջողիլ»։ Կը սխալին անո՛նք, որ կ՚աւելցնեն նաեւ «յայտնի էր որ չպիտի յաջողէինք»։ Ինչո՞ւ սկսանք. —որովհետեւ օրին մէկը յաջողելու համար պէտք էր այսօրուընէ սկսիլ, ու եթէ նախապէս գիտնայի իսկ թէ անյաջող պիտի մնան ջանքերս, դարձեալ չպիտի թերանայի անոնց մէջ ու թող Ազգը իմ յանցանքս նկատէր զանոնք։ Բայց առանձին չէ որ գործի ձեռնարկեցի։ Ազգը աւելի կանուխ և աւելի բուռն կերպով արտայայտեց իր իղձը՝ զոր իրագործելու պատուիրագիր մը միայն առած էի ես։ Արդ երկու գիտողութիւններ եղած են, որոնք կուգան իմ վիշտերուս դառնութիւնը սաստկացնել։ Առաջինը, թէ՝ քիչ ընդունեցանք որովհետեւ քիչ խնդրեցինք, թէ ազգին իղձերը անկատար կերպով ներկայացուցինք և թէ գիտմամբ այդ կերպով չարժեցանք որպէս զի կիսկատար յաջողութիւն մը ձեռք բերենք։ Մեր ազգայիններէն ոմանց կողմէն եղած է այս գիտողութիւնը, որ անգամ մը եւս ի յայտ կը բերէ ստրկութեան այն վատթար ազդեցութիւնը, որուն շնորհիւ յամառ անվստահութիւնը մեր նկարագրին գիծերէն մին եղած է։ Ա՜հ, եթէ այդ խիղախ վճիռն արձակողը գիտնար, թէ անոնք, զորս ինք կ՚ամբաստանէ՝ այս վեց ամիսներու ընթացքին ինչպէս չարաչար աշխատեցան, եթէ գիտնար թէ անոնք ազգին նուիրեցին ինչ որ կրնային տրամադրել, —հարստութիւն, տաղանդ, դիրք, ազդեցութիւն,— եթէ գիտնար թէ ի՛նչ սուրբ հայրենասիրութեամբ վառուած էին, եթէ գիտնար, թէ ո՛չ ներկայ, ո՛չ ալ ապագայ

փառք կամ վարձատրութիւն չէին ակնկալեր անոնք, եթէ գիտնար, վերջապէս, ինչ որ ե՛ս գիտեմ, անշուշտ իր խղճմտանքին մէջ պիտի դողար՝ նմանօրինակ դատապարտութիւն մը արտասանելով»։

Ներսէսի այս դառնացած կշտամբանքն ուղղուած էր այն վարանոտ ու տարակուսական շփոթութիւններուն դէմ, զորս, սովորաբար, հոգեկան տկունութենէ զուրկ և ճշմարիտ գիտակցութեան անկարող միտքեր ցոյց կուտան՝ քաղաքական մեծ ու պզտիկ ձախորդութեան մը վաղորդայնին։

Հաւաքական և խուճապային փախուստէ մը վերջ անգամ, խուսափող զօրքերէն ո՛չ մէկը կ՚ուզէ յանցանքի բաժին մը վերագրել ինքն իրեն, այլ կը ջանայ պատասխանատուութիւնը բեռցնել իր զօրապետին, իր ընկերներուն և ամէնուն՝ բացի իր անձէն։

Յանցաւոր մը, պատասխանատու մը, ո՞վ կ՚ուզէ ըլլայ, ահա՛, ինչ որ կ՚որոնեն թոյլ մարդիկ՝ ձախողանքէ մը վերջ, եթէ նո՛յն իսկ գործը լաւագոյն յատակագծով մը յառաջ տարուած ըլլայ։ Անշուշտ տեղը չէ, հիմա, Ներսէսի դէմ յայտնուած տարօրոշ կարծիքները քննելու և անոր գործունէութիւնը վերլուծելու։ Ինչ որ անդիմադրելիօրէն մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ, չարախնդրութեան և պարսաւագրութեան այն վարնոց ոգին է, որով զինուեցան Ներսէսի «քննադատ»ները, այն ցաւագար ոգին, որ աւելի ախտաւոր դարձած է հիմա, մեր հասարակութեան մէջ և որ կը յանդգնի՝ բարոյական անկանգնելի անկումով մը՝ կասկածի տակ դնել ամէն գործ ու գործիչ։

Ոչ ոք, և ոչ իսկ Ներսէս չպիտի սրտմտէր եթէ իր դատախազները խօսէին սեփական հաստատ կարծիքներու և համոզումներու անունով, և եթէ անոնք

անկեղծօրէն՝ գործուած սխալ մը մատնանիշ ընէին, զարմանումի անխարդախ բաղձանքով:

Ըսել թէ Ներսէս սխալ քայլեր առաւ, շատ պարզ է, շատ իմանալի: Բայց առանց ո՛և է փաստի ականջէ ականջ փսփսալ թէ Ներսէս գործին դէմ գիտակցաբար դաւեց, ատիկա մեր հասարակական բարքերուն ամէնէն թունաւոր, ամէնէն չարաշուք ախտանիշն է: Ու այդպիսի ախտանիշ մը երեւան եկաւ նաեւ 1878 Հոկտեմբեր 8ի Երեսփ. Ժողովին մէջ, որ՝ ի պատիւ իրեն պէտք է վերյիշենք՝ բացարձակ մեծամասնութեամբ գիտցաւ բոլոր չարաշուք խմլատուքները մերժել, անգամ մըն ալ, գրեթէ միաձայնօրէն հաստատելով թէ Ներսէս Ազգային կամքին գործադիրը միայն եղաւ, հաւատարմօրէն:

Պերլինի մօտ Հայոց գործունէութեան շուրջ երեւան եկած են նաեւ զանազան քննադատութիւններ, որոնք՝ խիստ, անողոք, բայց շիտակ ու ազնիւ՝ ոչ մէկ տհաճութիւն կրնան պատճառած ըլլալ: Գրիգոր Արծրունին, 1879ին, «Թրքահայերի տնտեսական դրութեան մասին» իր մէկ առեննախօսութեան մէջ, ահա թէ ի՛նչ կարծիք կը յայտնէր: —

«Ցաւալի է որ Բէրլինի Գօնկրէսին ներկայացած հայ պատգամաւորները հոգեւորականներ էին. բայց այդ պատգամաւորները եթէ աշխարհական, լուսաւորուած մարդիկ լինէին, եթէ՝ փոխանակ ներկայացնելու անկենդան, մեռելածին օրգանական կանոնադրութիւնը, որտեղ Եւրոպայի ուշադրութիւնը դարձնվում էր Հայաստանում բնակվող հայերի թուի վրայ միայն, եթէ մեր պատգամաւորները ներկայացնէին Հայոց Ազգի տնտեսական, կուլտուրական յատկութիւնների նկարագիրը, եթէ նկարագրէին՝ Հայերի, Ասիայի խորքում

բնակվող այդ Եւրոպացիների — քաղաքակրթական արժանաւորութիւնը՝ ինչպէս նա է, եթէ ներկայացնէին Հայաստանի պատկերը՝ ինչպէս նա կայ, գուցէ Արեւմտեան Եւրոպան կը համոզվէր որ Հայաստանը նո՛յնքան արժանի է ազատվելու և անկախ քաղաքական կեանք ապրելու, որքան ա՛յն երկիրները, որոնք ազատվեցան Թուրքաց տիրապետութիւնից»:

Այս բոլոր տեսութիւնները, սակայն, զուրկ են դժբաղդաբար պատմական և գիտական հաստատ հիմ մը ներկայացնելէ:

Պերլինի յօդուածը, եթէ մէկ կողմէն յուսախափ ըրաւ Հայերը շատ մը տեսակէտներով, միւս կողմէն նոր ու զարմանալի յոյս մը ներշնչեց անոնց, թէ եւրոպական այս հանդիսաւոր երաշխաւորութենէն յետոյ, Օսմանեան կառավարութիւնը պիտի փութայ գոնէ գաւառներուն մէջ հաստատել կարող և կորովի պաշտօնեաներ, որոնք պիտի գիտնան պարկեշտ մարդը սրիկայէն զանազանել, վարչական ապականութիւնը մաքրել, տարապայման հարստահարութեանց ամօթալի ու եղեռնաւոր գործերը դադրեցնել և կեղեքիչներուն մոլեգին յանդգնութիւնը զսպել:

Ներսէս իր ամբողջ խանդավառութիւնը կը պահէր և կը հաւատար պարզապէս, թէ մանաւանդ Անգլիոյ անդուլ և անկաշառ հսկողութեանց շնորհիւ՝ կառավարական սիսթէմաթիք հալածանքը չի կրնար տեւել և թէ Հայերը, ամէն կերպ խելացի աշխատութեան իրենց յարմարութեամբը, պիտի յաջողին իրենց անցեալ տառապանքին վրէժը լուծել՝ տնտեսական, մտաւոր և բարոյական նուաճումներով: Ու ա՛յդ հաւատքով կը պնդէր նաեւ Ազգային Ժողովին առջեւ թէ «Ներ-

կայ դաշնադրութեամբ հարստահարութիւններէ ազատուած են Հայերը», և ատեն է որ չարչարանքներով պնդացած մեր ժողովուրդը իր ազգային վերակենդանութեան առոյգ և իրական ապացոյցները տայ: Ու կ'աւելցնէր՝ բարի, միամիտ բայց ճշմարիտ վստահութեան սրտառուչ շեշտերով. —

«Իսկ մենք յարատեւենք մեր սկսած գործին մէջ: Այսպիսի գործեր ո՛չ մէկ օրուան մէջ, ո՛չ մէկ մարդու ձեռքով կրնան կատարուիլ: Նախ, չկենանք հոս, Հայաստան երթանք, Հայաստան զրկենք ինչ որ ունինք ազգին մէջ բանիբուն, տաղանդաւոր, ազգասէր և ուսումնասէր եկեղեցականներ. Հայաստա՛ն երթան մեր դաստիարակներ, ուսուցիչներ, մեր այնքան վառվռուն երիտասարդներ, Հայաստան երթան մեր արուեստագէտներ, վաճառականներ, Հայաստան երթան մեր ա՛յնքան դժբախտ պանդուխտներ:

«Ո՛չ եւս հարստահարութիւն, ո՛չ եւս կենաց և ընչից ու պատուոյ առեւանգութիւն. ոչ եւս աշխատութեան խափանում. ուղիներ պիտի շինուին, ջրանցքներ պիտի բացուին, գործարաններ պիտի կառուցուին: Անգլիոյ դրամատէրք հոն պիտի երթան իրենց դրամը գործածելու. թող երթան մեր դրամատէրներն ալ. ընկերութիւններ կազմեն այսօրուընէ, ընկերութիւններ ամէն քաղաք և գիւղ՝ դպրոցներ հաստատելու համար. ընկերութիւններ առեւտրական յարաբերութիւններ հաստատելու համար: Հնդկաստանէն, Հայաստանէն, Անգլիայէն, Թուրքիայէն, Ռուսիայէն, Աւստրիայէն ու մինչեւ Պարսկաստանէն միանան ձեռք ձեռքի տան բոլոր Հայերը, և այն ատեն թերեւս ես ալ անբուժելի հիւանդութեանս վարակեալ, ի գերեզման իջած ըլլամ արդէն, այլ տեսնելով այսքան ազգային միասիրտ,

միահոգի աշխատութեան գեղեցիկ արդիւնքները, տեսնելով պսակուած մեր այսօրուան բոլոր յոյսերը, հոգիս պիտի խայտայ գերեզմանիս մէջէն և պիտի ընդգրկէ մեր սիրելի նախնեաց հոգիները...»:

Այսպէս Պէրլինի յօդուածը՝ հսկայ լաւատեսութիւն մը պարգեւած էր Հայոց ու ամէնքը կը յուսային դարձեալ, թէ կրթական և տնտեսական խաղաղ միջոցներով կարելի պիտի ըլլայ այլեւս ազգային կործանումները վերաշինել և ազգային ինքնապահպանումը հզօրապէս հնարաւոր դարձնել:

Կ'ըսուի թէ Խրիմեան Պէրլինէն վերադարձին կախարդիչ քարոզ մը խօսեցաւ, որուն մէջ զինեալ ինքնապաշտպանութեան բրօբականտը կ'ընէր, չափազանց սքօղեալ բացատրութեամբ.

«Սիրելի ժողովուրդ, կ'ըսէ, երբեմնի զուարթ եկեղեցականը՝ վեհ բայց մտախոհ դէմքով, Պէրլին գացինք. անոնք որ երկաթով ներկայացան, ուզածնին առին, իսկ մենք որ թուղթերով դիմեցինք, մեզի տրուածը միայն առինք»:

Խրիմեան՝ ճշմարտապէս Հայ վէրքին վրայ դրած էր իր մատը: Բայց ինքն իսկ չի յանդգնեցաւ իր այդ միտքը երկրորդ անգամ քարոզել: Ընդհակառակը, ամէն ջանք ըրաւ որպէս զի հայ և թուրք համերաշխութիւնը իրագործուի: Ու դեռ ո՛չ մէկ Հայ կը մտածէր թէ այս ազգը կրնայ վաղը անակնկալ նաւաբեկումներ ունենալ, թէ ո՛ և է աննախատեսելի պատահականութեան դէմ կազմ ու պատրաստ գտնուելու հեռատեսութիւնը պէտք է իրեն, թէ չի կրնար կրթական և տնտեսական ճիգերու միայն վստահիլ իր ապագայ կեանքին հրաշակերտումը: Ո՛չ մէկ Հայ կը մտածէր —անցեալ դառնութիւններէն խրատուած— թէ՝ ան-

հրաժեշտ է որ այս ազգը իրական ու նկատելի ուժ մը կազմակերպէ, որպէս զի վաղը, անակնկալներու դիւրին ու եղկելի զոհը չի դառնայ դարձեալ: Ուժը, ինքնապաշտպանութեան ուժը, ոչ ոք կը խորհէր պատրաստ ունենալ զայն՝ հաւաքաբար և ազգովին դիմադրելու համար վաղուան սպառնալիքները: Պերլինի երաշխաւորութիւնը՝ ամբողջ ազգային ապաւինումներուն հաստատ ու միակ հիմը նկատուած էր: Ու ասիկա զարմանալի չէ, երբ հաշուի առնենք, թէ Հայերը տակաւին եւրոպական կառավարութեանց խոստմնազանց վառութիւնը ճանչցած չէին: Ու չէին կշռած, թէ արդարութեան և բարոյականութեան յառաջդիմութիւնը ի՜նչ զարհուրելի նահանջներ ունեցած է՝ եսամոլ հաշիւններու գժմիտ հմայքին առջեւ:

Ներսէսի կոչը Հայոց գործունէութեան ծրագիրը եղաւ: Բայց կար նաեւ ուրիշ ծրագիր մը, զոր չէին կրցած կանխատեսել. — Ապտիւլ Համիտի ծրագիրը, որ հայկական գաւառները դահիճներուն պիտի մատնէր՝ բոլոր ցեղերուն ատելութիւնը գրգռելով Հայ տարրին դէմ, ոխերիմ յամառութեամբ:

Ժ. ԳԼՈՒԽ

Ապտիւլ Համիտ եւ 61րդ յօդուածը. — Եւրոպական համաձայնութիւնը. — Հարստահարութեանց սաստկացումը. — Նոր ճնշութիւն. — Հայ ճնշիչի մը ներկայութեան վնասը. — Նոր վրդովումներ. — Քիւրտերուն ապառազինութիւնը. — Կառավարութեան ուրացումները. — Ազգային Խառն Ժողովի տեսակցութիւնը Եպարքոսին հետ. — Նոր բարեկարգիչ յանձնաժողովներուն նշանակութիւնը, եւայլն:

Պերլինի 61րդ յօդուածը եւրոպական խնամակալութեան տակ կը դնէր Ապտիւլ Համիտը, որուն բացարձակ միապետութեան զգացումները չէին կրնար այդպիսի ստորադասութիւն մը հանդուրժել: Առաջին օրէն իր դիրքը ճշդեց և վճռեց ամէն գնով՝ ազատուիլ այդ յօդուածէն, որուն յիշատակութիւնն իսկ քաղաքական դաւադրութեան ոճիր մը պիտի նկատուէր օր մը: Բայց տակաւին այն համոզումը ունէր, թէ եւրոպական համաձայնութիւն կոչուած մեղսակցութիւնը՝ հզօր և իրաւարար հաւաքականութիւն մըն է, որ իր դաժան ձայնը, և գուցէ, թնդանօթներուն ալ ձայնը լսելի պիտի ընէ, և փիրտ կերպով իր սուրը պիտի շողացնէ, եթէ աւերումները յայտնապէս շարունակուին Թուրքիոյ ասիական նահանգներուն մէջ, ուր Հայոց նման «երկիւղալի հպատակ»ներ կը բնակին:

Ապտիւլ Համիտ մտածեց, ուրեմն, Հայ տարրին դէմ խռչտանգումներու նոր և աւելի անհարկու դրութիւն մը կազմակերպել, հարստահարիչներուն ցասումն ու ընչաքաղցութիւնը գրգռել, բայց նոյն ատեն չարիքը ճարտարօրէն քօղարկել: Երեւոյթը փրկելու մտահոգութեամբ, անմիջապէս խորհեցաւ իր «բարի դիտում»ներուն անկեղծութեան գրաւականը տալ: Բ. Դուռը՝ Պէրլինի Վեհաժողովէն անմիջապէս յետոյ, Հայոց Պատրիարքարանին յայտարարեց, թէ վճռականօրէն որոշած է Կարինի, Վանի և Տիգրանակերտի կողմերը նոր քըննութիւններ բանալ, հարստահարութիւնները ջնջել և կատարեալ ու մշտնջենաւոր բարեկարգութիւններ հաստատել: Հաղորդեց նաեւ, թէ լիազօր արտօնութեամբ քննիչ նշանակուած է Պետական Խորհրդոյ անդամներէն Ալի Նէֆիզ պէյը, որուն պէտք է ընկերանայ՝ նոյն տեղերու ծանօթ, բանիմաց Հայ պաշտօնեայ մը:

Ազգը սակայն, Հայաստանի ընդհանուր գաւառներուն համար արմատական բարենորոգումներ կ՚ակընկալէր: Ու գիտէր արդէն, թէ նոր քննութեանց պէտք չկայ. վասն զի կացութիւնը ծանօթ էր արդէն իր բոլոր պարագայական մանրամասնութիւններով:

Ազգային Ժողովի իրաւասութեան դիւանը՝ 1878 Օգոստոս 5 թուակիր տեղեկագրով մը՝ մինչեւ իսկ վնասակար կը հռչակէր Հայ քննիչի մը մասնակցութիւնը՝ «Նկատելով որ Քիւրտերուն կողմէն կատարուած խժդժութեանց նկատմամբ Բ. Դրան մատուցուած բողոքներն ու գանգատները օգուտ մը չեն ունեցած. Նկատելով որ քննիչներուն պաշտօնը ապարդիւն մնալէն ետքը, Հայ ժողովուրդին բաղդը Քիւրտերու վրէժխնդրութեան կը մատնուի, և նկատելով որ մօտ օրէն Հայաստանի ընդհանուր գաւառաց բարե-

կարգութիւնները լրջօրէն պիտի գործադրուէին անշուշտ, առանց այլեւս աւելորդ քննութիւններով ժամավաճառ ըլլալու»:

Հայերը՝ նոր դաւ մը կը նշմարէին կառավարութեան այս մասնակի շարժումին մէջ: Եւ իրենց նախազգացումը չէր սխալեր: Ճիշդ այդ օրերուն, Ազգային Պատրիարքարան հասած հեռագիրներ կը վկայէին թէ ճգնաժամային ուժաթափութիւններ կը ստանայ գաւառական հայ կեանքը:

Մասիս՝ իր 1878 Օգոստոսի թիւերուն մէջ, արձագանգ տալով այդ աղէտներուն, կը գուժէր նաեւ թէ «Հայոց կրած դարաւոր հարստահարութիւնք վերջերս, և որ քան զոր ա՛յն աստիճան շատցած են ու կը շատնան, որ ժամէ ժամ արիւն, մահ և ամէն տեսակ նողկալի չարիք ազատօրէն կը գործուին անտէր և անպաշտպան Հայաստանցւոց վրայ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ են անհովիւ խաշինք սովալլուկ գայլերու ճանկին մէջ»:

Ուրիշ թերթեր՝ իրենց անպատում վրդովումը կը յայտնէին՝ «իմանալով և ստուգելով թէ Կարինի և շրջակայ գիւղօրէից մեր ազգայինք՝ կեանքերնին ապահովութենէ զուրկ համարելով, հաւաքաբար ուրիշ երկիրներ գաղթելու կը պատրաստուին»:

Կարինի Գաւառական ժողովը՝ հեռագրով՝ չարիքին անմիջական դարման մը կը պահանջէր Պատրիարքարանէն: Ու Ներսէս՝ Կառավարութեան և դեսպաններուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրէր այս աննախընթաց սարսափներուն վրայ: Ապտիւլ Համիտ քաջ ըմբռնած էր իր դերը: Ու Եւրոպացիք՝ Թուրքիոյ ժառանգորդի հոգածութիւնը միայն ունէին:

Իսկ Քիւրտե՞րը: — Կացութեան բանալին անոնց

ձեռքն էր հիմա: Այդ չարքաշ ժողովուրդը, որ 1840ին, ահաւոր կոտորածներու ենթարկուած էր, հիմա՝ Սամուէլ Համիտի ծրագիրներուն օժանդակելու համաձայնութեամբ՝ ազատ իրաւունք ձեռք բերած էր Հայերը կողոպտելու, թալլելու և, առաջին նշան մը երբ տրուի՝ խմբովին ջարդելու:

Սամուէլ Համիտ, որ 61րդ յօդուածին սպառնալիքը չէզոքացնելու միակ միջոց նկատած էր Հայոց թիւը նուազեցնել, Հայերը օտար գաղթականներու հետ և սարսափելի շրջանակի մը մէջ պահել, իր նպատակին յաջողութեան յարմարագոյն տարրը կը տեսնէր Քիւրտերու այս պայմանաւոր օժանդակութեան մէջ: Ահա՛ թէ ի՛նչ հաշիւներով, հետզհետէ աւելցուց անոնց սպառազինութիւնը, ու մինչեւ իսկ կազմակերպեց Համիտիյէ հեծելազունդերը, որոնք՝ որպէս թէ՝ պատերազմի ատեն պիտի գործածուէին, բայց որոնք արհաւիրք պիտի ըլլային նախ Հայուն, և ապա, գուցէ նաեւ Թիւրքերուն:

Ռուսիոյ քաղաքական յաւակնութիւններուն չափ կը յարմարէր քիւրտերուն այս սպառազինութիւնը: Պետերբուրգի պետական գործիչները կը հաշուէին թէ քիւրտերը՝ զինեալ և սանձարձակ՝ բարեկարգութեանց դէմ պատուար պիտի հանդիսանան միշտ և կարող պիտի ըլլան հաւսկ ապա ստեղծելու ա՛յնպիսի տագնապներ, որոնց պայթումը ձեռնտու առիթը պիտի տայ ռուսական նոր և կողոպտիչ միջամտութեան:

Ռուս դիւանագէտները կը մտածէին, թէ քիւրտերը՝ իրենց զէնքերուն ապաւինած՝ եթէ այսօր հայոց վրայ բարբարոսութեամբ կը բաւականանան, վաղը իրենց քաղաքական պահանջները պիտի ունենան, իրենց զէնքը Թուրքին դէմ ալ պիտի դարձնեն և, ուշ կամ

կանուխ, պիտի ստեղծեն քրդական խնդիր մը, որ անխուսափելիօրէն արեւելեան հարցին կնճռոտ, բայց թերեւս ռուսական շահերուն յարմարող, վերաբացման պիտի նպաստէ: Այսպէս կամ այնպէս, քիւրտերը օրուան պարագաներէն կ'օգտուէին՝ յեսանի վրայ պահելով իրենց քանդումի և աւարառութեան տապարը:

Նորանոր ահեղ պատահարներու լուրը՝ սարսափ կը պատճառէր Կ. Պոլսոյ ազգային իշխանութեան: Ներսէս Վարժապետեան կը հրաժարէր, կուգար, կ'երթար՝ առանց ամենադոյզն դարման մը ձեռք ձգելու: Ազգային Խառն Ժողովին կողմէն ընտրուած պատգամաւորութիւն մը ստիպուեցաւ նոր դիմումներ փորձել Բ. Դրան մօտ:

Սամուէլ Համիտի կառավարութիւնը՝ որ ճարպիկ էր օտարներու «աչքին թող փչելու» մէջ, կը պնդէր, կը թախանձէր և վարձկան գրիչներով կը տարաձայնէր թէ «Հայկական Խնդիր» մը գոյութիւն չունի: Ամբողջ եղածը Պատրիարքին անձնական մէկ հնարքն է: Ուրացումի և զրպարտութեան եղանակ մը, որ ընդհանրացաւ և զոր՝ ամբողջ Թուրք ժողովուրդը՝ սուտ ու թունաւորիչ զրոյցներէ խաբուած՝ շարունակեց գործածել մինչեւ իսկ հայ յեղափոխական շարժումին դէմ:

Ազգային ժողովը՝ ի զուր ջախջախիչ հերքումներ կը փութացնէր և ի զուր անհերքելիօրէն կ'ապացուցանէր, թէ «Հայկական Խնդիր»ը անձնական հնարք չէ. օտար դրդումի հետեւանք չէ, անջատական ձգտումի արդիւնք չէ. այլ հարազատ և անճողոպրելի ծնունդն էր ազգային հաւաքական մտածումներու, որոնք բղխած են ապրուած, անժխտելի և այլեւս անտանելի դժբախտութիւններէ:

Կառավարութեան այդ կամաւոր ուրացումները, գիտակից խեղաթիւրումները չէին կրնար թերահաւատութիւն և անվստահութիւն առաջ բերել դէպի Ներսէս Վարժապետեան, որ կը շարունակէր ազգային յարաճուն աղէտները ամէնուն աչքը խոթել՝ վաւերական փաստերով:

Բայց որպէս թէ հայկական գաւառներուն մէջ ի գործ դրուած արհաւրալից խժդժութիւնները լուսընկային մէջ պատահած ըլլային, Բ. Դուռը Ազգային Ժողովի նոր տեղեկագիրներուն հանդէպ ալ ընդվզեցնող այլուրութեան մը ցոյց տուաւ, և նո՛յն իսկ, փոխանակ մարդասպանները պատժելու, փոխանակ իր անյետաձգելի պարտականութիւնը կատարելու, բացէ ի բաց սկսաւ հայ ազգը «ամբաստանել», անոր վերագրելով՝ չափազանցողի, խռովարարի, օտարներու մօտ դաւադրական դիմումներ կատարողի յանցաւոր տրամադրութիւններ:

Խառն Ժողովի պատգամաւորութիւնը, իր ամբողջ չափաւոր խոհեմութեամբ, 1879 Փետրվար 2ին, ազգային երեսփոխանութեան ներկայացուցած է հետեւեալ տեղեկագիրը, որ յստակօրէն կը լուսաբանէ՝ թէ՛ օրուան յուսահատական կացութիւնը և թէ՛ կառավարութեան մտածման տխուր եղանակը՝ Հայոց մասին:

«Նորին Բարձրութեան Մեծ Եպարքոսին Ազգային Վարչական կազմութեան վրայօք ըրած ինչ ինչ հարցումներուն, պատգամաւորութիւնը պատասխանեց թէ Հայոց Ազգը՝ բոլոր Թուրքիաբնակ Հայերէն ընտրեալ երեսփոխաններէ կազմուած ընդհանուր ժողով մը ունի. այս ժողովէն կ'ընտրուին կրօնական և քաղաքական ժողովները, ինչպէս նաև Պատրիարքը, որ կը նախագահէ այս ժողովներուն:

«Պատգամաւորութիւն. — Հայոց Պատրիարքարանի Խառն Ժողովին կողմէն, յանուն Ազգին Ձեր Բարձրութեան կը ներկայանայ պատգամաւորութիւնս, յայտնելու համար թէ Հայոց Ազգը՝ ինչպէս անցեալին, նոյնպէս և ներկայիս մէջ զանազան հարստահարութիւններով կը տառապի և կը չարչարուի և այդ դժբախտութիւնները հետզհետէ բազմապատկուելու վրայ են: Այս չարեաց անմիջական դարմանը ի գործ չի դրուելուն համար, վերջին օրերս աղետաբեր դարձած է Հայոց կացութիւնը: Այդ պատճառով Պատրիարքը հրաժարած է, ազգին գործերն ալ երեսի վրայ մնացած են: Ժողովս կուգայ իրաց այս վիճակը Ձեր Բարձրութեան ներկայացնելու, Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած զեղծումներուն և գործուած հարստահարութիւններուն անմիջական դարմանը խնդրելով հանդերձ:

«Եպարքոս. — Շիտակն ըսելու համար, թէ՛ մէկ և թէ միւս կողմէն շատ բաներ կ'ըսեն ինծի, որոնք դժբախտաբար չափազանցութիւններով լեցուած են: Ես պաշտօնեայ մըն եմ որ ամէն հասարակութիւն հաւասար նկատելով, ամէնուն հանգստութիւնը և բարելաւութիւնը հաւասարապէս պիտի մատակարարեմ: Իմ ճիգերս պիտի պակսի՞ն, իրաւ որ չեմ գիտեր. բայց սա պէտք է գիտնալ որ սանկ ծանր ժամանակի մը մէջ այս երկրին օսմանեան ամէն կարգի հասարակութիւնները, կ'ուզէ Հայ ըլլայ, կ'ուզէ Արաբ, կ'ուզէ Թուրք, և այլն, պարտաւոր են կառավարութեան ջանքերուն օգնել և ո՛չ թէ դժուարութիւններ յարուցանել, դժբախտաբար ինծի տրուած տեղեկութիւնները այնպէս կը ցուցնեն թէ Հայոց ազգը որ իր դարաւոր հաւատարմութեամբը միշտ օգտակար հանդիսացած է

Օսմանեան Պետութեան, այս միջոցին չեղած է այս չափէն և կը դիմէ օտար աղբիւրներու և անոնցմէ շահ կը սպասէ։ Օտարը իր շահերուն համեմատ կը գործէ և իր շահերուն համեմատ կը թելադրէ։ Պէտք է գիտնայ Հայոց ազգը, թէ օտարներու ամէնքն ալ համաձայն չեն Օսմանեան Կայսրութեան օգտին և շահերուն, ուստի պէտք չէ անոնց գործիք ըլլալ, այլ ընդհակառակը, պէտք է գիտնալ թէ այս աղէտից դարմանը Օսմանեան կառավարութիւնը միայն ի գործ պիտի դնէ. այս նպատակաւ ահա երկու գոմիսիոն կազմեցի, մէկը Եւրոպական Տաճկաստանի համար, միւսը՝ Ասիական։ Ասոնց լիազօր իշխանութիւն պիտի տամ որ մանրակրկիտ կերպով այդ չարեաց պատճառները քննեն և հեղինակները գտնելով, անմիջապէս և առանց աչառութեան պատժեն։ Ձեր ազգն ալ առիթ կ'ունենայ իր ամբողջ ցաւերը փաստ ի ձեռին ներկայացնել և դարմանը պահանջել, վստահ ըլլալով որ յանցապարտները իրենց պատիժը պիտի կրեն. ձեր եպիսկոպոսները, երեւելիները, ազգային պաշտօնական մարմինները նոյն գոմիսիոնին կրնան միջոցներ առաջարկել, որովհետեւ քննիչները պարտաւոր են զանոնք մտիկ ընել, բայց այս բաները դիւրին չեն գործադրուիր, դարաւոր զեղծումները կարելի չէ քիչ միջոցի մէջ բառնալ, ուստի ըսէք հայոց ազգին որ համբերէ։ Հայոց ազգը պէտք է յիշէ որ այսչափ դարեր Օսմանեան տէրութեան հովանիին ներքեւ իր ազգութիւնը և աւանդութիւնները պահած է, պատմութեան մէջ դժուար է գտնել այնպիսի տէրութիւն մը որ նուիրական բաները այսչափ պահպանած ըլլայ։

«Պատգամաւորութիւն. — Հայոց ազգը՝ Օսմանեան պետութեան հանդէպ իր դարաւոր հաւատարմութիւնը

անվթար պահած է և կը պահէ. օտար ներշնչութիւններ բնաւ չեն ներգործեր իր վրայ, իր բաղձը կ'ուզէ ձեռք բերել Հայաստանի մէջ՝ Օսմանեան դրօշին ներքեւ։ Հայոց ազգը Օսմանեան կառավարութեան բարենպատակ ձեռնարկներուն օգնած է միշտ. հարստահարութեանց դարմանը և զեղծումներուն բարձումը պահանջելն իսկ օգնութիւն մըն է. սակայն ցաւալի է ըսել որ Հայաստանի այլեւայլ գաւառներուն մէջ, ինչպէս են Վան, Կարին, Տիարպէքիր, Սըվազ եայլն, տեղի ունեցած զանազան հարստահարութիւնները տակաւին կը շարունակուին. ասոնց դարմանումին և յանցապարտներու անաչառապէս պատժուելուն համար շատ անգամ գոմիսիոններ կազմուած և նախորդ Եպարքոսներէն խոստումներ եղած են, սակայն այս բոլորը արդիւնք չեն արտադրած և իրաց այս վիճակը ինչ որ էր նոյնը մնացած է, մանաւանդ աւելի վատթարացած. ասոր համար է որ Պատրիարքը յառաջ գացած է իր թախանձանքին և պահանջման ձեւին մէջ. որպէս զի կարող ըլլայ ժողովուրդը անվրդով պահել։ Հայոց ազգը գիտէ համբերել և ընդերկար համբերած է, ինչպէս յայտնի է Ձեր Բարձրութեան. սակայն սա ալ յայտնի է թէ համբերութիւնն ալ չափ մը ունի. ա՛յնչափ բազմացած են հիմա զեղծումները, հարստահարութիւնները և հայոց ազգին վիշտն ու տառապանքը, որ այլեւս չի կրնար տոկալ, չի կրնար համբերել. մանաւանդ որ առաջարկեալ պայմանները չեն կրնար ակնկալել տալ այն հաստատ յոյսը թէ արդիւնաւոր պիտի ըլլան. որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, այս օրինակ խոստումներ շատ անգամներ տեղի ունեցած են, բայց անգործադրելի և ապարդիւն մնացած են. հայոց ազգը անմիջական դարմանի գործադրութեամբ արդիւնք մը տեսնել կը սպասէ։

«Եպարքոս. — Անմիջական ի՞նչ ընել պէտք է և ի՞նչ տեսակ ցաւեր են:

«Պատգամաւորութիւն. — Անմիջապէս պէտք է իրականացնել ապահովութիւնը, որուն համար զօրութիւն և միջոց չի պակսիր կառավարութեան: Գալով մեր ցաւերուն, հայոց ազգին ցաւերը արդէն պատրիարքական գրութիւններով հաղորդուած են Բ. Դրան ինչպէս գիտէ Ձեր Բարձրութիւնը. մանաւանդ ասկէ երկու երեք տարի առաջ կազմուած յատուկ գիմիսիոնի մը խորհրդածութեանց ենթարկուած են, որոնցմէ կարելի է մանրամասն հասկնալ:

«Եպարքոս. — Ձեր ցաւերը Քիւրտերէ՞ն են, թէ պաշտօնեաներէն:

«Պատգամաւորութիւն. — Քիւրտերուն ձեռքով արդէն սպանութիւններ, գողութիւններ, աւարառութիւններ, յլկանք, բռնաբարութիւններ, առևանգութիւն և այլ զանազան տեսակ չարիք կը գործուին հանապազ, որոնց դէմ գրեթէ տեղական բոլոր պաշտօնեաները անհոգ ու անտարբեր կը մնան և թելադիր ու քաջալեր կը դառնան չարագործաց և իրենք իսկ զեղծումներ կը գործեն՝ ի վնաս երկրին ու ժողովուրդին:

«Եպարքոս. — Դուք ընդհանուր տեսութեամբ կը ներկայացնէք չարիքները. ես կը փափաքիմ որ եղելութիւններ ցուցընէք:

Պատգամաւորութիւն. — Այդ եղելութիւնները ամէն օր ցոյց տուած են. ամէնքն ալ հաղորդուած են Բ. Դրան, պատրիարքական թագրիրներով, որոնցմէն կրնաք լիուլի տեղեկանալ»:

Եպարքոսը այս միջոցին կանչել կուտայ իր խորհրդականը և կը հրամայէ անոր. Ա. Հարստահարութեանց նկատմամբ եկած բոլոր գրութիւնները հաւա-

քել: Բ. Անմիջապէս հեռագիր զարնել բոլոր կուսակալներուն և բանակաց հրամանատարներուն, որ երկրին անդորրութեանը հոգ տանին:

Մինչ միւևնոյն «Թող»ն է, որ կը փչէն:

Ու պատգամաւորութիւնը կը շարունակէ. —

Հայոց ներկայ Պատրիարքը՝ իր ա՛յնչափ աշխատութեանց և թախանձանաց հակառակ, ազգին դառնաղէտ վիճակին դարման մը չի կրնար տանելու ծանր պատասխանատուութեան առջև չի կրնալով հանդուրժել, գործէ դադրած է:

«Եպարքոս. — Պատրիարքը կը կարծէ որ գործէ քաշուելով ազգին օգո՞ւտ մը ըրած կ'ըլլայ. ըսէք Պատրիարքին որ ինծի գայ և համարձակ խօսի ինծի հետ: Ըսէք նաև հայոց ազգին թէ զեղծումները պիտի բարձուին և հարստահարութիւնները պիտի դադրին. բայց համբերել պէտք է: Մեր բոլոր ուշադրութիւնը Ասիոյ կողմը դարձնելու ժամանակ չունինք հիմա և եթէ ժամանակ ալ ունենանք, տակաւին դարաւոր զեղծումներէ յառաջ եկած անկարգութիւնները 24 ժամուան մէջ լուծուելիք խնդրոյ մը պէս կարելի չէ որ բարձուին, բայց անպատճառ պիտի բարձուին:

«Պատգամաւորութիւն. — Թերևս կառավարութիւնը իր բազմազան զբաղմանց մէջ, այս խնդիրը միանգամ ընդ միշտ լուծելու ժամանակ չունենայ. բայց հայոց ազգն ալ հարստահարութեանց տոկալու անհնարութեան մէջ ինկած է. հետևապէս անմիջական և իրական դարմանի գործադրութիւնը անհրաժեշտ է:

«Եպարքոս. — Անտարակոյս բարենորոգումները պիտի գործադրուին. քիչ մը ևս համբերեցէք»:

Այս թելագրական խօսակցութեան վրայ, չենք

ուզեր մեր կողմէն ո՛ և է մեկնութիւն աւելցնել: Ուշադիր ընթերցող մը պիտի կրնայ ըմբռնել, թէ Հայաստանի արիւնաթաթաւ «եղելութիւն»ները ինքնաբեր պատճառի մը արդիւնք չեն դժբաղդաբար: Միեւնոյն թոյլատու քաղաքականութիւնն է որ հարստահարիչներուն բազուկները կը զօրացնէ:

Կառավարութիւնը՝ յաճախ քննիչներ ղրկելով, միակ նպատակ մը ունէր, այն է՝ փողով և թմբուկով ծանուցանել Եւրոպային թէ բարենորոգմանց նոր թուականն սկսած է: Ու հիւպատոսները պիտի կրնային յղի լեռան այս երկունքը իրենց կառավարութեանց հաղորդել, իբր ապացոյց Թուրքիոյ վերաշինութեան և Սուլթանին բարի կամեցողութեան:

Ապտիւլ Համիտի կառավարութիւնը՝ որ տակաւին համոզուած չէր, թէ կրնայ իր ուզածին պէս շարժիլ՝ պէտք ունէր այս պատրիչ ցոյցերուն: Ու հայերը կը համբերէին, այսինքն՝ կը ճզմուէին, կը հռնդային ասիական նահանգներու գեհենին մէջ: Կառավարութիւնը տրամադրութիւն չունէր բնաւ ոճրագործները զսպելու և անոնցմէ մէկուն մազին թելին իսկ դպչելու: Կառավարութեան այս չկամութիւնը՝ իրական բարւոքումի ամէն յոյս կը խորտակէր և յայտնապէս ցոյց կուտար թէ ո՞ւր պէտք է փնտռել ամբողջ կացութեան սկզբնապատճառը, ամբողջ չարիքին աղբիւրը: Քիւրտերը դեռ եւս խտրութիւն կ'ընէին. ուստի մահմետականները տակաւին զերծ կը մնային անոնց չարագործութենէն, բա՛ն մը, որ անգամ մը եւս կ'ապացուցանէր թէ հայերու բնաջնջման ծրագիր մը կայ, առաջուց պատրաստուած և թէ՝ կառավարութիւնը վճռած է ո՛չ թէ ժողովուրդը պաշտպանել, այլ հարստահարիչներուն աչք գոցել: Հայերը դարձեալ չարաչար

կը բռնադատուէին մտածելու, թէ սփոփողական դարմաններ պէտք են: Ազգային Ժողովը՝ 1879 Փետրվար 16ին անհրաժեշտ կը նկատէր՝ «Միջազգային Ժողով մը կարգել տալու աշխատիլ, որ պաշտօն ունենայ Հայաստանի բարենորոգմանց հիմնագիրը պատրաստել, ստիպողութիւն տալով տեղական վարչութեանց բարեկարգութեան, ժանտարմըրիի դրութեամբ ոստիկանութեան հաստատման և դատարանաց վերակազմութեան խնդիրներուն, համեմատական մասնակցութեամբ Հայոց»:

Աւելորդ է ըսել որ Ապտիւլ Համիտ՝ ի պատասխան հայոց այս առաջարկին, գաւառներու արհաւիրքը սաստկացուց: Կառավարութեան նկատմամբ հայոց յոյսը՝, հաւատքը և վստահութիւնը գոյութեան իրաւունք չունէին այլեւս: Պատրիարքը վերջնականապէս յուսահատած՝ Բ. Դրան հետ իր յարաբերութիւնը կը խզէր՝ յայտարարելով թէ «Ձեր խոստումներով մինչեւ հիմա ազգս խաբեցի, ա՛լ այսուհետեւ չի խաբուիր, ուստի չեմ կրնար պաշտօնս շարունակել»:

Ներսէս Վարդապետ Ասլանեան 1879 Փետրվար 23ին Ազգային Ժողովին մէջ, իր սոսկումն ու զզուանքը սապէս կը յայտնէր կառավարութեան զանցառութեանց դէմ:

«Թող ներէ ինձ Ժողովը մէկ երկու խօսք ընել: Ի՞նչ ըրաւ Դուռը մինչեւ հիմա երբ Հայաստանի հանապազօրեայ և անտանելի հարստահարութեանց համար դարման խնդրեցինք. ուրիշ բան չըրաւ այլ շարունակ սա պատասխանեց թէ ձեր ամէն խնդրածները պիտի կատարուին, բայց պէտք է համբերող ըլլաք և սպասէք: Ով որ կ'ուզէ ձեր մէջէն թող հաւատայ այս խօսքին և թող համոզուի թէ իրօք բարենորոգումներ

պիտի ըլլան։ Կարելի է պիտի ըլլան օր մը այդ բարւոքումները, բայց ա՛յն ատեն, կարծեմ, երբ այլեւս հայ մը չի մնայ Հայաստանի մէջ, իմ հաւատքս է չհաւատալ Դրան խոստումներուն»։

Կառավարութիւնը կը յայտարարէր թէ «ժամանակ չունի իր ամբողջ ուշադրութիւնը Ասիոյ վրայ դարձնելու»։ Չէր զսպէր քիւրտերը, բայց չէր արտօնէր նաեւ հայերը, որպէս զի զէնքով պաշտպանեն իրենց գոյութիւնը։

Ապտիւլ Համիտ կ՚աշխատէր անպատճառ իր բռնաւոր և միահեծան լուծին տակ ճկել հայոց ազգային իշխանութիւնը, ինչպէս ամէն իշխանութիւն՝ խեղդելով քաղաքի ամէն խլրտում։ Անոր անդրդուելի մտածումն էր՝ Օսմանեան միապետութիւնը անձնական միապետութեան վերածել, անբարոյացնելով մթնոլորտը՝ քսութեան և լրտեսութեան հսկայ ցանցի մը մէջ։

Հայոց Ազգային Ժողովը ստիպուեցաւ աւելի խոհեմ, աւելի սիրաշահող քաղաքականութեան մը հետեւիլ, վիճաբանութիւնները նուազեցնել և հրատարակութիւնները չափաւորել։

Ներսէս Պատրիարք՝ 1879 Նոյեմբեր 30ի նիստին մէջ, զգաստութիւն կ՚ազդարարէր, յայտարարելով թէ՝ «Ամէն կողմէ լրտեսութիւն կ՚ընեն, չարամիտ մեկնութիւններ կուտան ամէն խօսքի և այսպիսի պարագաներու մէջ՝ հարցումներն ու հրատարակութիւնները օգուտ չունին, այլ կեղեքումները սաստկացնելու կը ծառայեն»։

Ապտիւլ Համիտ՝ հայոց դէմ դատապարտութեան անդառնալի վճիռն արձակած էր՝ անողոքելիօրէն։ Ու հիմա կ՚աշխատէր նոյնիսկ «Հայաստան» անունն ալ Թուրքիոյ քարտէսէն ջնջել, «Քիւրտիստան» բառը

միայն գործածել տալ-նկրտելով։ Անգլիական կառավարութեան Թուրքիոյ գործակատարներն իսկ համակերպեցան այս անհեթեթ անուանակոչութեան, որ դառն վիշտ և մեծ յուզում յառաջ բերաւ հայ ազգին մէջ։ Անգլիան՝ դեռ եւս հաւատարիմ Պիքընսֆիլտի քաղաքականութեան, Կիպրոսի դաշնագրութեամբ ձեռք բերած էր հզօր ազդեցութիւն մը, զոր կը ջանար իրական թեւարկութեան վերածել, զինուորական հիւպատոսարաններ հաստատելով։ Բրիտանական կառավարութիւնը՝ 1879ին, Հայաստանի վրայ ընդհանուր հիւպատոս մը նշանակելով, «Քիւրտիստան»ի հիւպատոս անուանեց զայն։ Ամբողջ հայ ազգը միահաղոյն բողոքեց այս անըմբռնելի անիրաւութեան դէմ։ «Հայաստան» բառը մնաց, բայց ատելութիւնը չի դադրեցաւ։ Եւ Եըլտըզի խմբակը ոգի ի բռին կ՚աշխատէր հետզհետէ աւելի զօրեղ և անդիմադրելի կազմակերպութիւն մը տալ այն վատթար վարչութեան, որուն տակ պիտի ճնշուէին յետոյ իսլամներն ալ, ամբողջ երկիրն ալ, առանց ցեղային խտրութեան։

Թուրքիոյ ասիական նահանգները տենդագին, բայց ամուլ գործունէութեան թատերաբեմ հանդիսացած էին։ Հիւպատոսներ՝ եւրոպական պետութեանց կողմէն, քննիչ՝ Բ. Դրան կողմէն, քննիչներ հայոց կողմէն, ամէնքը կը ծրագրէին վերակազմել վարչութիւն մը, զոր Ապտիւլ Համիտ կը յաջողէր քանդել վարպետ մեքենայութիւններով։ «Վեհափառ Սուլթան»ը յառաջացած էր կործանումի կատաղի ճամբուն մէջ՝ ընդերկրեայ անդադրում դաւադրութեամբ։ Մացածը Բիւզանդաբանութիւն էր՝ պղատոնական բաղձանքներով ծանրաբեռնուած։

Ազգային ցաւերու ամոքումին նուիրուած բոլոր

ջանքերը ապարդիւն կը մնային: Պատերազմին հետեւանքները, կառավարութեան անշարժութիւնը, հարստահարիչներուն դաժան անզգամութիւնները բնական և արհեստական սով մը առաջ բերին: Երկիրը արիւն արցունք կը թափէր, սովեալ՝ Ալաշկերտ, սովեալ՝ Վասպուրական, սովեալ՝ ամբողջ Հայաստան: Ամբողջ Պոլիս, ամբողջ արտասահման արտակարգ խլրտումի մէջ էր՝ «ի նպաստ սովելոց»: Հեռաւոր եղբայրներ կ'ուզէին օգնութիւն փութացնել իրենց տառապեալ ու գալարատանջ հայրենակիցներուն: Կ. Պոլսոյ ղարիպները՝ իրենց հարազատներուն ողբ ու կոծի արձագանգէն թունդ ելած, Ազգային Ժողովին կը պարզէին՝ հայրենի ճակատագրին քստմնելի եղերականութիւնը, արտաշարժ նամակներով, որոնք խռովիչ ապացոյց մը եւս կուտան թէ ի՞նչ ահաւոր ծանրակշռութիւններ ստացած էր հայոց վիճակը՝ շնորհիւ «մեր հոգելոյս հայրերու խոնարհ ոգի»ին:

Այդ նամակներէն գոնէ հատ մը, Վասպուրականցիներունը, կարեւոր կը նկատեմ հոս արտագրել: Ահաւասիկ:

—«Հայաստանցի հայոց և մանաւորապէս Վասպուրականի բազմաթիւ ժողովրդեան վրայ սոսկալի արհաւիրքները ա՛յնչափ արագ իրարու կը յաջորդեն, որով կենաց և մահուան վերջին ճգնաժամերուն մէջ կը գտնուին այսօր. և նոր և հիմնական և անմիջական դարմանի պէտք ունին: Եթէ ոչ՝ շուտով Հայաստան հայոց գերեզման կը դառնայ: Հայաստանցին այլեւս պէտք չունի հարցնելու թէ ի՞նչ են իր ցաւերը և ի՞նչ շարժառիթներէ առաջ կուգան: միայն թէ զինքն յուսադրող երաշխաւորութեանց գործադրման կը սպասէ:

«Մեր տառապանքները աննկարագրելի կերպով ծանրացուցած են՝ մանաւանդ այս վերջին տարին և այն նոր վիշտերը, որոնք սով յառաջ բերին. սովը որ կրկնապատկեց մեր աղէտները, որպէս զի խոպան յուսահատած թողունք մեր փշալից հայրենիքը և փախչինք: Արդէն Պատկառելի Ժողովդ քաջահմուտ է թէ՝ ի՞նչպէս Վասպուրականը նախ կրակով տոչորեցին և քիչ մը վերջ պատերազմ հրատարակուեցաւ և վայրենի քրդաց հրոսակները Տէրութեան խաղաղ բնակչաց գիւղերուն վրայ արշաւելով կողոպտեցին, սպաննեցին, քանդեցին. այնպէս որ երկրագործ ժողովուրդը ընդերկար տարերու, ձորերու մէջ թաքչելու ապաւէն փնտռեց և կամ ցիր ու ցան եղաւ օտար հողերու վրայ: Պատերազմը վերջանալէն ետք, այդ թշուառ ժողովուրդը դարձեալ տարիներով չի կրցաւ իր աւերակները նորոգելով իր վարուցանքն ընել, որովհետեւ ո՛չ ոգեպահիկ, ո՛չ սերմնցու, ո՛չ սայլ, արօր ու վիծկի, և ո՛չ տաւար, ոչխար մնացած էր, ուստի թէեւ ամբողջ Մեծ Հայաստան, մանաւանդ Վասպուրական ընդհանրապէս սովի կրակով կը վառի, բայց ամենէն ծանր աղէտներ կրող գաւառներն եղան Աղբակ, Նորտուզ, Շատախ, Մօշապ եւայլն: Այս գաւառներու բնակիչներէն բազմաթիւ մեծ գերդաստաններ, որոնք հացալից ամբարներով օրը հարիւրաւոր հիւրեր կը կերակրէին, այժմ ցամաք հաց կանչելով ցամքեցան և որոնց շատերը Ռուսաստան, Պարսկաստան և այլուր գաղթեցին: Եւ այժմ սովէն աւելի ահաւոր վտանգ մը կը սպառնայ Վասպուրականին՝ հարստահարութիւնը, որ բազմապատկուած է նորանոր խորհրդաւոր շարժումներով:

«Եւ արդ, մեր պարտքը կատարելու համար խո-

նարհաբար կը յայտարարենք թէ՝ եթէ Հայաստանի ժողովրդեան սպասած հիմնական բարենորոգման երաշխաւորութիւնը փութով չի հասնի, ո՛չ միայն մեծ չփոթութիւնք կրնան պատահիլ, այլ և ապագայ սովը ա՛յնչափ սոսկալի կրնայ ըլլալ որ այլեւս ո՛ր և է օգնութեամբ չպիտի դարմանուի և ժողովուրդը և իր յոյսը միասին պիտի մեռնին։

Վասպուրականցի հայերը կ՚ըսէին տակաւին.—

«Սրբազան Տէր, և Մեծ. Տեարք Երեսփոխանք, Հայաստանի ժողովուրդը որչափ ալ յանդգէտս բամբասուի, պարզ ճշմարտութիւն մըն է որ երբեմնի 25—30 միլիոն հայերէն միմիայն Հայաստանի մէջ բնակող արդի հայերն են որ դարերէ ի վեր կրակի մէջ և կռանի հարուածներու տակ կ՚ապրին և երկաթէ պողովատի պէս դեռ կը դիմանան. ուստի ամէն կարեկցութեան և օգնութեան արժանի կրնան համարուիլ՝ իբր չորս հազար տարուան հայրենասէր ու մարտիկ պահապաններն ազգին. և եթէ չեն կրնար առնաբար իրաւունքը պաշտպանել, պէտք չէ խստապահանջ ըլլալ ժողովուրդէ մը, որ 4—5 տարիէ ի վեր արթնցած՝ հինգ հարիւր տարուան ստրկութիւն մը ապրած է։

«Վերջապէս, եթէ անհնար է անմիջական և հիմնաւոր ապահովութիւն հասցնել Հայաստանի հայուն, լաւ է որ այլեւս իրենց յոյսը չի կապուի անյոյս կապերով և թող երթան վերջին յուսահատութեան ապաւինելով՝ իրենք իրենց վէրքերուն դարման տանիլ մտածեն»։

Աբտիւլ Համիտ չէր նահանջեր սակայն իր անդառնալի քաղաքականութեան մէջ, որով վճռած էր բողոքողները ջնջել, փոխանակ արդարացի բողոքի անհանդուրժելի պատճառները ոչնչացնելու։

Ու ճիշդ այս դժոխային շրջանին, հայերը՝ որոնք կառավարական ռէժիմին բարբարոսութեան դէմ իրենց զարշանքը կ՚արտայայտէին՝ ստիպուեցան նաև սուր տրտունջներ յայտնել այն ներքին հրէշութեանց դէմ, զորս գործել սկսած էին նաև հայ հարստահարիչներ։

Բռնութեան սանձած ապականեալ միջավայրէն օգտուելով, հայ չօրպաճիներ՝ հայոց դահիճներուն կը մեղսակցէին ա՛յնպիսի անլուր անիրաւութիւններով, որոնք օրէնքին առջեւ ոճիրներ էին և զորս պաշտօնեաներուն ստոր կաշառակերութիւնը կը յաջողէր անպատիժ թողուլ։

Տարակոյս չկայ, թէ որ և է Սուլթան Աբտիւլ Համիտ՝ իր այս կործանարար ծրագիրներուն մէջ չպիտի յաջողէր, եթէ երբէք Թիւրք երիտասարդութիւնը՝ ընդհանուր զարթնումով մը, հայրենիքի ճշմարիտ շահերուն մէջ լուսաբանուած՝ պաշտօնական Թուրքիոյ բարբարոսութեանց դէմ ցցուէր հանրային փրկութեան գործին պատուաբեր նախաձեռնութիւնն ստանձնելով։

Մեծագոյն դժբախտութիւն մըն էր որ Թիւրք ժողովուրդը՝ ընդհանուր առումով արեւմտեան գաղափարներու հետ ո՛ և է հպումէ դեռեւս զրկուած, անվերջ պատերազմներու հետեւանքով ժամանակ չէր ունեցած հաւաքական զարգացում մը իրականացնելու, այլ իբր զինուորական ցեղ՝ կարգապահութեան անզանցառելի պարտականութիւն մը կը նկատէր հաստատուած իշխանութեան հանդէպ անպայման յարգանքի համակերպութիւն մը միայն ցոյց տալ։

Երլտըզի խմբակը ո՛չ մէկ ջանք կը խնայէր Թիւրք երիտասարդութեան այս փրկարար զարթնումը խափանելու համար, որպէս զի կարող ըլլայ ամբողջ իսլամական ժողովուրդը շարժման մէջ դնել՝ միմիայն իր

կամքէն բղխած ուղղութեամբ։ Ժողովուրդին այս վիճակէն և տրամադրութենէն քաջալերուած, Ապտիւլ Համիտի սիւրական գործակատարները դիւրութեամբ կը յաջողէին հաւատացնել, թէ հարստահարութեանց բարձումին նուիրուած հայկական ջանքերը կը ձգտին Օսմանեան կայսրութիւնը անդամատելու, օտարներէ թելադրուած։

Այս պատճառներով, անկարելի էր ազատախնդրական բանաւոր համաձայնութիւն մը գոյացնել ընդմէջ կարգապահ Թիւրքին և դժգոհ Հայուն։ Երկու տարրերուն միջև սորքաց յարաբերութեանց բացակայութիւնը տեղի տուած էր դժբաղդ անհասկացողութիւններու, որոնք՝ հուսկ յետոյ, Եըլտըզի անգութ դրդումներով աղէտաւոր ատելութիւն մը պիտի արտադրէին՝ ի չահ բռնութեան և ի վնաս հայրենիքին։

Հայերը բացարձակապէս կղզիացած էին ուրեմն իրենց արդար պահանջներուն մէջ, որոնց անկեղծ գործադրութիւնը երկրին ճշմարիտ վերակազմութեան միայն պիտի սատարէր։ Հայոց Պատրիարքարանը իր պատրական ակնկալութիւններուն մէջ յամառած կը մնար, երբ անդին Հայաստանի սուգին ու ցաւին պատմութիւնը կը ստուարանար՝ դժնդակ ու բազմապատիկ բարդութիւններով։ Բնաւ կարելի չէ առանց քամնելու կարդալ 1879 Սեպտեմբեր 16 թուակիր հսկայ վաւերագիրը, որ՝ 1846էն ի վեր Հայաստանի զանազան կողմերը գործադրուած աներեւակայելի ճիւաղութիւնները մի առ մի թուելէ վերջ, ճշգրիտ մանրամասնութիւններով կ'ապացուցանէ նոյնպէս, թէ ի՛նչ անվերջանալի պատուհաս մը եղած է «խալահաթ»ի խարդախ գործադրութիւնը։

Հազարաւորներէն քանի մը օրինակ յիշենք հոս.—

«Ոչինչ պատրուակներով կը տանջեն հայը։ Ու տանջանքի միջոցներն են՝ ախնայ ծեծել, քիթ, ականջ, չրթունք կտրել, աչք ու ակռայ հանել, վիրաւորել, անդամատ ընել։ Օրինակ, 1877ին Խնուսի Խէրթ գիւղին մէջ, Մանասէ քահանան կը ներքինացնեն, չամբուրի կը զարնեն և այսպէս տանջելէ վերջ կիսամեռ կը թողուն որ այլեւս չապրի։ Յետոյ կը բռնեն անոր կինը և հարսը ու կը պղծեն անասնաբար»։

«Նոյնպէս Իպօ և Հաչանա Քիւրտերը, Սուրնապցի Յակոբ անուն հայու մը վրայ կը յարձակին և ամորձիքը սեղմած կը պրկեն և այնպէս իր տան երդիքէն ոտքերէն կախած կը թողուն երեկոյէն մինչեւ առաւօտ։ Այս օրուան օրս ներքինացած է խեղճ մարդը, իսկ յանցաւորները անպատիժ կը գառզանան»։

«Ուպատուլլահ Շէյխը (Շէյխ Ճէլալէտտինի հայրը) քանի մը տարուան մէջ 100էն աւելի կին և աղջիկ պղծած է Խիզանի մէջ։ Թիւ և համար չկայ առեւանգուած աղջկանց և կանանց»։

«Պաշտօնական տեղեկագիր մը 67 հայ կը թուէ անուններով և արհեստներով, որոնք սպաննուած են սոսկ Մուշ գաւառին մէջ, մէկ տարուան միջոցին։ Նոյնպէս Վանի կողմը բազմաթիւ սպաննութիւններ եղած են»։

«Հայը կը նժդեհանայ Պոլիս, Տփղիս և այլուր, ու տարիներով կ'աշխատի իր հայրենի աշխարհէն հեռու։ Երբեմն այսպէս 30 տարիներ անցնելէն ու քիչ շատ դրամ ժողվելէն ետքը, օր մըն ալ կ'որոշէ տուն դառնալ։ Տուն հասնելուն պէս և կամ ճամբուն վրայ, կը յարձակին և արիւն արցունքով հաւաքածը կը յափշտակեն։ Բողոքագիր կուտայ իշխանութեան, բայց որովհետեւ եղած գանգատը մահմետականի դէմ է, Շէրին

խոկոյն մահմետական վկայ կը հարցնէ: Ո՞ւր գտնելու է: Ո՞վ այսպիսի թշուառութեանց տակ չանթահարեալ գօգցես, չի մեռնիր»:

Շատ երկար պիտի ըլլար ծանրանալ բոլոր արհաւրալից իրողութիւններուն վրայ, որոնք աւելի քան բաւական էին մարդկային խղճմտանքը ըմբոստացնելու և ամենէն իրապաշտ, ամենէն գետնագարշ խոհեմութիւններն իսկ վրդովելու, ցնցելու, ընդոստեցնելու: Այն, զոր գծեցինք, դեռ շատ աղօտ մանրանկարն է այն խելայեղիչ համայնապատկերին, զոր ապականեալ վարչութիւնը կը ներկայացնէր՝ ամբողջ հայ ազգին տաժանելի ոգեւարքը փութացնելով: Այդ բէժիմին տակ, գաւառացի հայը այլեւս մարդ չէ, այլ ռաեա, զոր վայրագ հրոսներ կ'անդամատեն, կը ներքինացնեն, կը խաչեն, կը մորթեն, կ'ուտեն՝ ինչպէս որ հաճին...:

Այս նոր վայրագութիւնները պիտի պարզենք մեր Բ. հատորին մէջ:

Հայկական ճգնաժամին աւելի եղկելի, աւելի տաժանակոծ, աւելի ահաւոր կերպարանութիւնը՝ բողոքի, դիմադրութեան նոր և աւելի յանդուգն տրամադրութիւններ կը հարկադրէր հայ ազգին, որ դեռ կը տանջուէր առանց զէնքի, առանց ինքն իր վրայ միայն դնելու իր ազատագրութեան ամենի յոյսը: Միջազգային հաշիւները եւրոպական խաղաղութեան սպառնացող փոթորիկի մը հաւանական պայթումէն վրդովուած, ընդհանուր հանդարտութիւն մը կը պահանջէին Թուրքիայէն 1880 Յունիս 11ին, եւրոպական գօնակրը նոր և ազդու միջամտութիւն մը փորձեց՝ օսմանեան կառավարութեան ներկայացնելով հետեւեալ սպառնական պահանջագիրը. —

«Եւրոպայի և Օսմանեան Կայսրութեան շահերը կը պահանջեն որ Պերլինի Դաշնագրութիւնը գործադրուի, հակառակ պարագային, մեծ Պետութեանց միացումը կամ անյապաղ գործակցութիւնը պիտի կրնայ միայնակ այս արդիւնքը առաջ բերել»:

Ապտիւլ Համիտ պարտաւորեցաւ նոր վարպետութեանց դիմել՝ յուսադրելու համար պետութիւնները, թէ ամէն բարեկարգութիւն սկսուած է արդէն: Բայց շուտով հասկցաւ, թէ անամէջ յախորտանք մըն է այդ սպառնալիքը և՛ թէ՝ ինքը կարող է ամէնուն քթին խնդալ այլեւս, սուտ խոստումներով կամ առերեւոյթ բարենորոգումներով:

Ներքին և արտաքին այս խարդախ իրարանցումները կը հաստատէին, թէ —ինչպէս պիտի ըսէր Վիքթոր Պէրար— «Արդարութեան տեսակէտով՝ Հայաստան յաղթանակը վաստկած էր. գործնականի տեսակէտով, անիկա դեռ երկար ատեն պիտի կրէր իր իրաւունքներուն զլացումը: Իրաւունքին հռչակումէն մինչեւ տիրացումը՝ ճամբան անխուսափելի է. իրաւունքն ալ ոյժ մըն է, մեծ ոյժ մը, գործօն չարժուն և աւելի սրնթաց քան ինչ որ կ'երեւայ»: Եւ իրաւազուրկ հայը դեռ կը տոկար, կը մաքառէր ամէ՛ն խոչընդոտի դէմ՝ տնտեսական, կրթական և բարեգործական նոր ձեռնարկներով, որոնք անխուսափելիօրէն յանդեցան վերջապէս յեղափոխական բուռն մարտնչումներու:

Հոս զանց կ'ընենք այդ «նոր ձեռնարկներուն վրայ ծանրանալ՝ ծրագրած ըլլալով գործին երկրորդ հատորին մէջ ընդարձակօրէն խօսիլ 1878էն մինչեւ 1890ի բազմաշխուր շրջանին վրայ, որուն հետ կապուած են օսմանեան կառավարութեան և հայ տարրին փոխադարձ յարաբերութիւնները, Եւրոպական պետու-

թեանց —մասնաւորապէս Գերմանիոյ, Ռուսիոյ և Անգլիոյ— կատարած տխուր և կործանիչ դերը, հայրենասիրական բրօբականտն ու գործունէութիւնը, Հայ և Թիւրք ազատական շարժումները և Սալոնիկ Համիտի հալածանքը՝ ընդհանուր ազատականութեան դէմ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Հայկական Խնդրին Ծագումը գրելով, նպատակ չունեցանք պատմական տեղեկութիւններ միայն նօթագրած ըլլալու: Զարիքի մը լոկ անցեալ գոյութիւնը հաստատել և տխուր վերյիշումներ փորձել չէր մեր փափաքը: Իրողութիւնները ճշգրտօրէն թուելով, ամբողջ ճշմարտութիւնը անվիճելիօրէն պարզելով, մեր միտքն է, ցոյց տալ բոլոր հայ հակայեղափոխական դատախազներուն, թէ իրենք՝ ազգային ազատագրութեան ձգտումները անհիմնօրէն դատափետելով, ազգային աղէտներուն ծագումը յեղափոխական շարժումներու վերագրելով, ո՛չ միայն ցաւագին անգիտակցութիւն մը ցուցադրած կ'ըլլան, հապա նաև՝ ճշմարտութեան դէմ կը մեղանչեն ու մինչև իսկ յարգելի գերեզմանները կը խռովեն այն հոգելոյս հայրերուն, որոնք բռնութեան դէմ ծառացան, անպատիւ ստրկութեան կրաւորական համակերպութիւնը արհամարհելով:

Վստահաբար կարող եմ պնդել, թէ ո՛չ մէկ յեղափոխական հակառակ չէ լուրջ ու ճշմարիտ քննադատութեան, որքան ալ խիստ ըլլայ ան: Աններելին՝ անգիտակից քաշքշուքն է: Բայց լոկ այս ճշմարտութիւնը ապացուցանել չէ եղած մեր շարժառիթը: Այս

հրատարակութեամբ՝ աւելի մեծ, աւելի անդիմադրելի փափաք մը ունեցած ենք. ա՛յն է, նպաստած ըլլալ այն անկեղծ հասկացողութեան, որուն հզօրապէս պէտք ունին օսմանեան տարրերը և որուն բացակայութիւնը ականատես ըրաւ մեզ ձախորդ ու ողբալի տեսարաններու, որոնք մեր դժբաղդ անցեալին ամենէն մռայլ դրուագը կը ձեւացնեն։

Բռնապետական կառավարութիւնը՝ իր երկրակործան ծրագիրներուն յաջողութեան գործօններէն մին նկատած էր՝ օսմանեան տարացեղ տարրերուն փոխադարձ յարաբերութեանց խանգարումը, ու ա՛յդ իսկ նպատակով, անոնց մէջ սերմեց՝ կասկածի, արհամարհանքի և թշնամութեան գօտեմարտութիւն մը։ Սահմանադրական կառավարութեան, ազատ քաղաքացիներուն պարտականութիւնն է աշխատիլ, որ ի սպառ ջնջուին փոխադարձ անհասկացողութիւնները, որոնք արդիւնք են սխալ ու չարափոխուած ծանօթութիւններու և որոնց տեւականութիւնը կրնայ գուցէ խափանել այն հուժկու ներդաշնակութիւնը, որ Թուրք, Հայ և այլ տարրերը անկեղծ, իրական և անբաժանելի ամբողջութեան մը մէջ պիտի պարփակէ։ Այդ անխարդախ ներդաշնակութիւնն է որ երկրին պիտի պարգեւէ այն անպարտելի ուժը, որով հնարաւոր պիտի ըլլայ՝ ներքին և արտաքին ամէն չարիք դիմագրաւել։

Իշխան Սապահէտտին, 1905ին, հայ օրագրողի մը կը յայտարարէր. —

«Կը մեղադրեմ Հայերը, որ կերպով մը մասնակցած եղան իրենց դէմ գրգռելու Թուրք ժողովուրդը, մինչդեռ կարող էին աշխատիլ զայն լուսաբանելու։ Կը ցաւիմ որ փոխանակ Թուրք ժողովուրդը իր ճշմարիտ շահերուն վրայ լուսաբանել ջանալու՝ Հայերը ա-

մէն բան ըրած եղան զայն իրենց դէմ գրգռելու, և այդպէսով եղականօրէն նպաստաւորեցին Ապտիւլ Համիտի էնթրիկները։ Մանաւանդ կարգ մը նախապաշարումներ կան, զորս Հայերը պարտականութիւն համարելու էին ջնջել։ Սուլթանը կ՚ուզէ հաւատացնել Թուրք ժողովուրդին, զայն Հայերուն դէմ գրգռելու նպատակով, թէ ասոնց ճիգերը չեն ձգտիր բնաւ օսմանեան կայսրութիւնը բարեկարգելու, այլ զայն՝ ի չահ իրենց անդամահատելու»։

Մեր աշխատութեան մէջ, անցողակի ցոյց տուինք այն արգելքները, որոնք այդ լուսաբանութիւնը անկարելի կը դարձնէին։ Մեր գործին երկրորդ հատորին մէջ առիթ պիտի ունենանք այս պարագան ընդարձակօրէն պարզելու՝ պատմական ապացոյցներով։ Ճըշմարտութիւն մը կայ, զոր պէտք չէ ծածկել սակայն։ Թուրք և Հայ ժողովրդային զանգուածներէն զատ, երկու կողմի ազատական գործիչներն իսկ, երկար ատեն իրարու դէմ պահած են կասկածի և անվստահութեան թշնամական տրամադրութիւններ։ Ցեղային փոխադարձ ատելութիւնները՝ հետզհետէ խորարմատ կերպով տարածուեցան և վերջապէս երկու կողմի բարի կամեցողութիւնները չէզոքացուցին, պիտի ըսեմ՝ չքացուցին։ Ապտիւլ Համիտի կառավարութիւնը բնականաբար բաժանման վիհը անհունացուց։ Հայերը, որոնք բռնապետական վարչութեան դէմ միայն իրենց գարշանքը կը յայտնէին, Թուրքին դէմ ալ ոխերիմ ծայրայեղութիւններու հասան, բնականօրէն։ Հայ հրատարակութիւնները սկսան կատարուած բոլոր խժդժութիւնները մատնանիշ ընել՝ իբր քիւրտերու և թիւրքերու խժդժութիւններ։ Իսկ Երիտասարդ Թուրքերէն շատեր, որոնք օսմանեան այլազան ցեղերուն եղբայ-

րակցութիւնը կը պահանջէին, Ապտիւլ Համիտի ջարդերը զսպումի բնական միջոց մը նկատեցին։

Հայերը, որոնք ոչ թէ Թուրքիոյ կործանման, այլ անոր հիմնական բարենորոգման փափաքող էին, Եւրոպայի օձիքէն բռնեցին և անոր՝ հանդիսաւոր երաշխաւորութեամբ խոստացած միջամտութիւնը պահանջեցին՝ մարդկայնութեան և այլասիրութեան զգացումներ յուսալով անկէ։ Իսկ Երիտասարդ Թուրքերը, որոնք շատ արդար ընդվզում մը ունէին եւրոպական անիրաւ ոտնձգութեանց դէմ, իրենց ատելութիւնները քրիստոնեաներու դէմ ընդհանրացուցին և համօսմանեան քաղաքականութենէ մը աւելի, համիսլամական ուղղութեան մը հետեւեցան։ «Միութեան և Յառաջդիմութեան Օսմանեան Կոմիթէն», որ երկրին զանազան ցեղերը հաշտեցնելու առաքելութիւնը կը վերագրէր իրեն, իր առաջին շրջաբերականներէն մէկուն մէջ, տարապայման համիսլամութեան այդ ոգին ի յայտ կը բերէր, իր կոչը բացառապէս իսլամներուն ուղղելով։ Երկու կողմի փոխադարձաբար աննպաստ տրամադրութիւնները՝ նոյն իսկ արտասահմանի մէջ՝ անկարելի կը դարձնէին Թուրք և հայ ազատական բանակներուն միացումը։

Հայերը կը մեղադրէին Երիտասարդ Թիւրք հայրենասէրները, ու կը խրտչէին անոնցմէ «նկատելով որ ազատական Թուրքերու կուսակցութիւնը անկեղծ ու անշահախնդիր հայրենասիրութեան հաւատալիքներ չընծայեր, և բարենորոգումներու խնդրոյն վրայ կրօնական մոլեռանդ յետադիմականութեամբ մը միայն կը նայի»։ Իսկ Թուրք գործիչները՝ աններելի կը գտնէին հայոց ընթացքը, նկատելով որ անիկա կը ձգտի օտար անդամատիչ միջամտութիւններ միայն առաջ բերելու,

և հայկական իշխանութիւն մը հաստատելու։ Փոխադարձաբար լուսաբանուած չէին։ Ու ա՛յս պատճառով երկու հոսանքներուն մէջ կատարուած պարբերական բանակցութիւնները երկար ատեն ապարդիւն մնացին։ 1900էն սկսեալ մինչեւ օսմանեան երկրորդ սահմանադրութեան հռչակումը, 6—7 տարուան կարճ միջոցի մը մէջ, ո՛րքան բարեչրջուեցաւ սակայն Թիւրք և հայ ազատական յարաբերութեանց եղանակը։ Երկու կողմին մերձեցումները և փոխանակուած բացատրութիւնները՝ փոխադարձ տրամադրութեանց աններող խստութեանց մէջ, բանաւոր համաձայնութեան մը հակամիտութիւններն ստեղծեցին։ Խօսքերը քաղցրացան, սիրաշահութեան քաղաքականութիւնը գնահատումի արժանացաւ և Համիտեան րէժիմին դէմ միասին մաքառելու բաղձանքը հրապարակուեցաւ։

Բռնութեան և բռնաւորներուն դէմ անհաշտ և համանման ատելութեան գործակցութիւնն էր աս։ Բայց կասկածները դեռ կը տեւէին։ Ու 1904ին իսկ, Ահմէտ Րիզա պէյ կը յայտարարէր թէ՝ «Հայերը իրենք իսկ եղան ջարդերուն պատճառը, որովհետեւ փոխանակ միւս ազգերուն հետ ընդհանուր բարենորոգման աշխատելու, ջանացին Թուրքիայէն անջատուիլ»։

Րիզա պէյ կ՚ընդունէր, թէ Հայերը բաժնուիլ ուզեցին, բայց չէր ուզեր ընդունիլ կամ խոստովանիլ, թէ Հայերը ներքին բարեկարգութենէն յուսահատիլ բռնադատուած էին։ Իշխան Սապահէտտին տարբեր հողի վրայ՝ կը շարունակէր իր մեղադրանքը, աշխոյժ և գնահատելի կամք մը արտայայտելով, ի նպաստ օսմանեան տարրերու հաշտութեան։ 1905ին, խումբ մը հայեր պարտականութիւն զգացին բացատրութիւններ

տալ՝ Թուրքերու և Թուրքիոյ նկատմամբ հայոց մտածումներուն մասին, համարձակ, յստակ բայց նաև համակրական բացատրութիւն մը, որ Թիւրք և հայ մերձեցման բաղձանքէն կը բղխէր։ Ահաւասիկ կարևոր քաղուածք մը այդ նամակէն, որ ուղղուած էր Իշխան Սապահէտտինին և հրատարակուած՝ «Քուրիէ Էօրօբէէնին» մէջ։

—«Պէտք է ամէն բանէ առաջ մէկ կողմ դնել սա ենթադրութիւնը, թէ հայերը իրենց հայրենակից Թուրքերուն դէմ ցեղային թշնամութիւն մը ունին, որուն շարունակ համոզել կը ջանայ համիտեան կառավարութիւնը մեր գաւառներու տգէտ բնակչութիւնները, և որուն կարծես հաւատարապէս կը հաւատայ, աւա՜ղ, Եւրոպա հաստատուած ազատական Թուրքերու մեծամասնութիւնը։ Հայկական պահանջները՝ ո՛չ իրենց իսկութեան և ո՛չ իրենց ձևին մէջ ցեղային թշնամութիւն չեն վերցներ։ Անոնք կը կազմեն ամբողջութիւն մը քաղաքական ու ընկերային փափաքներու, որոնք՝ եթէ անկողմնակալութեամբ քննուին և արդարութեամբ դատուին՝ պիտի տեսնուի թէ բաւական են նպաստելու կանոնաւոր ընկերային կեանքի մը կերտումին՝ մեր երկրին մէջ, ուր ձեր բարձրութիւնը խոստովանելու է թէ հասարակական կեանքը ստեղծուելու պէտք ունի։ Ո՛չ թէ Թուրք ժողովուրդին, այլ Թուրքիոյ ներկայ վեհապետին է որ մենք կը վերագրենք հայերը բնաջինջ ընելու նպատակը, որու մասին կը խօսի ձեր բարձրութիւնը։ Ու այլևս ներելի չէ մեզի տարակուսիլ այդ մասին, քանի որ այդ վեհապետը, գրեթէ ուղղակի և ա՛յդ իմաստով, սպառնացած է մեր Պատրիարքներէն երկուքին։ Հայերուն մօտ ամէն շարժում ծայր կուտայ ու կ'աճի ժողովուրդին

մէջ՝ աստիճան առ աստիճան հասնիլ գրաւելու համար բարձր խաւերը։ Մենք գիտենք սակայն, թէ հայոց այս էականօրէն հանրապետական մտայնութեանը հակառակ՝ Թուրք ժողովուրդը աստուածպետական խառնուածքով և հաստատուած իշխանութիւններուն անբանաւոր յանդգանքովը տոգորուած, յաճախ կը գործէ վերէն եկած ուղղութեամբ։ Ներկայ թշնամութիւններն ու անոնց արիւնազանդ արդիւնքներն ուրիշ բանի հետևանք չեն, այլ՝ որովհետև այն բռնաւոր կամքը, որ այնքան դժբաղդ ժողովուրդներու ճակատագրին կ'իշխէ, այնպէս ուզած է։ Թուրքերը ինքզինքնուն թոյլ չպիտի տային՝ նոյն իսկ ամենաբուռն քինախնդրութեան մը մղումին տակ, երթալ ու ջարդել խաղաղասէր քաղքենիներ, անվնաս տանտիկիններ ու անմեղ տղաքներ։ Պատմութիւնը ոևէ ձևով իրաւասութիւն չի տար մեզի այսքան ծանր ամբաստանութիւն մը հանել անոնց դէմ։ Թուրքիան՝ ներկայէն զատ՝ ուրիշ խռովալից շրջաններէ ալ անցած է։ Ինչ որ Թուրքերը չըրին հելլէն թագաւորութեան կազմումին նախընթաց ապստամբութեան պահուն, ինչ որ 1875—78ին, և ան ալ նուազ չափով մը՝ ուրիշ բանի արդիւնք չէր եթէ ոչ այն ուղղակի յուզումներուն, զորս արիւնռուշտ ու վայրենի ցեղերու ներկայացուցիչներէն Սուլթանին ընտրած գործակատարները կը գրգռէին, չէր կրնար այս պարագային ծնունդ առնել Թուրքերու նախաձեռնութեամբ, որոնց անստգիւտ պարկեշտութիւնն ու լայն թոյլատուութիւնը ծանօթ է մեզի։ Առանց վերէն եկած գրգռումներու, Թուրքերը երբէք չպիտի շեղէին մարդասիրութեան ու արդարութեան այն ազնիւ աւանդութիւններէն, որոնք տեւած են այնքան դարերու ընթացքին։ Օսմանեան հա-

յերու ձգտումներուն և քոմիթէներու գործունէութեան ձեր գնահատումին մէջ ծանրակշիռ սխալ մը կայ զոր յայտնապէս անհրաժեշտ է ուղղել, եթէ կ'ուզուի պատրաստել այն ընդհանուր սիրաշահումը, որ ինչպէս կ'ըսէ ձեր բարձրութիւնը, կարելի չէ՝ մինչեւ որ ամէնուն ալ բարեկամեցողութիւնը չապահովէ զայն: Մինչ մէկ կողմէն Հայերը կառավարութեան գործած հրէշութեանց դէմ կը մաքառին և անոր գործած բարբարոսութիւնները մատնանիշ կ'ընեն, Թուրքերը կայսրութեան թշնամիները կը դաւանին զանոնք ե անոնց բնաջնջումը կը փափաքին: Մարդ կրնայ Քոմիթէներուն գործունէութիւնը դատապարտել, բայց կարելի չէ զանոնք բանաւորօրէն մեղադրել՝ ըսելով թէ անոնք իրենց պայքարը Թուրք ցեղին դէմ ուղղած են: Ընկերային Թուրքիան, որուն վրայ կը խօսի ձեր բարձրութիւնը, ինչո՞ւ համար գործի պիտի չի ձեռնարկէ բացէ ի բաց: Երկրին ներկայ խռովարարութեան ոճիրները մատնանիշ ընելով զանոնք արգիլելու և անոնց արդիւնքները մեղմացնելու գործնական ճիգեր թափելով՝ ընկերային Թուրքիան գործակցած պիտի ըլլար փրկարար մերձեցումի մը, որ պիտի ծագէր բնականապէս գործունէութեան հանդիպութենէն: Ատիկա թերեւս միակ միջոցը պիտի ըլլար ապացուցանելու թէ այս երկիրը պիտի կրնայ ազատագրուիլ առանց արտաքին միջամտութեան մը խնամատարութեան: Հայե՞րն են միայն որ այնքան կոտորածներու կսկծեցուցիչ տեսարանին առջեւ բաղձացած են Թուրքիոյ բարեկամ պետութիւններու միջամտութեան մը՝ բռնաւորին բազուկը կասեցնելու և անոր հարկադրելու համար բարեկարգութիւններ: Շատ մը Թուրք ազատականներ միթէ յանձնարարած չե՞ն նոյնանման լուծում

մը: Միտհաթ փաշա նոյնինքն, Օսմանեան ազատականութեան այդ հայրը, միթէ վայրկեան մը ծրագրած չէ՞ 7 Զիլհիճճէ 1293ի սահմանադրութիւնը շրջապատել դիւանագիտական երաշխաւորութիւններով ինչ որ ձեւ մը պիտի ըլլար Պետութիւններուն միջամտել տալու երկրին ներքին մէկ գործին»:

Այս նամակին պարզած տեսութիւններուն դէմ առարկութիւն չի հանեցին Հայ Քաղաքական Մարմինները: Փոխադարձ տրամադրութիւնները նպաստաւոր էին: Կացութեան հանդէպ գիտակից ճանաչողութեան այս տկար բայց աւետաւոր երեւոյթը կը պարտինք՝ լուսաբանութեան փորձերուն, որոնք սակայն՝ կիսկատար ու անկապակից՝ չի կրցան ամբողջ փափաքելի արդիւնքը տալ: Կարելի է լրջօրէն առարկել, թէ ահաւոր անցեալին մէջ բոլորովին աննպաստ էին քաղաքական և ընկերական պայմանները, որոնք աւելի անմիջական, աւելի կենսական և հրատապ խնդիրներու վրայ կը հրաւիրէին ազգային գործիչներու սեւեռեալ և պայքարող ուշադրութիւնը: Կարելի է առարկել, թէ բռնութիւնը՝ իր ստեղծած տագնապներով՝ կը խափանէր, կ'անդամալուծէր մեր վերաշինութեան ձեռնարկները: Այդ արգելիչ պատճառները գոյութիւն չունին հիմա: Ուստի կրնանք քննական մտքով, անկողմնակալ ու ազատ նայուածքով անցեալն ուսումնասիրել և անոր խորը թափանցել որպէս զի կարող ըլլանք անկաշկանդ դատողութեամբ կշռել այն բոլոր կարելիութիւնները, որոնք մեր ներկայ ու ապագայ կեանքը պիտի պայմանաւորեն և մեր հաւաքական ճակատագիրը պիտի վճռեն:

Ընդհանրական շահերու տեսակէտով, երկրին դէմ մեծագոյն թշնամութիւն մը գործած պիտի ըլլան, բո-

լոր անո՛նք, որ պիտի ուզեն անցեալին քաղաքական յառուցթիւնները և ընկերական թիւրիմացութիւնները ծածկել։ Ամէն բանէ աւելի անցեալին անաչառ լուսաբանութիւնն է որ ներկային համար մեզի պիտի տայ սեփական և որոշ ուղեգիծ մը, ինչպէս նաեւ՝ յստակ ու անշփոթ տեսութիւն մը, որով պիտի կրնանք ամէն խնդիր ճշմարիտ քննութեամբ կշռադատել և ամէն տեսակ հակազդեցութեանց յորձանքին դիմադրել։

Մինչեւ 1879 թուականը, մեր ազգային կեանքի պայմանները թուելով, ցոյց տուինք թէ հայերը ի՜նչ զարհուրելի հարստահարութեանց ենթարկուած էին, բայց հակառակ իրենց ահաւոր տառապանքներուն, երկար ատեն իրենց ցաւերուն դարմանը միմիայն և ուղղակի օսմանեան կառավարութենէն ակնկալելու համբերատար քաղաքականութեան հետեւեցան՝ ծայրագոյն հաւատարմութեամբ։

Ցոյց տուինք, թէ հայոց միակ բաղձանքն էր գաւառներուն մէջ հաստատուած տեսնել օսմանեան արդար վարչութիւն մը, որ կարենար հանրային ապահովութիւնն ու բարեկարգութիւնը երաշխաւորել։ Ցոյց տուինք, թէ բռնութիւնը չուզեց կամ չի կրցաւ տալ այդ երաշխաւորութիւնը և հայերը՝ դառնօրէն յուսախաբ՝ ԶԱՐԱԶԱՐ ԲՌՆԱԴԱՏՈՒԵՑԱՆ իրենց անձկագին նայուածքը Սան Սթէֆանօ կամ Պերլին դարձնել։

Ցոյց տուինք, թէ բռնապետական վատթար վարչութիւնն էր որ՝ իր հալածանքներով, իր խտրականութեամբ, հարստահարիչներուն հետ իր կամաւոր ու բացայայտ մեղսակցութեամբ վհատեցուց հայոց յոյսն ու լաւատեսութիւնը։ Չորս տարի առաջ հայերը՝ անխառն անկեղծութեամբ մը թաղեցին անցեալին տխուր

յիշատակները, երբ հաւատացին, թէ Սահմանադրութեան շնորհիւ, Երկրին բոլոր վարչական շրջանակները պիտի մաքրագործուէին և ամէն ցեղ կամ ազգ՝ հաւասար իրաւունքներով, անխտրական դիւրութիւններով ու տեւական ապահովութեամբ հնարաւորութիւն պիտի ունենայ քաղաքակրթութեան հարթ ու բեղուն ճամբէն քալելու՝ առանց Պերլին կամ այլուր դառնալ մտածելու։

Ցոյց տուինք, թէ հայերը՝ սրտագին հաւատարմութեամբ կապուած օսմանեան երկրին՝ անվհատ յուսացին, թէ կառավարութիւնը պիտի ուզէ և պիտի յաջողի վերջ տալ բոլոր կործանիչ և անհանդուրժելի տագնապներուն, բայց բռնութիւնը ԲՌՆԱԴԱՏԵՑ զանոնք մտածելու, թէ եւրոպական հսկողութեան մը շնորհիւ միայն պիտի կրնան մարդավայել կեանքի մը տիրանալ։ Հայերը կ՚ուզէին որ կառավարութիւնը՝ իր հպատակները պաշտպանէ, փոխանակ կեղեքիչներուն մեղսակցելու. կ՚ուզէին որ կառավարութիւնը ի՛նք զսպէ աւազակներն ու մարդասպանները, կամ՝ եթէ անկարող է՝ թոյլ տայ որ հայերն ինքզինքնին պաշտպանեն սպառազինեալ յափշտակիչներուն դէմ։ Բռնապետական վարչութիւնը սակայն, իբրեւ պատասխան, հայոց զինաթափութիւնը ծայրայեղութեան հասցուց և անոնց տեւական համբերութիւնը յուսահատեցուց։ Չորս տարի առաջ, այդ յուսահատութիւնը՝ իր բոլոր մղումներով՝ կանգ առաւ յանկարծ, երբ հայերը հաւատացին թէ ցեղ ցեղի դէմ դրութենական հալածանքը դադրած է, թէ երկրին մէջ արդարութեան խաղաղութիւնը պիտի տիրէ՝ ամրօրէն և ճշմարտապէս, թէ՝ կողոպտողը, հարստահարողն ու կոտորողը չպիտի կրնան այլեւս անպատիժ մնալ և Սահմանադրական

կառավարութիւնը վճռականօրէն պիտի վանէ ամէն անիրաւութիւն և, իր կարգին, չպիտի անիրաւէ երբէք։ Անվստահութեան յաջորդեց խանդավառ եղբայրակցութեան հակում մը։ Ու բոլոր Հայ Յեղափոխական Կուսակցութիւնները յայտարարեցին, թէ վերջ տուած են իրենց զինեալ պայքարին, երբ հաւատացին անոնք, թէ ամէն ժողովուրդ իր անհատական և հաւաքական իրաւունքները պիտի կրնայ այլեւս պաշտպանել հայրենասիրական օրինաւոր միջոցներով, որոնք չպիտի բռնաբարուին վերստին։

Ցոյց տուինք, թէ հայերը՝ Սպտիւլ Համիտի գահակալութեան առաջին տարիներուն իսկ, անհուն ոգեւորութեամբ ընդունեցին զինուորագրութեան առաջարկը, բայց չի յօժարեցան իրենց փափաքը գործադրել, որովհետեւ կը հալածուէին, որովհետեւ իրենց իրաւունքները բռնաբարուած էին և իրենց վկայութիւնն իսկ չէր ընդունուէր դատարաններուն առջեւ։ Չորս տարի առաջ, միահաղոյն բաղձանքով մը զինուորագրուեցան սակայն և անդերադանցելի անկեղծութեամբ մը յայտարարեցին, թէ պատրաստ են, ի հարկին, իրենց արիւնը թափել հասարակաց հայրենիքի փառքին ու պատուոյն համար, երբ հաւատացին, թէ դադրած են իրենք անպատիւ և հարստահարեալ կեանք մը քաշկռտելէ, և թէ՝ չպիտի վերստեղծուին այլեւս անհանդուրժելի անիրաւութիւններն ու խտրականութիւնները, որոնք ներքին քաղաքային պատերազմներու միայն կարող են ծնունդ տալ։

Ցոյց տուինք, թէ Պերլինի դաշնագրութեամբ, Հայկական Խնդիրը միջազգային հարց մը դարձաւ։ Չորս տարի առաջ, հայերն այդ դաշինքը ծալլեցին ու մէկ կողմ դրին յայտարարելով թէ 61րդ յօդուածին

կարեւորութիւնը ինքնին իսկ կը չքանայ այլեւս, երբ հաւատացին, թէ օսմանեան հայրենիքին մէջ, ասկէ վերջ, օրէնքն ու արդարութիւնը պիտի տիրապետեն, թէ հարստահարութեանց եղեռնագործ շրջանը չպիտի կրնայ գալ վերստին, և նոր կառավարութիւնը գործնականապէս պիտի ապացուցանէ, թէ ո՛ և է ժողովուրդ արտաքին օգնութեան պէտք չունի՝ իր կեանքը, պատիւն ու զարգացման խաղաղ միջոցները տիրաբար ապահովելու համար։

Ամէնուս առջեւ բացուեցաւ ուրեմն խոստմնալից թուական մը, ուր ներելի չպիտի ըլլար որ անցեալին թիւրիմացութիւններէն հետք մը մնար և ցեղային փոխադարձ յարաբերութեանց անկեղծութիւնը պղտորէր։

Հայկական Խնդրոյն Ծագման առաջին շրջանը՝ իր բոլոր պարագաներով պարզեցինք այս հատորին մէջ, որովհետեւ անդրդուելի համոզում ունինք, թէ կարելի չէ ո՛ և է հիւանդութիւն արմատապէս բուժել՝ առանց զայն հիմնովին ճանչնալու։

Նոյն համոզումով կը ձեռնարկենք Բ. Հատորի հրատարակութեան, ուր պարզուած պիտի ըլլայ հայկական խնդրոյն կրած ամբողջ յեղաշրջումը՝ նոր և անհերքելի վաւերագիրներով ու փաստերով։

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
21	26	1880էն մինչեւ 1890	1800էն մինչեւ 1900
38	28	Ամէ՛նք անոնք	Ամէն անո՛նք
131	29	Յուսախաբ	Յուսախափ
136	5	Անձնուիրութիւններուն	Անձնաւորութիւններուն
157	11	Կը թեւակոխէր	Կը թեւակոխէին
174	26	Ցոյց տուած	Ցոյց տրուած
179	28	Մացածը	Մնացածը
183	31	Միմիալն	Միմիայն

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

Էջ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ. — Ինչո՞ւ գրեցինք այս հատորը։ Ա.-Զ.

Ա. ԳԼՈՒԽ. — Հայկական Խնդրէն առաջ Թուրքերուն ըմբռնումը՝ հպատակ ցեղերու շարժումներուն եւ ընդհանուր բարենորոգմանց մասին. — Անյաջողութեանց պատճառները. — Օտար եւ հեղինակաւոր արեւելագէտներու կարծիքը։ 9—22

Բ. ԳԼՈՒԽ. — Թուրքիոյ Հայոց քաղաքական վիճակը՝ ԺԹ. դարու ընթացքին. — Եւրոպական պետութեանց միջամտութիւնը. — Կրօնական յուզումները. — Թուրք գործիչներուն ոտնձգութիւնը. — Ամիրաները եւ անոնց դէմ տրտունջներ. — Հայոց ազգային Սահմանադրութիւնը. — Հայ պաշտօնեաներու դասակարգը. — Իսլամ մոլեռանդութեան նոր

էջ

պայթումը.—Հայը տկարացնելու և գաղթականութեան դատապարտելու քաղաքական գաղտնի ծրագիրը.—Հայոց բողոքարկութեան սկիզբը: 22—39

Գ. ԳԼՈՒԽ. — Հարստահարութիւնները.—Վէզիրը և Պատրիարքը. — Թագրիրներուն անզօրութիւնը. — Ալի փաշա և Խրիմեան. — Խրիմեանի քաղաքականութիւնը.—Հայկական աղէտները պարզող վաւերագիրներ.—Հարստահարութեան առաջին տեղեկագիրը.—Ստեփան Փափազեանի կարծիքները.—Ա. տեղեկագրին չարունակութիւնը.—Հայկական ցաւերուն և անոնց դարմաններուն թուումը. — Խալիլ Շէրիֆ փաշայի քաղաքականութիւնը. — Յափշտակութեանց ցուցակ մը.—Օգսէն Խօճասարեանի խօսքերը. — Թագրիրներու բովանդակութիւնը: 39—64

Դ. ԳԼՈՒԽ. — Ներսէս Վարժապետեան և իր քաղաքականութիւնը. — Հողային հարցը. — Յափշտակութեանց ցանկը.—Կառավարութիւնն ու հայերը.—«Իսթիլամ»ի դրութիւնը.—Հայ և Յոյն Պատ-

էջ

րիարքներու գործակցութեան սկզնաւորութիւնը. — Հայոց անտարբերութիւնը՝ ապստամբութեան մասին. — Ներսէսի միամիտ խանդավառութիւնը. —Տիվանը Հիւմայունի Յանձնաժողովը.—Բանի հերքումներ: 64—96

Ե. ԳԼՈՒԽ. — Թուրքիոյ Հայոց մտաւորական վիճակը և հայրենասիրական ձգտումը՝ Ապտիւլ Համիտէն առաջ.—Վենետիկեաններու հսկայ դերը.— Հայ գործիչներու միահաղոյն ձգտումը. — Արծրունի, Րաֆֆի, Մկրտիչ Փորթուգալեան, եայլն: 96—107

Զ. ԳԼՈՒԽ. — Եւրոպական միջամտութիւնները և Հայերը՝ ԺԹ. դարու ընթացքին.— Ռուսիա և արեւելեան հարցը. — Ռուսիա և Յոյները.—Անգլիա և Ֆրանսա. —Մոսկովեան քաղաքականութիւնը և Հայկական Խնդիրը. —Սուլթան Մուրատ Ե.ի գահակալութիւնը և Ազգային Ժողովը: 107-220

Է. ԳԼՈՒԽ. — Պալքանեան յեղափոխական պայթումները. — Ապտիւլ Համիտի գահակալութիւնը.—Ժէօն Թիւրքերը.—Վանի դիտումնաւոր հրդեհը.—Պոլսոյ Դեսպա-

Էջ

Նախորհուրդը և Հայերը։ 120-129

Ը. ԳԼՈՒԽ. — Ռուսօթիւրք պատերազմը. — Հայերը. —Բարեկարգիչ Յանձնաժողովներու մասին հայոց անվստահութիւնը. — Միտհատ փաշայի այցելութիւնը՝ Ազգ. Պատրիարքարան. —Հայ կամաւորները. — Բ. Դրան գնահատութիւնը. —Պատերազմին հետեւանքով հայոց կրած նեղութիւնները. —Ալաշկերտի կոտորածը. —Սպտիւլ Համիտի կատակերգութիւնը. —Ներսէս Վարժապետեանի պատուանշանը և Խրիմեանի խարանումը. —Զինուորագրութեան խնդիրը. — Քիւրտերուն վայրագութիւնը և կառավարութեան քաջալերութիւնը. — Սան Սթէֆանոյի յօդուածը. —Ներսէս Սրբազանին բացատրութիւնները։ 129-145

Թ. ԳԼՈՒԽ. — Ընդհանուր տեսութիւն մը. — Անգլիոյ դիրքը և Կիպրոս. — Պերլինի Վեհաժողովը և Հայերը. —Ներսէս Վարժապետեանի նոր բացատրութիւնները. —Ինչո՞ւ Պերլին դիմեցին Հայերը. —Թուրք և հայ մրցակցութիւնները. —Սպտիւլ Համիտի նենգաւոր քաղաքականութիւնը.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-Арм ССР

Էջ

—Ներսէսի քաղաքականութեան փոփոխութեանց պատճառները. — Եւրոպական մեղսակցութիւնը. —Պերլինի 61րդ յօդուածն ու անոր արժէքը. — Հայկական տրտունջներ՝ Ներսէսի դէմ. —Ներսէսի բացատրութիւնները. —Մեր հասարակական բարքերուն մէկ ախտանիշը։ 145-164

Ժ. ԳԼՈՒԽ. — Սպտիւլ Համիտ և 61րդ յօդուածը. — Եւրոպական համաձայնութիւնը. — Հարստահարութեանց սաստկացումը. — Նոր քննութիւն. —Հայ քննիչի մը ներկայութեան մասը. — Նոր վրդովումներ. — Քիւրտերուն սպառազինութիւնը. — Կառավարութեան ուրացումները. —Ազգային Խառն Ժողովի պատգամաւորութեան տեսակցութիւնը՝ Եպարքոսին հետ. — Ամբողջ Հայկական հարցը կրկին պարզուած. —Եպարքոսին ձըգձգումները. —Նոր բարեկարգիչ յանձնաժողովներուն նշանակութիւնը. —Հայկական խնդրին գոյութեան ուրացումը. — Ազգ. Ժողովին ջախջախիչ հերքումները։ 164-188

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-Арм ССР

Էջ

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ.—
Մեր Նպատակը.—Ինչխան Սապահէտոինի կարծիքը. — Փոխադարձ մեղադրանքները. — Լուսաբանութեանց պէտքը և դերը. — Նամակ մը. — Նոր Թուականը և փոխադարձ պարտականութիւնները. — Հայոց ձգտումներուն ամփոփումը և չարժաւիթները. — Հայկական նոր տրամադրութիւններն են: 188-201

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0000846

ՉԿԱՅՆ Գ ԴԿԻ